

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Б. А. Звіздецький

ГОРОДИЩА IX–XIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ
ЛІТОПИСНИХ ДРЕВЛЯН

Київ – 2008

Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. – К., 2008. – 176 с.

Робота присвячена аналізу укріплених поселень давньоруського часу, розташованих на території, зайнятій племенами літописних древлян. Автор висвітлює історію досліджень; на підставі писемних та археологічних даних розглядає проблеми племінної території, планування, площі та устрою оборонних споруд, питання хронології, топографії та соціальної типології древлянських городищ. На жаль, дослідник не встиг включити до цієї роботи нові матеріали, отримані в ході розкопок стародавнього Іскоростеня та деяких інших древлянських укріплень протягом 1998–2006 рр. Книга являє собою актуальне на сьогодні дослідження, яке, певною мірою, підбиває підсумок наукової діяльності Б. А. Звіздецького.

Работа посвящена анализу укрепленных поселений древнерусского времени на территории летописных древлян. Автор освещает историю исследования проблемы; на основе письменных и археологических источников рассматривает вопросы племени территории, планировки, площади и устройства оборонительных сооружений, вопросы хронологии, топографии и социальной типологии древлянских городищ. К сожалению, исследователь не успел включить в работу новые материалы, полученные в результате раскопок древнего Искоростеня и других древлянских укреплений на протяжении 1998–2006 гг. Книга представляет актуальное на сегодня исследование, которое в определенной мере подводит итог научной деятельности Б. А. Звиздецкого.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

Відповідальний редактор

Моця О. П., д.і.н., член-кореспондент НАН України

Відповідальний секретар

Петраускас А. В., к.і.н.

Рецензенти:

Сухобоков О. В., д.і.н.

Віноградська Л. І., к.і.н.

ISBN 978-966-02-4866-3

© Звіздецький Б. А., 2008

© Інститут археології
НАН України, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРОДИЩ ДРЕВЛЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ	6
РОЗДІЛ ІІ. ПЛЕМІННА ТЕРИТОРІЯ ДРЕВЛЯН ТА ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ	15
Племінна територія древлян за писемними та археологічними даними	15
Питання хронології древлянських городищ	37
РОЗДІЛ ІІІ. ТОПОГРАФІЯ, ПЛАНУВАННЯ, ПЛОЩА ТА УСТРІЙ ОБОРОННИХ СПОРУД ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ	52
Особливості топографії та планування мисових городищ ІХ–Х ст.	53
Особливості планування та топографії мисових городищ ХІІ–ХІІІ ст.	55
Городища, розташовані на останцях	56
Городища на підвищенні та плоскій місцевості	57
Площа древлянських городищ	57
Характерні особливості древлянських городищ ІХ–ХІІІ ст., в основі яких лежать укріплення попередніх епох	58
Конструкції оборонних споруд древлянських городищ	68
РОЗДІЛ ІV. СОЦІАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ ІХ–ХІІІ ст.	76
Городища ІХ–Х ст.	76
Городища ХІІ–ХІІІ ст.	87
ЗАКЛЮЧЕННЯ	97
ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА	100
Список скорочень	112
ДОДАТКИ	113
Каталог городищ Древлянської землі ІХ–ХІІ ст.	114
Таблиці	130
Ілюстрації	134

ВСТУП

За останні десятиліття наука досягла значних успіхів у розробці історії найдавнішого минулого Київської Русі – від часу її виникнення і до падіння під ударами орд Батия в середині XIII ст. Цілком справедливо більшість науковців розглядають даний період як закономірний поступальний процес формування та розвитку феодальної суспільної формації та феодального способу виробництва, аналогічного більшості інших європейських регіонів (Б. Д. Греков, Б. О. Рибakov, М. Н. Тихомиров, П. П. Толочко та ін.). Важливу роль у вивченні цього періоду відіграє археологія. Дуже часто повна відсутність, або ж крайня фрагментарність письмових джерел визначає її вирішальне значення у висвітленні того чи іншого кола проблем. Особливе місце серед археологічних пам'яток посідають укріплені поселення, виявлення, дослідження та класифікація яких має принципове значення для вирішення питань, пов'язаних не тільки з історичною географією чи соціально-політичною історією Давньоруської держави, але й для розуміння загального процесу генези феодальних відносин на Русі.

Особливо інтенсивно в останній час вивчались укріплення в південно-західному ареалі розселення східних слов'ян, який став основним ядром формування єдиної держави – Київської Русі. В роботах Г. Б. Федорова, Б. А. Тимощука, О. В. Сухобокова узагальнено інформацію про результати розкопок слов'янських та давньоруських городищ у межах територій окремих східнослов'янських племен – тиверців, хорватів, сіверян. Важливе значення в розумінні місця та ролі слов'янських та давньоруських укріплень, що існували наприкінці I – на початку II тис. н. е., відіграли узагальнюючі дослідження Ю. В. Кухаренка, М. П. Кучери, А. В. Кузи.

Проте, незважаючи на це, слід відзначити, що в межах сучасної України залишаються регіони, де питання, які нас цікавлять, не знайшли поки що відповідного висвітлення. Одним з них є племінна територія древлян. Тут зафіксовані чисельні городища, як кінця I тис. н. е., так і більш пізні – XI–XIII ст., які існували в епоху Київської Русі. Саме ці пам'ятки і є предметом нашого дослідження.

У географічному відношенні племінна територія древлян наприкінці I тис. н. е. охоплювала, головним чином, зону Українського Полісся на Дніпровському Правобережжі в межиріччі Горині, Случі, Тетерева і Дніпра. Слід відзначити, що з середини X ст. древляни втратили свою автономію та увійшли до складу Давньоруської держави. Їх землі з XI ст. стали ор-

ганічною часткою Київської землі – головного домену великокнязівської влади. Тому терміни "древляни", "Древлянська земля" по відношенню до пам'яток XI–XIII ст. є умовними поняттями і використовуються в нашому дослідженні як робочі для розв'язання об'єктивних завдань – на прикладі компактної території з'ясувати історико-культурний розвиток регіону, а також загальні закономірності та відмінності, що характеризують його по відношенню до іншого східнослов'янського світу.

Хронологічні рамки роботи охоплюють, головним чином, IX – середину XIII ст. Нижню хронологічну межу вибрано не випадково. Саме у IX ст. у східнослов'янському світі відбулись помітні зрушення в соціально-економічній сфері, що підготували ґрунт для остаточного встановлення феодальних відносин. У IX ст. на території древлянського племінного союзу виникають чисельні укріплені поселення, які є індикаторами складного процесу стратифікації суспільства та виникнення державних інститутів. Верхня хронологічна межа збігається з навалом на Південно-Західну Русь орд Батия. У боротьбі з ними гинуть чи занепадають більшість укріплень регіону.

Джерельною базою роботи є археологічні матеріали, отримані більш ніж за столітній період вивчення древлянських городищ як у дореволюційний період (С. С. Гамченко), так і в новітній час (Ф. А. Козубовський, Ф. М. Мовчанівський, В. К. Гончаров, Р. І. Виєзжев, П. М. Третьяков, І. П. Русанова, М. П. Кучера), що зберігаються в архівах та фондах ІА РАН, ІА НАНУ, ІМК РАН, ДІМ України. Автором зроблено вибірку цих пам'яток та аналіз матеріалів, які з них походять.

До наукового обігу вводяться також матеріали зі стародавніх укріплень, досліджених автором у м. Новограді-Волинському, Малині, Коростені, а також результати розвідок Житомирської експедиції ІА НАНУ.

У додатку подано повний реєстр усіх відомих на сьогодні городищ Древлянської землі IX–XIII ст., визначено їх топографію, хронологію і місцезнаходження у відповідності з сучасним адміністративно-територіальним поділом України. До додатку входить також альбом ілюстрацій з картами та малюнками.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ ДРЕВЛЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Вивчення археологічних пам'яток Древлянської землі, в тому числі й городищ, має спільну історію з іншими регіонами нашої країни. Перші праці дореволюційної історіографії з даної проблеми зводились, як правило, до занадто докладного коментування літописних текстів та опису життєдіяльності представників правлячої верхівки. Разом з тим, рівень матеріальної та духовної культури, процеси класоутворення та зародження державних інститутів лишалися поза увагою перших дослідників чи отримували лише спрощене пояснення, яке не мало під собою твердого науково-методологічного підґрунтя.

Ситуація змінилася на краще в середині ХІХ ст., коли в царській Росії помітно виріс інтерес до давньої історії країни. Його пожвавлення нерозривно пов'язане з археологічними дослідженнями, які відкрили якісно нове джерело. Щоправда, перші роботи археологів мали ще дилетантський характер та супроводжувались розкопками переважно курганних старожитностей, що дозволяли отримати досить ефектні знахідки.

До середини ХІХ ст. належать перші спроби складання місцевих зведень-каталогів, в яких подавався короткий та далеко не повний опис археологічних пам'яток того чи іншого регіону. Головним чином враховувались пам'ятки, які мали чіткі наземні ознаки – курганні могильники та городища. Разом з тим, іноді вказувались їх розміри, топографічні прив'язки на місцевості по відношенню до найближчих населених пунктів, а також пов'язані з ними народні легенди та перекази. Так були вперше описані деякі городища та кургани, що знаходяться в ареалі літописних древлян (Фундуклей, 1848; Похилевич, 1887).

У другій половині ХІХ ст. археологічні роботи вже мали більш цілеспрямований характер. Накопичення великої кількості матеріалів розкопок слов'янських курганів у різних губерніях Росії дозволило деяким вченим, виходячи з відмінності способу поховального обряду та супроводжуючого інвентарю, накреслити приблизні кордони розселення племінних союзів, згаданих "Повістю минулих літ" (Антонович, 1893, 1897; Спіцин, 1899). Що стосується укріплених поселень-городищ, то їх дослідження в цей час практично не проводилось, за виключенням спроб пошуків скарбів.

Разом з тим слід відзначити, що саме в цей період у багатьох губерніях Росії склалися докладні археологічні карти. В досліджуваному регіоні

такі карти, на підставі даних земських та статистичних комітетів повітів та волостей, були складені професором Київського університету св. Володимира, В. Б. Антоновичем (Антонович, 1895, 1901). В археологічних картах Київської та Волинської губерній були скрупульозно зібрані повідомлення про десятки стародавніх городищ, наведено їх розміри, подано загальний опис характеру оборонних споруд та деяких типів знахідок, виявлених випадково на їх поверхні під час сільськогосподарських чи інших робіт. Деякі з позначених на картах городищ були особисто оглянуті автором. Збірні каталоги археологічних пам'яток Київської і Волинської губерній, складені В. Б. Антоновичем, не втратили свого значення навіть на сьогоднішній день. Майже за сто років, багато із відмічених у них археологічних об'єктів виявилися повністю чи частково зруйнованими. Тому, дані В. Б. Антоновича часто допомагають сучасним дослідникам у встановленні їх первісного вигляду, розмірів, прив'язок на місцевості тощо.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. посилювався інтерес дослідників до старожитностей городищ. Значною мірою це відноситься до С. С. Гамченка – невтомного дослідника старожитностей Волинської губернії. Вивчаючи Житомирський могильник, автор не тільки детально описав самі кургани, але й, можливо, вперше у вітчизняній практиці спробував пов'язати їх із розташованими поруч синхронними поселенськими структурами. Їх ядром С. С. Гамченко небезпідставно вважав городище на Замковій горі в Житомирі (Гамченко, 1888, с. 8–9). У даній роботі автор вмістив досить точний план пам'ятки, та супроводив його відповідними поясненнями.

У 1889 р. С. С. Гамченко виявив та частково дослідив курганний могильник, городище та селище біля с. Корчівка, розташовані на північний схід від Житомира в басейні р. Тетерів (Гамченко, 1897). Цікаво відзначити, що автор розкопок розглядав три типи археологічних пам'яток як єдиний поселенський комплекс, залишений, на його думку, літописними древлянами, та датував його VII–IX ст. Городище та селище досліджувалось у відповідності з дореволюційною методикою, за допомогою траншей та колодязів, що не дозволило вченому відкрити житлові та господарські комплекси, але сам факт розкопок слов'янського поселення мав, безсумнівно, позитивне значення в умовах повного інформаційного вакууму про них.

У 1896 р. С. С. Гамченко за завданням Імператорської Археологічної комісії провів розвідку в середній течії р. Случ. Як і в попередні роки, головну увагу вчений приділив дослідженню курганів, але, разом з тим, автор розкопав частину укріпленого майданчика древнього городища в районі сучасного Мирополя (Гамченко, 1899, с. 357–360).

Розкопки стародавніх городищ, розташованих у східній частині Волинської губернії, проведені С. С. Гамченком, хоч і були далекими від вимог сучасної методики досліджень, все ж таки мали новаторський характер.

Прагнення пов'язати в одне ціле матеріали курганних старожитностей та матеріали культурного шару городищ і поселень, розгляд пам'яток комплексно – ці риси відрізняють С. С. Гамченка від інших його сучасників-вчених, і дозволяють стверджувати, що саме він підготував сприятливий ґрунт для подальшого вивчення стародавніх поселень у розглядуваному регіоні.

Наступний етап досліджень розпочався вже у пореволюційний час. В тяжкі роки громадянської війни та післявоєнної руїни археологи-ентузіасти Житомирщини – І. Ф. Левицький, Ф. А. Козубовський та інші під загальним керівництвом С. С. Гамченка, при майже повній відсутності державних джерел фінансування, проводили обстеження археологічних пам'яток регіону, виявляли та паспортизували нові городища, кургани та могильники. Пожвавленню роботи на місцях сприяла організація окружних музеїв у Житомирі, Бердичеві та Коростені. Місцеві музеї виявилися тими осередками, навколо яких пізніше згуртувалися кадри археологів нового покоління.

У цей час особливо плідно працював ветеран вітчизняної археології С. С. Гамченко. Він особисто відкрив та обстежив десятки древніх укріплень, селищ та могильників. Ці дослідження узагальнені автором в декількох його роботах, що залишилися неопублікованими (Гамченко, 1919–1923). У них наведено дані про деякі городища Житомирщини та, що дуже важливо, виконана їх графічна фіксація на місцевості. Цінною особливістю робіт С. С. Гамченка є не лише їх інформативно-описовий характер, але й важливі історичні висновки автора, де на прикладі виявлених пам'яток обґрунтовувалась спадковість матеріальної культури стародавнього населення Житомирщини протягом майже всього I тис. н. е., аж до утворення Київської Русі.

На початку 20-х років у Коростені плідні дослідження проводив Ф. А. Козубовський, який очолив, власне кажучи, всю археологічну службу в історичному центрі Древлянської землі. Завдяки його роботам наука отримала нарешті можливість уявити історичне обличчя Іскоростеня не за легендами та скупими літописними звітками, а на підставі археологічних реалій (Козубовський, 1926).

Візуальні спостереження характеру культурних нашарувань, фіксація окремих курганів та курганних груп, шурфування та розкопки, проведені автором у різних частинах міста та його околиць, дозволили йому уточнити історичну топографію цього ранньофеодального центру. Отримані в ході археологічних робіт предмети духовної та матеріальної культури дали можливість намітити шляхи вирішення питань загального хронологічного взаємовідношення різних груп пам'яток та подальшої долі найдавнішого населення літописного Іскоростеня.

Слід відзначити, що Ф. А. Козубовський неодноразово повертався до коростеньських матеріалів, приділяючи особливу увагу городищам. На жаль, роздуми та висновки автора дійшли до нас тільки в коротких резюме "Наукових записок" ІМК АН УРСР, які дають лише мінімальну інформацію. Але навіть з цих, далеко не повних даних витікає, що автор значно просувався в розробці питань хронології та історичної інтерпретації матеріалу (Козубовський, 1934, с. 103–104; Козубовський, Коростеньские городища IX–XI вв.).

Дослідження Коростеньських городищ проводилось у 1934 та 1940 роках спеціалістами-археологами ІМК АН УРСР, однак майже вся польова документація загинула під час Великої Вітчизняної війни. Лише незначна частина щоденникового матеріалу про ці розкопки зберігається в НА ІА НАНУ. З них витікає, що на коростеньському городищі №3 під верхніми культурними нашаруваннями було виявлено значну кількість грубої ліпної та кружальної кераміки слов'янського типу, прикрашеної суцільними горизонтальними та хвилястими лініями. Автори розкопок датували її IX–X ст., протиставляючи їй кераміку верхнього культурного горизонту, яка, на їхню думку, датувалася XI–XIII ст. (Коростеньська археологічна експедиція 1934 р.; Самойловський, 1970, с. 197).

Паралельно роботам у північній частині Житомирщини, Бердичівський окружний музей розгорнув широкомасштабні роботи по виявленню та паспортизації археологічних пам'яток півдня регіону. Очолив їх Ф. М. Мовчанівський. Апогеєм його дослідницької діяльності стали розкопки слов'янських та давньоруських пам'яток поблизу села Райки на р. Гнилоп'ять, які проводились систематично протягом декількох років, починаючи з 1929 р. Безпрецедентні для свого часу за обсягом археологічні роботи завершилися видатними результатами. Так, вперше у вітчизняній практиці було досліджено всю укріплену площу давньоруського городища, яке загинуло в середині XIII ст., під час ворожого нападу. Завдяки цій обставині, а також унікальній збереженості культурного шару, який не постраждав від пізніших перекопів, виявилось можливим з вражаючою точністю відновити картину загибелі укріплення, отримати відповідь на питання відносно рівня розвитку давньоруської матеріальної культури, накреслити шляхи визначення соціальної типології поселень подібних Райковецькому городищу, рівня розвитку виробничих сил та ін. (Молчановський, 1934, с. 83–92; Мовчанівський, 1937, с. 35–65).

Дослідник підготував до публікації узагальнюючу роботу за результатами розкопок Райковецького городища, але наприкінці 30-х років він був репресований і її здійснив вже в післявоєнний час його учень В. К. Гончаров (Гончаров, 1950). З неї витікає, що Ф. М. Мовчанівський досить точно розібрався в структурі культурного шару пам'ятки. Скрупульозна фік-

сація об'єктів, а також хронологічна диференціація археологічних комплексів дозволили досліднику виділити два різночасових періоди існування пам'ятки – слов'янський VIII–IX ст. та епохи Київської Русі XII–XIII ст. (Гончаров, 1950, с. 13; 1963, с. 283–285). Слов'янський шар VIII–IX ст. зберігся лише фрагментарно, тоді як верхній давньоруський дозволив визначити повну планіграфію пам'ятки, включаючи устрій дерев'яно-земляних конструкцій оборонних споруд.

Паралельно дослідженню городища, в кінці 20-х – середині 30-х років проводились також розкопки слов'янських поселень кінця I тис. н. е., розташованих дещо нижче за течією Гнилоп'яті в урочищах Лука та Запасіка. Саме тут вперше були отримані важливі дані про топографію неукріплених пунктів цього періоду, конструктивного устрою житлових та господарських приміщень, а також склад матеріальної культури, яка, за слушною думкою дослідників, виявилася синхронною нижньому шару Райковецького городища, та отримала пізніше найменування Луки-Райковецької (Гончаров, 1950, с. 11–12; 1963, с. 283–315).

У другій половині 30-х років археологами-славістами ІІМК АН УРСР були зроблені спроби дослідження залишків ще однієї укріпленої пам'ятки, розташованої в межах Древлянської землі – комплексу городищ поблизу с. Городське на р. Тетерів, що ототожнюються з літописним Городеськом, згаданим під 1257 р. З цією метою було створено Поліську історико-технологічну експедицію, яка повинна була, крім головної мети, також виявляти та вивчати пізньосередньовічні домниці Полісся. Археологічні роботи очолили Ф. М. Мовчанівський та В. П. Петров. Під їх керівництвом були розпочаті розкопки центрального городища комплексу – "Вал", а також "Малого" городища та поселення в урочищі "Червона гора" (Поліська експедиція 1936 р. – №1–4).

На першому городищі досліджувались залишки потужних дерев'яно-земляних оборонних конструкцій валу, виконаних у вигляді зрубів. Частина з них виявилась житловими приміщеннями, які загинули під час пожежі. Під завалом, утвореним згорілими колодами, що впали до середини, землею, камінням і глиною було виявлено рештки захисників Городеська, а також численні предмети домашнього побуту та озброєння – жорна, обвуглені зерна злаків, скляні браслети, ножі і десятки наконечників залізних та кістяних стріл.

На "Малому" городищі Городеська Поліська експедиція у 1936 р. розкопала декілька житлових напівземлянок, а також виробничих майстерень для виплавки заліза сиродутним способом. Такі ж залишки горнів було виявлено через декілька років неподалік від "Малого" городища – в урочищі "Червона гора" (Макаревич, 1959, с. 173–174).

В цілому довоєнні дослідження літописного Городеська дали важливі результати, які дозволили порівняти цю пам'ятку з розкопаним раніше

городищем поблизу с. Райки та деякими іншими синхронними їм укріпленнями. Все це, в кінцевому результаті, вело до накопичення фактичного матеріалу, що в подальшому дало змогу приступити до його узагальнення. З іншого боку, розкопуючи городища широкою площею, археологи накопичували досвід та поступово виробляли єдину методику досліджень, що значно підвищувало ефективність робіт.

Архівні матеріали свідчать, що в передвоєнні роки Ф. М. Мовчанівський готував до друку велику узагальнюючу роботу, присвячену підсумкам десятирічних досліджень городищ на території УРСР, в яку як опорні пам'ятки увійшли Райки, Городськ і Коростень. В цій, так і не опублікованій праці, городища розглядались автором як важливе історичне джерело, що висвітлює різні аспекти життєдіяльності стародавнього населення на передодні утворення східнослов'янської держави та в епоху Київської Русі. На думку Ф. М. Мовчанівського, одним з головних завдань, що стояли перед археологічною наукою на той час, було вивчення археологічних джерел під кутом зору марксистсько-ленінської методології, що в кінцевому результаті забезпечувало можливість об'єктивного висвітлення важливих загальноісторичних процесів – зародження класів та держави, поява міст, розвиток ремесел і сільського господарства та ін. (Мовчанівський, архів ІМК, №672).

У повоєнні роки дослідження древлянських городищ було відновлене розкопками А. В. Дмитрієвської на "Малому" городищі літописного Городеська. Вона розкопала значну площу пам'ятки, на якій зафіксувала декілька жител напівземлянкового типу. На підставі аналізу кераміки з досліджених комплексів, А. В. Дмитрієвська підняла питання про наявність на "Малому" городищі двох різночасових культурних горизонтів. Перший, на її думку, був залишений літописними древлянами в IX–X ст., а другий повністю відноситься до періоду Київської Русі XI–XIII ст. (Дмитрієвская, 1949). Припущення А. В. Дмитрієвської нібито підтвердили наступні роботи експедиції ІА АН УРСР 1947 р. під керівництвом В. К. Гончарова, тому час функціонування Городеська визначили IX–XIII ст. (Гончаров, 1952; Брайчевський, 1952). Цієї ж точки зору дотримувався Р. І. Виєзжев, який досліджував "Мале" городище у 1955–1958 рр. (Виєзжев, 1959, 1960, 1962).

В наступних розділах ми більш детально проаналізуємо всі точки зору, а також знахідки з культурного шару городища. Тут лише коротко відзначимо, що груба ліпна кераміка "архаїчного вигляду", яку дослідники пов'язували з початковим періодом його функціонування, насправді ніякого відношення до древлян IX–X ст. не має, а датується другою половиною XIII–XIV ст. Її огрубіння пов'язане з важкими деструктивними наслідками монгольської навали на південноруські землі (Звиздецкий, 1986).

Підбиваючи підсумки дослідження окремих городищ Древлянської землі в 30–50-ті роки ХХ ст., слід визнати, що вони мали важливе значення для становлення археологічної науки в цілому. Поступове накопичення археологічного матеріалу, отриманого в процесі польових досліджень, дозволило розробити хронологічну шкалу старожитностей кінця I – початку II тис. н. е. для досліджуваного регіону та порівняти її з іншими східнослов'янськими землями. Розкопки городищ широкими площами дали уявлення про багато невідомих аспектів вітчизняної історії – рівень продуктивних сил та виробничих відносин, майнову диференціацію населення та процес класоутворення, появу та розвиток державних та духовних інститутів.

Проте, слід відзначити, що концентрація зусиль археологів лише на окремих пунктах, не давала достатньої уяви про місце цих пам'яток в загальній схемі синхронних їм укріплень регіону. Це значно збіднювало висновки дослідників стосовно динаміки виникнення, розвитку та загибелі подібних пам'яток, тобто, значною мірою впливало на загальноісторичні висновки. Тому поруч з розкопками, актуальним завданням залишалось виявлення та класифікація стародавніх укріплень, розташованих в межах Древлянської землі, а також визначення хронологічних рамок їх існування.

Однією з перших спроб узагальнення результатів обстеження древлянських городищ стала робота П. М. Третьякова, написана на підставі власних розвідок, проведених у 1940 та 1946 рр. у низці поліських районів Київщини та Житомирщини. Отримані дані дозволили автору виділити декілька укріплень з культурним шаром IX–X ст., які він пов'язував з "градами" древлян "Повісті минулих літ". Всі вони розташовувалися у басейнах річок Тетерева, Ужа та Случі. На думку автора, характерною ознакою древлянських укріплень було їх "гніздове" розташування на високих корінних берегах річок. Як приклад, П. М. Третьяков наводив Коростень і Городськ, де декілька ізольованих одне від одного городищ розташовувалися в межах візуальної видимості і дійсно складали єдиний комплекс (Третьяков, 1952).

Логічні, на перший погляд, аргументи вченого при накопиченні нових даних не знаходили повного підтвердження. Городища поблизу Іванкова, Фрузинівки та Малина, які П. М. Третьяков розглядав як типово древлянські, мали лише один укріплений майданчик. Таким чином, розташування декількох ізольованих укріплень, які складали в давнину єдиний поселенський комплекс, необхідно було пояснити, ймовірно, іншими аргументами, а не вважати за характерну рису, властиву лише древлянським "градам" IX–X ст.

На жаль, ця обставина випала з поля зору вчених, які торкалися в своїх роботах тих чи інших аспектів історії Древлянської землі й сприймалися

ними як аксіома. Аж до кінця 50-х років робота П. М. Третякова залишалася єдиною та далеко не беззаперечною спробою класифікації древлянських "градів". Наприкінці 50-х – у 60-ті роки дослідження в розглядуваному регіоні проводила І. П. Русанова, яка виявила десятки раніше не врахованих могильників і поселень слов'янського часу та доби Київської Русі. Деякі з них були тією чи іншою мірою досліджені розкопками, результати яких опубліковані автором у низці робіт, в тому числі в узагальнюючому збірному каталозі пам'яток VI–IX ст. (Русанова, 1973). Що ж стосується городищ Древлянської землі, то їм було приділено значно менше уваги. Головним чином, перевірялась їх наявність за даними археологічних карт В. Б. Антоновича, збирався підйомний матеріал та інколи складалися плани обстежених пам'яток. Саме тому у збірці І. П. Русанової представлено значно менше укріплених поселень древлян, ніж поселень відкритого типу та могильників.

Незважаючи на це, роботи І. П. Русанової відіграли позитивну роль, особливо в розробці питань хронології та типології слов'янських старожитностей північної частини Правобережної України VI–X ст. І. П. Русанова перша з радянських вчених зробила спробу накреслити ареал древлян на підставі всіх відомих їй даних станом на кінець 50-х рр. (Русанова, 1960).

Більш конкретні дані про городища Древлянської землі вдалося отримати М. П. Кучері, який цілеспрямовано обстежував укріплені пункти кінця I – початку II тис. н. е. на території України. Дослідник отримав дані про топографію їх розміщення, характер та устрій оборонних споруд, розміри та загальну площу укріплених майданчиків тощо. Детальний аналіз отриманого матеріалу – головним чином кераміки з пошкоджень культурного шару, а також шурфування багатьох пунктів, дали можливість виділити ранні древлянські укріплення IX–X ст. і укріплення, що виникли та функціонували вже в період Київської Русі, тобто, головним чином, у XI–XIII ст. (Кучера, 1979; 1982; 1999, с. 142–143).

Майже ціле десятиріччя після робіт М. П. Кучери польові дослідження в регіоні Древлянської землі не проводились. Однак було б не коректно не відзначити низку узагальнюючих робіт, що вийшли за цей період, в яких так чи інакше підіймалися питання соціально-економічного та політичного розвитку краю у IX–XIII ст. В них, разом з письмовими джерелами, аналізуються також матеріали відомих за останніми дослідженнями укріплених поселень (Толочко, 1980, с. 155–158; Древнерусские поселения Ср. Поднепровья, 1984, с. 6–103).

З 1987 по 2006 р. цілеспрямовані систематичні дослідження старожитностей Древлянської землі проводила експедиція Інституту археології НАНУ під керівництвом автора. За цей час були проведені рекогносцирувальні розкопки стародавнього укріплення в м. Малин на р. Ірша, яке до-

сліджували П. М. Третьяков та М. П. Кучера. Завдяки цим роботам вдалося отримати важливі дані про час функціонування пам'ятки та характер культурного шару. Поруч із городищем було виявлено та частково досліджено поселення, яке існувало в IX – середині X ст., тобто синхронне нижньому горизонту культурного шару укріплення (Звіздецький, 1987/14а; 1994, с. 119–125).

З 1988 р. проводяться стаціонарні дослідження городищ літописного Возвягтя, розташованого на р. Случ у районі сучасного міста Новоград-Волинського. Вони дозволили встановити час виникнення пам'ятки та скласти уявлення про конструктивний устрій оборонних споруд.

Наряду з цим, у 90-х рр. автором було проведено повторне обстеження пам'яток VIII–XIII ст. у м. Коростені, що дозволило поточнити історичну топографію цього ранньофеодального центру, визначити відносну хронологію окремих археологічних пунктів, намітити шляхи його подальшого вивчення (Звіздецький, Пальгуй, 1998).

Важливим етапом у дослідженні старожитностей Древлянської землі стали розвідки Житомирської експедиції ІА НАНУ, проведені у ряді поліських районів області. Вони виконувались у рамках комплексної програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи і фінансувалися Мінчорнобилем, нині – Міністерство з надзвичайних ситуацій України (Звіздецький, 1995, 1996, 1997).

Результати розкопок і розвідок 1987–1997 рр. та узагальнення вже відомих у літературі даних дозволили автору поточнити час виникнення укріплень в ареалі літописних древлян, а також намітити конкретні шляхи вирішення деяких питань, пов'язаних з політичною організацією та соціально-економічним розвитком регіону напередодні утворення єдиної Давньоруської держави (Звіздецький, 1990).

Безсумнівно, вивчення городищ Древлянської землі повинно висвітлити питання, пов'язані з політичною організацією давніх ранньокласових суспільств, соціально-економічним рівнем їх розвитку, зародженням класових ранньодержавних та ідеологічних інститутів.

РОЗДІЛ II. ПЛЕМІННА ТЕРИТОРІЯ ДРЕВЛЯН ТА ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ

Племінна територія древлян за археологічними та писемними даними

Перші відомості про древлян містяться в недатованій частині Несторової "Повісті минулих літ". Торкаються вони процесу широкого розселення слов'янських племінних союзів на території Східної Європи у другій половині I тис. н. е.: "Тако же и ти слов_не пришедше и с_доша по Дн_пру и нарекошеса поляне, а друзии древляне, зане с_доша в л_с_х..." (ПВЛ, 1, с. 11).

Як бачимо, у списку Нестора древляни названі другими, слідом за полянами. Прозора і етимологія племінної назви – на противагу південнішим сусідам, що зайняли відкриті простори лісостепової частини Подніпров'я, древляни заселили лісові масиви.

Наступна згадка про древлян міститься у "Повісті минулих літ" після описання заснування міста Києва легендарними братами – Києм, Щеком і Хоривом на одному з дніпровських пагорбів. Коли вмерли безпосередні учасники заснування міста, повідомляє літопис, – "...держа почаша родъ ихъ княженъе в поляхъ, а в деревляхъ свое..." (ПВЛ, 1, с. 13). Слідом за цим Нестор спеціально підкреслює загальне походження полян і древлян від одного слов'янського кореня, посилаючись на спільність мови, яка, за його думкою, єдина не лише для цих племінних об'єднань, але й для новгородців, полочан, дреговичів, сіверян та волинян (ПВЛ, 1, с. 13–14).

Наступні рядки оповіді різко змінюють тон стосовно древлян: "А древляне живяху зв_риньским образом, живуще скотьски: убиваху другъ друга, ядыху вся нечисто, и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды д_виця" (ПВЛ, 1, с. 15). Така негативна оцінка древлян частково знаходить своє пояснення у самому контексті літопису, де повідомляється, що після смерті Кия та його братів поляни "...быша обидимы древлянами и иными околними" (ПВЛ, 1, с. 16).

Наступні повідомлення про древлян наводяться "Повістю минулих літ" вже в порічній хронологічній послідовності. Найдавніше з них належить до кінця IX ст., коли у Києві утверджуються представники династії

Рюриковичів. Так, вже через рік після захоплення великокнязівського столу – 883 р. Олег розпочав військові дії проти древлян. Підкоривши їх, він змусив платити данину хутром чорної куниці. Міру данини було визначено, скоріш за все, по одній шкурі від "диму" (ПВЛ, 1, с. 20).

У 885 р. літописець, констатуючи відносне благополуччя нової династії, зазначає, що на цей час Олегу вдалося підкорити своєму впливу полян, древлян, сіверян і радимичів, хоча з уличами і тиверцями провадились військові дії (ПВЛ, 1, с. 20–21). Однак, це не завадило йому зміцнити свої позиції та в 907 р. організувати грандіозний військовий похід проти Візантії за участю майже всіх східнослов'янських племінних союзів та багатьох північних сусідів. Серед учасників першого походу Олега знаходимо і древлян (ПВЛ, 1, с. 23).

У поході руських дружин на Візантію в 911 р. древляни не фігурують, що, можливо, пояснюється початком їх конфронтації з великокнязівською владою. Ця думка нібито знаходить своє підтвердження в наступних літописних записах, які повідомляють, що після смерті Олега, у 913 р. "...древляне затворишася от Игоря..." (ПВЛ, 1, с. 31).

У цій ситуації Ігорю довелося організувати екстрений похід проти бунтівників, який завершився повним успіхом для нового князя в 914 р. При цьому Ігор обклав підкорених древлян новою даниною, яка за повідомленням літописця, була більшою за данину, встановлену Олегом (ПВЛ, 1, с. 31).

Цілком імовірно, що невизначеність нової данини призвела до трагічних подій 945 р., коли Ігор та його мала дружина була знищена під Іскоростенем за перевищення норми її збору (ПВЛ, 1, с. 39–40). З аналізу літописних подій 945–946 рр. витікає, що головним містом древлянської землі був Іскоростень, в якому сидів представник древлянської династії князь Мал. Під 977 р. згадується ще один древлянський укріплений пункт – Вручий, де під час усьобиці зі своїм братом Ярополком загинув один із синів Святослава Ігоревича – Олег, що володів на той час, за батьківським заповітом, Древлянською землею (ПВЛ, 1, с. 53).

Про фрагментарність писемних джерел, що торкаються перших століть історії Давньоруської держави, неодноразово писали всі дослідники, які вивчали цю проблему. Однак, на нашу думку, древлянам у цьому випадку пощастило більше ніж іншим східнослов'янським об'єднанням. Завдяки цій обставині, з'явилась можливість визначити їх племінну територію у IX–X ст.

В. М. Татіщев, М. М. Карамзін, С. М. Солов'йов, В. Й. Ключевський та інші вирішували проблему, виходячи з аналізу контексту літописних подій. До уваги бралися такі обставини. По-перше, літописець завжди називає древлян другими, слідом за полянами. Літопис згадує древлян серед

"окольных", тобто сусідніх, по відношенню до полян, племен. По-друге, відомо, що древляни займали лісові масиви, знову ж, на противагу полянам, які заселяли лісостепову частину Середнього Подніпров'я. І нарешті, літопис згадує два головних міста Древлянської землі – Іскоростень і Вручий, які досить легко ідентифікувалися з сучасними містами тодішньої Волинської губернії – Коростенем і Овручем відповідно. Отже, за думкою вчених, древляни займали лісові масиви північної частини Волинської губернії навколо згаданих міст.

Природно, що такі побудови перших дослідників хоча й мали свою логіку, все ж були надзвичайно приблизними, що знаходить своє пояснення у неповноті писемних джерел. Тільки наприкінці ХІХ ст. у Росії з'явилися перші серйозні праці, присвячені питанням історичної географії східнослов'янських племен Несторової "Повісті минулих літ". Одним із найбільш детальних є дослідження Н. П. Барсова, де поряд з іншими племенами зроблено спробу локалізації ареалу розселення літописних древлян. Згідно з уявленням вченого, межа Древлянської землі на сході (з полянами) проходила по річці Тетерів. Західна межа проходила в межиріччі між річками Горині і Случі. На півдні вона доходила до самих витоків Случі, а на півночі, де древляни були сусідами з племенами дреговичів, межа їх володінь проходила дещо південніше Прип'яті (Барсов, 1885, с. 127–128).

Приблизно цю ж територію відводив древлянам й інший відомий російський дослідник – С. М. Середонін, розходячись однак з Н. П. Барсовим у визначенні крайніх її кордонів. Так, за його думкою, межа між древлянами й полянами проходила не вздовж течії Тетерева, а по річці Ірпінь. Західний кордон Древлянської землі С. М. Середонін відсував до р. Горинь, за якою починалися володіння волинян. Прип'ятські болота, за С. М. Середоніним, були в давнину природним кордоном між древлянами і дреговичами (Середонин, 1916, с.147).

Інший напрямок у розв'язанні проблеми локалізації племінних союзів "Повісті минулих літ" складала школа історико-лінгвістичного аналізу, найбільш яскравим представником якої був О. О. Шахматов.

Згідно з його дослідженнями, древляни займали наприкінці І тис. н. е. східну частину Волинської і північну частину Київської губерній. Однак поряд з цим О. О. Шахматов припускав, що вони могли проникати і на лівий берег Дніпра. На користь своєї гіпотези дослідник наводив один з варіантів літописної статті 946 р., де вказано, що після помсти за смерть Ігоря, Ольга зі своїм малолітнім сином Святославом та дружиною здійснила похід по Древлянській землі "...устанавливающе уставы и уроки, и суть Становища ея и ловища, и по Днепру перевесища, и по Десне...". Отже, робив висновок О. О. Шахматов, древлянська територія не обмежувалась Дніпровським Правобережжям, а захоплювала й лівий берег вздовж течії Десни.

Другою ланкою концепції вченого була ідентифікація ним особи древлянського князя Мала з Малком Любечанином – батьком матері великого князя Володимира Святославича. Звідси, за думкою О. О. Шахматова, витікало, що літописний Любеч, розташований вище Києва на лівому березі Дніпра, – місто, що належало древлянам (Шахматов, 1908, с. 340–378; 1916, с. 99–100).

Помилковість припущень О. О. Шахматова була досить переконливо показана Б. О. Рибаківим (Рыбаков, 1956, с. 46–59), тому не будемо акцентувати на них увагу. Зазначимо лише, що погляди О. О. Шахматова мали великий вплив на В. А. Пархоменка. Він, наприклад, стверджував, що поляни – плем'я хозарське, яке нібито витіснило древлян з місць постійного їх проживання і де трохи згодом заснувало свою столицю – Київ. Тому боротьбу східнослов'янських племен з гегемонією Києва слід, в першу чергу, розглядати як боротьбу з хозарською експансією (Пархоменко, 1924, с. 11, 44–46, 51).

Підтвердження своїм висновкам В. А. Пархоменко шукав у сучасних йому діалектах української мови, протиставляючи говірку поліської зони України говірці півдня Київщини та Полтавщини. На думку вченого, південноукраїнські діалекти більш насичені тюркізмами, ніж північні, що ілюструє іноетнічність полян-хозар серед східнослов'янського світу (Пархоменко, 1926, с. 267–270).

На сучасному рівні розвитку історичної науки методологічно невірні побудови В. А. Пархоменка цілком очевидні, як і той факт, що дореволюційним історикам не вдавалося вирішити поставлене перед ними завдання. Тому ще наприкінці ХІХ ст. особливі надії пов'язували з археологічними розкопками курганних старожитностей східних слов'ян, які в значному масштабі проводились практично у всіх губерніях європейської частини Росії. Археологи небезпідставно вважали, що виявлення специфічних рис поховального обряду, характерних для певної території, дозволить досить чітко окреслити ареал проживання окремих племен, які згадуються "Повістю минулих літ".

Наприкінці ХІХ ст. інтенсивні розкопки слов'янських курганів у Київській та Волинській губерніях проводив В. Б. Антонович. Ці дослідження, на його думку, дозволили виділити специфічно древлянські та полянські типи поховань. Так, древлянам належали підкурганні поховання з дуже бідним набором супровідного інвентарю (Труды VII АС, 1897, отд. Протоколы, с. 68–69). Полянам, за В. Б. Антоновичем, були властиві також поховання в підкурганних ямах, які супроводжувались багатим набором предметів озброєння – мечами, списами, стрілами і кольчугами. Часто разом з небіжчиком ховали й коня. Заперечуючи Н. Є. Бранденбургу, який цілком справедливо відносив підкурганні поховання в ямах з конем і ба-

гатим набором предметів озброєння до типово кочівницьких, В. Б. Антонович стверджував, що поляни були племенем войовничим і саме завдяки цій обставині змогли підкорити собі інші східнослов'янські союзи, тому поховання з набором озброєння і конем слід пов'язувати саме з полянами (Антонович, 1900, с. 67–68).

Виходячи з наведених особливостей, дослідник визначав племінні межі древлянських володінь: на заході – р. Случ; на півдні – р. Тетерів; на півночі – прип'ятські болота; на сході – р. Дніпро, р. Ірпінь, середня і верхня частини течії р. Роставиці (Антонович, 1893, с. 2–3).

Довгий час погляди В. Б. Антоновича ніким не заперечувались і були переглянуті лише на початку 60-х років ХХ ст. російськими археологами І. П. Русановою та Є. І. Тимофєєвим, які дійшли до однакових висновків. Так, І. П. Русанова ще раз проаналізувавши матеріали дореволюційних розкопок слов'янських курганів Східної Волині, дійшла висновку, що типово древлянськими слід вважати підкурганні поховання не в ямах, а на рівні давнього горизонту та в насипу кургану. Вони складають 74% і 18% відповідно всіх досліджених насипів розглядуваного регіону. Характерною особливістю древлянських курганів, за І. П. Русановою, є скупчення деревних вугликів та попелу в насипу дещо вище поховань.

На підставі наведених особливостей дослідниця проводила кордон між древлянами і полянами по верхній та середній течії р. Здвиж і далі по р. Тетерів, приблизно до місця впадіння р. Ірші. Північну ділянку кордону між двома племінними союзами І. П. Русанова визначити напевно не змогла, оскільки не мала даних про курганні могильники в пониззі р. Ірпеня, Тетерева та Ужа, хоча й припускала, що поляни могли проникати і на лівий берег Тетерева. Північна межа древлянської племінної території, на думку дослідниці, проходила безпосередньо по правому берегу Прип'яті. Її фіксують курганні могильники в районі Турова – Велемичі, Отвержичі, Казаргац та Ричево, що дали виключно поховання на горизонті та в насипу курганів. Південні володіння древлян, за І. П. Русановою, доходили до верхів'я р. Горинь, а західні проходили в межиріччі першої та р. Случ (Русанова, 1960, с. 63–69).

До схожих висновків прийшов також і Є. І. Тимофєєв, хоча кордони Древлянської землі він визначав дещо інакше. Так, північну межу дослідник проводив, на відміну від І. П. Русанової, не по правому берегу Прип'яті, а значно південніше, приблизно по лінії Овруч – Теклювка. Східну межу розселення древлян Є. І. Тимофєєв проводив по лінії Житомир – Овруч, а південну – по лінії Житомир – Ізяславль. На заході Древлянська земля доходила до р. Горинь. Разом з тим, Є. І. Тимофєєв вважав за можливе, що в поліській частині Західної Волині древляни могли мешкати не тільки в басейні Горині, але й частково проникати значно західніше – у пониззя рік

Стир і Стоход, оскільки на північ від лінії Луцьк-Рівне підкурғанні поховання на горизонті зустрічаються досить часто (Тимофеев, 1961, с. 71–72).

Висновки І. П. Русанової та Є. І. Тимофєєва були проаналізовані на початку 80-х років в узагальнюючій монографії В. В. Сєдова. Вчений відзначив, що у визначенні північної межі Древлянської землі, безсумнівно, більш має рацію Є. І. Тимофєєв, ніж І. П. Русанова. В. В. Сєдов аргументував свою точку зору тим, що в курганах правого берега Прип'яті поблизу Турова, які дослідниця відносила до древлянських, досить часто знаходили етновизначаючі крупнозернисті намистини, характерні лише дреговичам. Саме тому правий берег Прип'яті був зайнятий дреговичами. Розмежувальною смугою між ними та древлянами В. В. Сєдов вважає прип'ятські болота, де в давнину населення не було або воно було дуже рідким.

Західною межею древлянської землі, за В. В. Сєдовим, була р. Случ. Дослідник вказав, що кургани, розташовані в пониззі Горині, Стиру та Стохода мають рису, яка відрізняє їх від типово древлянських. Тут вони розташовуються попарно – біля кожного великого кургану стоїть маленький. Ця обставина, а також значна віддаленість від історичних центрів Древлянської землі дозволяють, на думку В. В. Сєдова, віднести вказані кургани до ранніх могильників волинян.

Східний кордон між полянами і древлянами В. В. Сєдов проводить через межиріччя Тетерева та Роставиці, через верхів'я р. Здвиж та далі на північ, перетинаючи р. Тетерів приблизно в гирлі р. Ірша, Уж нижче впадіння в нього р. Норинь і р. Славечна в гирлі р. Ясениця (Сєдов, 1982, с. 101–106).

Таким чином, майже за сторічний період з початку вивчення слов'янських курганних старожитностей, археологічній науці вдалося в загальних рисах встановити племінну територію древлян. Проте звертає на себе увагу та обставина, що навіть у працях сучасних дослідників містяться суттєві розбіжності стосовно визначення її кордонів. Є підстави вважати, що причини неточностей у гіпотезах згаданих вчених криються в невірній передумові, коли єдиним критерієм для подальших припущень вибирається спосіб поховального обряду, який розглядається окремо, без урахування його хронологічної еволюції, що мала, безсумнівно, місце під впливом причин ідеологічного, політичного та соціально-економічного характеру (Моця, 1987, с. 41–47).

Згідно з дослідженнями О. П. Моці, на території Східної Волині, тобто в самому центрі історичної Древлянської землі, відбувається зміна поховального обряду від тілопокладень на горизонті до тілопокладень в ямах вже на початку XI ст., а в XII ст. Останній обряд панує навіть у найвіддаленіших її районах. Причину зміни поховального ритуалу О. П. Моця вбачає у безпосередньому впливі нової християнської ідеології (Моця, 1987, с. 40).

Остання обставина має принципово важливе значення. З неї витікає, що пов'язування з древлянами виключно поховань на рівні давнього горизонту, а з полянами чи волинянами курганних поховань в ямах, без врахування хронологічної еволюції поховального ритуалу, може в значній мірі викривити племінні кордони, особливо в контактних зонах.

Недоліком при визначенні племінних кордонів східнослов'янських союзів "Повісті минулих літ" в працях І. П. Русанової, Є. І. Тимофєєва та В. В. Сєдова є та обставина, що вони залучали для цих цілей лише матеріали курганних старожитностей, не беручи до уваги матеріали синхронних їм поселень. Облік та картографування поселень VIII–X ст. дає можливість більш об'єктивно визначити племінні кордони, враховуючи також і матеріали відомих могильників.

В межах Древлянської землі переважну більшість поселень VIII–X ст. виявлено в процесі археологічних розвідок і лише одиниці з них частково розкопані. Головним датуючим матеріалом при визначенні часу їх функціонування є, як правило, кераміка. Питанням хронологічної еволюції та типологічних відмінностей керамічних комплексів VIII–X ст. присвячені роботи І. П. Русанової (Русанова, 1973, с. 10–15), П. П. Толочка (Толочко, 1981, с. 298–301), М. П. Кучери і В. О. Петрашенко (Кучера, 1984, с. 9–10; Петрашенко, 1990). Тому на вказаній території ми картографували лише ті поселення, де було виявлено ліпну та ранньогончарну кераміку типу Луки-Райковецької, а також ранні зразки кераміки курганного типу. В останньому випадку бралися до уваги принципи моделювання вінець посудин, згідно з розробками П. П. Толочка та М. П. Кучери.

Оскільки не всі матеріали відомих поселень Древлянської землі опубліковані досить детально, то якщо виникала в цьому необхідність, ми перевіряли їх хронологію на підставі матеріалів, що зберігаються у фондах та архівах Києва, Санкт-Петербургу та Москви. Складену карту ні якою мірою не слід розглядати як збірний каталог старожитностей VIII–IX ст. зазначеного регіону. Ми переслідували тільки одну мету – визначити кордони Древлянської землі. Тому картографували головним чином поселення та курганні групи на її окраїнах.

Перейдемо до розгляду сутності питання, яке нас цікавить. Як відомо, на сході древляни межували з полянами. Аналізуючи курганні старожитності, І. П. Русанова, Є. І. Тимофєєв і В. В. Сєдов кордон між двома племінними об'єднаннями проводили по вододілу басейнів рік Тетерів та Ірпінь. І. П. Русанова хоча і відзначала, що розподільною смугою між полянами та древлянами були лісові хащі та болотиста заплава р. Здвиж, все ж припускала, що поляни могли проникати західніше Тетерева, де більшість розкопаних курганів у районі Радомишль – Городське – Коростишев дали поховання в підкурганних ямах (Русанова, 1966, табл. 7).

Північніше Радомишля, на думку тих самих дослідників, розподільна смуга між древлянами та полянами йшла вздовж течії Тетерева до гирла Ірші, а далі різко повертала на північ у напрямку сучасного Овруча. Цей висновок базувався на відсутності достовірних даних про наявність курганних могильників у нижній течії Тетерева. Однак остання обставина викликає здивування, адже в "Археологической карте Киевской губернии" наведено дані про розміщення слов'янських курганних могильників і на цій ділянці ріки, наприклад, біля с. Фрузинівка (Антонович, 1895, с. 5).

Здається, що навіть відсутність слов'янських курганів не дає підстави повертати кордон між полянами та древлянами на північ від гирла р. Ірші у напрямку Овруча. Картографуючи укріплені та неукріплені поселення з матеріалами VIII–X ст. в межиріччі Тетерева – Ірпеня, отримуємо цікаву картину. Слов'янські поселення вздовж Ірпеня відомі від його середньої до нижньої течії (Ясногородка, Жорнів, Білогородка, Гореничі, Лука, Ігнатівка) (Русанова, 1973, с. 38–39). Синхронні їм поселення вздовж течії Тетерева продовжуються безперервним ланцюжком і після впадіння р. Ірші. В пониззі останньої вони відомі у м. Малин, між селами Ялцівка та Пинязовичі (Звиздецкий, 1987/14а; Русанова, 1973, с. 38).

У нижній течії Тетерева укріплені та неукріплені поселення виявлені ще П. М. Третьяковим поблизу сіл Фрузинівка, Приборськ, а також у м. Іванків (Третьяков, 1952, с. 64–68; фонды ОИПК Эрмитажа, опись хранения 1, опись 11, инв. №241, 259–260, 342). Неподалік від гирла Тетерева подібні поселення були досліджені П. П. Толочком поблизу с. Лапутьки (Толочко, 1962–63/1г; Фонды ИА НАН Украины, коллекция №537). Що стосується течії р. Здвиж, то як встановили розвідки, проведені тут Е. О. Симоновичем, поселень VIII–X ст., а отже, і населення, в цей період тут практично не було. Від сучасного Брусилова до м. Макарів вченим зафіксоване лише одне поселення з невиразною ліпною керамікою типу Луки-Райковецької, дещо нижче с. Лозовик (Симонович, 1960/26, с. 23, рис. 99).

Таким чином можна зробити висновок, що полянські володіння обмежувались течією р. Ірпінь, а древлянські не переходили р. Тетерів. Отже, лісові масиви та болотиста заплава р. Здвиж були природним рубежем між двома племінними об'єднаннями наприкінці I тис. н. е. Можна припустити, що безпосередньої контактної зони між ними в давнину не було зовсім. На цю ж обставину, на нашу думку, вказують і деякі літописні дані, що стосуються, правда, подій другої половини X ст. Нагадаємо, що у 975 р. Олег Древлянський вбив Люта Свенельдича під час полювання в лісах киево-древлянського порубіжжя. Важко уявити собі, що Лют, який виріс у колах, близьких до великокнязівського дому і добре орієнтувався в питаннях феодального права та ієрархії, відправився на "ловы" в безпосередні володіння Олега, тобто за Тетерів. Їх зустріч могла відбутися лише в незаселе-

них районах, яким і було аж до кінця X ст. межиріччя Тетерева – Ірпеня. Можливо, місце вбивства Люта Свенельдича фіксує назва села, що дійшла до наших днів – Лютіж, яке розташоване у зазначеному районі північніше сучасного Вишгорода. Про близькість кордонів Древлянської землі та Києва свідчить і літописна стаття від 1136 р., де йдеться про зимовий набіг на Київщину Ольговичей і половців, що воювали "...от Треполя около Красна и Василева и до Белагорода оли же и до Киева и до Вышегорода олни и до Деревъ..." (ПСРЛ, т. 2, 1908, столб. 299).

На підставі цієї літописної звістки Б. О. Рибakov припускав, що територія Древлянської землі могла знаходитись на відстані одного денного переходу від таких крайніх пунктів, як Білгород чи Вишгород. За його підрахунками, один денний перехід в зимових умовах навряд чи міг перевищувати 20–25 км (Рыбаков, 1953, с. 45–46).

Отже, можна констатувати, що в уявленні літописця-киянина територія "Деревы" навіть у XII ст. могла починатися десь за р. Здвиж чи в пониззі р. Ірпінь. Археологічні матеріали свідчать, що широке освоєння заплави р. Здвиж почалося не раніше кінця X – початку XI ст. Київською великокнязівською владою. Згідно з даними М. П. Кучери, воно супроводжувалось спорудженням в цьому районі довгих оборонних споруд – Змієвих валів, які захищали Київ на випадок обхідного маневру військ кочівників, а також заснуванням ряду укріплень (Макарів, Бишев, Мотижин), біля яких у подальшому виникли десятки неукріплених селищ (Кучера, 1987, с.80, 177–178, 191). Для освоєння незайнятих земель київські князі, скоріше за все, використовували не лише розташовані поруч людські ресурси Київщини та Древлянської землі, а й залучали вихідців з північніших територій, що знаходить своє підтвердження у способі поховання та інвентарі курганного могильника поблизу с. Нежиловичі (Якимович, 1900, с. 201–203).

Східний кордон Древлянської землі фіксують поселення та городища, розташовані безпосередньо в басейні р. Тетерів та на її вододілі, відділені від синхронних їм полянських поселень VIII–X ст. природним рубежем шириною до 30–40 км. Такими крайніми південно-східними пунктами древлян є укріплення поблизу с. Яроповичі і с. Грубське. Перше з них було обстежене ще на початку 50-х років П. О. Раппопортом, який визначив час його виникнення серединою – кінцем X ст. Поблизу городища було виявлене селище, культурний шар якого насичений ліпною та ранньокружальною керамікою типу Луки-Райковецької, датованою дослідником VIII–IX ст. (Раппопорт, 1952, с. 108–109).

У 1988 р. це ж саме укріплення було вдруге обстежене М. П. Кучерою та автором. На ділянці городища, крім кераміки кінця X–XIII ст. нами було зібрано і більш ранню ліпну, що дає змогу припустити, що укріплення ви-

никло значно раніше і було засноване, як і селище, древлянами, хоча все сказане потребує додаткової, більш детальної перевірки.

Приблизно в 10–15 км північніше городища і селища поблизу, с. Яроповичі розташоване ще одне древлянське укріплення в с. Грубське. Його обстежував П. О. Раппопорт і датував VIII–XIII ст., цілком справедливо припустивши, що будівництво валів зовнішньої його цитаделі відбувалося за ранньозалізної доби (Раппопорт, 1953, с. 115). При обстеженні цього пункту М. П. Кучерою і автором у 1988 р., слов'янську ліпну і ранньогончарну кераміку було виявлено не лише у внутрішньому невеликому укріпленні, але і за 100–150 м на північ від нього вздовж невеликого струмка, що протікає через зовнішню велику цитадель. Отже, величезне городище ранньозалізного періоду було вдруге заселене древлянами наприкінці I тис. н. е. Далі на північ межі Древлянської землі добре фіксуються безперервним ланцюжком поселень VIII–X ст., витягнутих вздовж лівого берега Тетерева. Чи могли в такій ситуації поляни проникати західніше згаданого рубежу, як це припускала І. П. Русанова? Її висновки, як ми згадували вище, базуються на матеріалах розкопок курганних старожитностей, проведених В. Б. Антоновичем ще у другій половині – наприкінці XIX ст. у районі Городське – Радомишль – Коростишев, що показали значне переважання поховань у ямах. Всі поховання мають західну орієнтацію і, як правило, безінвентарні, що значною мірою заважає визначенню їх хронології. Курганні могильники розташовані поруч з городищами і поселеннями. Тому логічно припустити, що вони є некрополями давніх мешканців цих поселень.

Звідси випливає, що немає ніяких підстав пояснювати переважання поховань у ямах на курганних некрополях Городеська проникненням у цей район полян. Кургани, як і поселення цього регіону, датуються в основному XII–XIII ст. Говорити про племінні відмінності у цей час можна лише з дуже невеликою долею ймовірності. На той час християнська ідеологія знівелювала їх, залишивши від язичницького ритуалу курганний насип і замінивши поховання на горизонті похованням у ямі. Своєрідний симбіоз язичницького і християнського культу в поховальній обрядовості був присутній протягом усього давньоруського часу, співіснуючи з типово християнськими ґрунтовими могильниками.

Як зазначалося вище, у VIII–X ст. поляни були відокремлені від древлян широкою смугою лісів і заболочених масивів, що практично відкидає можливість їх активної участі в освоєнні більш західних територій у басейні Тетерева. Укріплені пункти і поселення відкритого типу цього регіону явно тяжіють до історичних центрів Древлянської землі. Безперервний ланцюжок поселенських структур VIII–X ст. вздовж лівого берега Тетерева, аж до його гирла, приводить до думки, що означена територія належала древлянським племенам вздовж усієї течії ріки.

Багате підґрунтя для роздумів і висновків дає територіально-адміністративний поділ Київської землі, що входила у XIV–XVI ст. до складу Великого князівства Литовського. На той час Київська земля, чи Київське воєводство, поділялося на ряд більш дрібних територіально-адміністративних одиниць – повітів. При цьому неважко помітити, що в межах основного ядра історичної території колишньої Древлянської землі в період пізнього середньовіччя існували два таких повіти – Овруцький на півночі і Житомирський на півдні. На сході вони межували з територією власне Київського повіту.

На Дніпровському Правобережжі кордон між Київським і Житомирським повітами фіксується в самих верхів'ях р. Ірпінь. При цьому, до Житомирського належать землі басейну Тетерева, а до Київського – басейну Ірпеня. Інакше кажучи, кордон проходить по вододілах обох річок, збігаючись із племінними кордонами періоду раннього середньовіччя.

Так, до Київського повіту належали землі у верхів'ях Ірпеня та Унави, де Київськими названі села Ходорків, Криве, Сокольча та Кийлів (Клепатський, 1912, с. 363–365). Територія Житомирського повіту не виходить за межі правих невеликих притоків Тетерева – річок Дубовця та Білки. Тут пізньосередньовічні джерела називають житомирськими села Велья (сучасне Вольня) на Дубовці, а також Забілоччя, Високе, Ставище і Кочерів на Білці (Клепатський, 1912, с. 252–253).

П. Г. Клепатський зазначає, що верхів'я Здвижу належали Житомирському повіту, приблизно до сучасного Брусилова. Від Брусилова кордон ішов суворо на північ, перетинаючи р. Здвиж, і виходив на правий берег Тетерева поблизу с. Макалевичі в гирлі р. Вирви (Клепатський, 1912, с. 254–256). Показовим є той факт, що кордон Київського повіту взагалі не перетинав Тетерів, а йшов вздовж його правого берега, аж до місця впадіння у Дніпро. Слід підкреслити, що у нижній течії Тетерева (дещо нижче гирла Ірші) Київський повіт межував з Чорнобильським (Клепатський, 1912, с. 377). Збіг племінних кордонів кінця I тис. н. е. з кордонами територіально-адміністративних округів Київської землі періоду пізнього середньовіччя не здається випадковістю. Цілком імовірно, що якісь територіальні одиниці у складі Київської землі оформилися вже за часів Київської Русі після приєднання Древлянської землі до Києва. На жаль, відсутність писемних джерел з цієї проблеми робить таке припущення вкрай гіпотетичним. Однак абсолютний збіг етнографічних рубежів періоду раннього середньовіччя, що були визначені на підставі археологічних джерел, з пізньосередньовічними кордонами повітів, дає підстави вважати наше припущення цілком вірогідним. Підкріплює його, як нам здається, і приклад із землями, розташованими в межиріччі Тетерева та Ірпеня, які були практично незаселеними, як зазначалося вище, у VIII–X ст. Будучи освоє-

пою наприкінці X–XI ст. з ініціативи великокнязівської влади, ця територія, природно, увійшла до складу доменіальних володінь київських князів. Тому не випадково землі вздовж течії Здвижу входили у період раннього середньовіччя до складу Київського повіту, на противагу споконвічним древлянським володінням західніше Тетерева, які керувалися з Овруча та Житомира. Отже, межі володінь волостей – повітів могли якоюсь мірою оформитись вже у XI ст. при загальній прерогативі великокнязівської влади роздавати їх в кормління молодшим родичам.

Перейдемо до визначення північно-східної ділянки кордону Древлянської землі. Як було визначено вище, древлянські володіння вздовж течії Тетерева виходили безпосередньо до Дніпра. Залишається з'ясувати довжину племінної древлянської території вздовж Дніпровського Правого бережжя. На жаль, вона досліджена у археологічному відношенні явно не достатньо. Тому певне підґрунтя для висновків дають лише пізньосередньовічні джерела. Ми вже зазначали вище, що у XV–XVI ст. лівий берег Тетерева у його пониззі займав Чорнобильський повіт. Згідно з цими даними, можемо припустити, що його кордони відповідали межам Древлянської землі на північному сході. Якщо наші припущення вірні, то кордон фіксується між гирлами річок Тетерева та Ужа вздовж правого берега Дніпра далі вздовж правого берега Прип'яті аж до гирла р. Славечна. У період пізнього середньовіччя за Славечною починались володіння Мозирського повіту (Клепатский, 1912, с.304-309). Відомо, що Мозирська волость оформилась і протягом всього давньоруського часу входила до складу Турівського князівства, основну частину населення якого складали, що підтверджують і археологічні джерела, племена літописних дреговичів.

Отже можемо припустити, що на північному сході володіння древлян займали територію від гирла Тетерева до гирла Прип'яті вздовж правого берега Дніпра, а потім вздовж правого берега Прип'яті до гирла Славечни. Згадаємо, що головне місто Древлянської землі X ст. – Іскоростень – розташовувалося на правій притоці Дніпра – р. Уж. Згідно з літописними даними, древлянське посольство прибуло до Києва у 945 р. водним шляхом, в лодях (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 40). Отже, можемо припустити, що вже у першій половині X ст. Водний шлях по Ужу – Дніпру був добре відомий і освоєний древлянами.

Перейдемо до визначення північних кордонів Древлянської землі. Як згадувалось вище, І. П. Русанова припускала, що древлянам належав правий берег Прип'яті, за яким починались споконвічні землі літописних дреговичів. Відхиляючи цю точку зору, Є. І. Тимофєєв та В. В. Сєдов вказували на широку смугу прип'ятських боліт, південніше основного русла ріки, як на природний бар'єр між обома племінними угрупованнями у давнину.

Висновки Є. І. Тимофєєва та В. В. Сєдова, зроблені на аналізі матеріалів курганных старожитностей, є на нашу думку більш обґрунтованими

і підтверджуються при картографуванні поселень кінця I тис. н. е., виявлених останнім часом археологічними розвідками. Завдяки цій обставині, а також даним пізньосередньовічних люстрацій, з'явилася можливість уточнити північні межі розселення древлянських племен.

При картографуванні поселень кінця I тис. н. е. неважко помітити, що найбільша їх щільність – на півночі Древлянської землі спостерігається в районі Овруцького кряжу. Крім поселень відкритого типу, тут відомі і три городища з ранніми древлянськими матеріалами – літописний Вручий, а також укріплення в Городці, Олевську (Кучера, 1982), та поблизу с. Кошечки (Звіздецький, 1998).

Концентрація поселень у цьому регіоні пояснюється передусім його вигідним, порівняно з найближчими сусідніми територіями, природно-географічним розташуванням, більш багатими ресурсами для розвитку і спеціалізації окремих видів ремесла та більш плодючими, ніж в інших зонах Полісся, ґрунтами, що придатні для розвитку сільського господарства. Одразу на північ від Овруцького кряжу починається сильно заболочена смуга, що поросла густими лісами, з характерним для Полісся ландшафтом – чергуванням боліт та невисоких піщаних дюн.

Археологічні розвідки, проведені І. П. Русановою вздовж течії Славечни, виявили декілька поселень з матеріалами рубежу I–II тис. н. е. (Русанова, 1969/44, с. 18–20), що свідчить про надзвичайно рідке населення цього регіону в зазначений період та про, ймовірно, сезонний характер їх мешкання. Показовою в цьому плані є розвідка М. Б. Щукіна в середній течії р. Уборті, – від м. Олевськ до кордону з Білорусією. Нижче Олевська ним виявлено типово древлянський могильник з тілопокладеннями на горизонті поблизу с. Тепениця, а також слов'янські поселення кінця I тис. з ліпною та ранньогончарною керамікою поблизу сіл Суцани, Рудня-Хочинська та Хочино. М. Б. Щукін зазначає, що нижче с. Перга заплава Уборті стає ширшою, а берега – більш низькими і невиразними. На майже 50-кілометровій ділянці – від с. Перга до кордону з Білорусією було відкрито всього одне поселення з керамікою типу Луки-Райковецької – в 3 км на північ від с. Копище (Щукін, 1976/104).

Подібні ж результати зафіксовані нами під час розвідок у Овруцькому р-ні Житомирщини у 1996–1997 рр. Виявилось, що пам'ятки IX–XIII ст. розташовуються вздовж Овруцького кряжу. Тут, від м. Овруча на сході, до с. Городець на заході зафіксовано їх декілька десятків. Помічено, що вони, займаючи північні схили Овруцько-Словечанського кряжу, ніколи не заходять у глибину прип'ятських лісів навіть вздовж основних річок, які протікають тут з півдня на північ – Словечної та Ясенця. На берегах вищезгаданих річок, на піщаних дюнах фіксуються лише поодинокі пам'ятки епохи пізньої бронзи та ранньозалізного часу II–I тис. до н. е. Окрім них виявлені

також поодинокі місцезнаходження з керамікою XVI–XVIII ст. Це дозволяє припустити, що територія між Овруцьким кряжем і прип'ятськими болотами була практично незаселена протягом усього давньоруського часу, а її господарсько-культурне освоєння розпочалося лише у період пізнього середньовіччя.

Таким чином, можна констатувати, що північні межі Древлянської землі визначалися природними рубежами – ліси, болота та малопридатні для розвитку сільського господарства ґрунти. Внутрішня колонізація цього району розвивалась надзвичайно повільно і розтягнулась на цілі століття.

Сучасні відомі археологічні джерела фіксують крайній північно-західний ареал древлянського розселення у середній течії р. Ствиги, де Б. А. Прищепа виявив і частково дослідив курганний могильник за 6 км на північ від с. Глинне. Спосіб поховань має типово древлянські особливості – тілопокладення вище горизонту на вуглистих прошарках товщиною 10–20 см. Одне з жіночих поховань містило срібні скроневі кільця з заходячими кінцями. Автор розкопок датує могильник другою половиною X – першою половиною XI ст. (Прищепа, 1981/72, с. 1–6). Однак знахідка культової ліпної миски-стравиці, а також знайдена в насипу кургану ранньогончарна кераміка дають підстави вважати, що верхню хронологічну межу досліджених курганів навряд чи можна піднімати вище середини X ст.

Таким чином, археологічний матеріал, який ми маємо в розпорядженні, дозволяє проводити північну межу Древлянської землі по лінії р. Славечна, дещо північніше Овруча, і далі на захід, перетинаючи середню течію Уборті та Ствиги. Цікаво, що пізньосередньовічний територіально-адміністративний поділ значною мірою збігається з даними археологічних джерел. Крайні північні села, які належали Овруцькому повіту, розташовувались на лівій притоці Славечни – р. Чертедь (села Ремези, Шарин). За ними лежали землі Мозирського повіту. Овруцькими названі також села Високе та Велавськ (сучасне Валавськ) на р. Славчанка, а також Котчище (сучасне Кочище), Кузьмичі в гирлі Славчанки та Скорodne в гирлі Ясенця. Нижче Скорodного лівий берег Славечни займав вже Мозирський повіт (Клепатский, 1912, с. 208–209).

Таким же чином визначається й кордон між Овруцьким і Мозирським повітами в середній течії Уборті. Писемні джерела XV–XVI ст. називають тут села Олевської волості Овруцького повіту: Суцани, Ірово (сучасне Юрово), Хочене (сучасне Хочино), Глушковичі (сучасне Глушевичі). За Глушевичами починалися землі Мозирського повіту – так звана волость Убортська біскупів Віленських. П. Г. Клепатський абсолютно бездоказово відніс її до володінь Овруцького повіту, що викликає здивування, адже саме тут дослідник зазначає, що під час люстрації 1622 р. сеймові комісари

без вагань віднесли Убортську волость до Мозирського повіту (Клепатский, 1912, с. 229–230).

Враховуючи зазначені дані, північну межу Древлянської землі слід проводити від місця впадіння р. Славечна у Прип'ять і далі на захід до гори за течією першої, приблизно, с. Скородне у гирлі Ясенця. Цілком імовірно, що древляни займали і невеликі ліві притоки Славечни північніше Скородного, де, як згадувалось вище, розташовувались села пізньосередньовічного Овруцького повіту. У такому разі дреговицькі володіння повинні прилягати безпосередньо до правого берега Прип'яті. Проте, як нам уявляється, овруцькі землі на лівих притоках Славечни – явище більш пізнього часу, яке відображає процес колонізації незайнятих земель. Ця територія в археологічному відношенні вивчена недостатньо, тому від гирла Ясенця північний кордон Древлянської землі слід проводити далі на захід паралельно течії Славечни у напрямку Уборті, перетинаючи останню в районі сіл Копище – Милашевичі. При цьому слід, скоріш за все, враховувати ту обставину, що землі в межиріччі правої притоки Уборті – р. Болотниця та р. Славечна належали за часів пізнього середньовіччя Овруцькому повіту – так звана волость Каменщизна (Клепатский, 1912, с. 228–229).

Перетинаючи межиріччя Уборті та Ствиги, далі на захід північний рубіж древлянської землі йшов у напрямку с. Глинне, де його й фіксує курганний могильник кінця I тис. На північ від нього археологічні пам'ятки зазначеного часу нам поки що невідомі. Але, враховуючи те, що і зараз у цьому районі розташований величезний заболочений лісовий масив з поодинокими населеними пунктами, можна припустити що від Глинного кордон плавно повертав на південний захід, перетинаючи р. Льву дещо нижче сучасного райцентру Рівненської області – смт. Рокитне. Рокитне, а також села Борове і Масевичі пізньосередньовічні джерела називають серед населених пунктів Олевської волості Овруцького повіту Київського воєводства (Клепатский, 1912, с. 228).

На початку ХХ ст. в районі Рокитного, Я. В. Яроцький зафіксував декілька великих курганних могильників. Два з розкопаних дослідником курганів в урочищі "Зеленець-Млинище" дали поховання на рівні давнього горизонту. У насипу траплялися численні вуглисті прошарки та уламки гончарних посудин з рифленою поверхнею. Небіжчики лежали в дерев'яних трунах. Біля кістяків знайдено досить багато різних речей: скроневі кільця, скляні намистини з позолотою, плетений перстень, тонкий витий браслет, філігранні намистини-підвіски та інше (Яроцкий, 1904, с. 190–192).

Враховуючи спосіб поховання, а також деякі категорії речей, ми очевидно будемо близькими до істини, якщо пов'яжемо їх з літописними древлянами. Перейдемо до визначення західних кордонів Древлянської землі. Картографування поселень і могильників IX–X ст. фіксує присутність

древлян у середній течії р. Случ, а також за течією її невеликих правих і лівих притоків – річок Тня, Смолка, Церем і Корчик. Особливо щільно була заселена територія навколо сучасного м. Новоград-Волинський. Тут виявлено ціле гніздо ранніх городищ з матеріалами IX–X ст. у селах Пилиповичі та Городище на р. Церем, Несолонь на р. Тня, Гульськ і Новоград-Волинський на Случі (Кучера, 1982, с. 72–82).

Вздовж течії Корчика, І. П. Русановою відкрито низку поселень рубежу I–II тис. н. е. у селах Гориці, Зубівщина, Кутки, Печиводи, Піддубці, Бабіне, Повчине та Морозівка (Русанова, 1965/51, с. 2–5).

У басейні Корчика Б. А. Прищепа частково досліджував кургани з тілоспаленням поблизу с. Гвоздів та тілопокладенням на горизонті неподалік від с. Велика Клецка. Перший курган автор розкопок датував X ст. (Прищепа, 1983/95, с. 20–21), а другий – серединою X – першою половиною XI ст. (Прищепа, 1986/37, с. 8–10). Однак, як нам здається, автор дещо омолоджує досліджені комплекси. Так, у насипу кургану поблизу с. Велика Клецка, а також у його кільцевому ровику виявлено ліпну та гончарну кераміку. Важко уявити її існування не лише у XI ст., але навіть і в другій половині X ст. Більш вірогідно датувати розкопаний курган поблизу с. Велика Клецка кінцем IX – серединою X ст. Цілком імовірно, на території древлян співіснували і тілопокладення на рівні давнього горизонту, і тілоспалення на місці. Підставу для такого припущення дає досліджений курган поблизу с. Гвоздове. Тут, як у насипу, так і на самому кострищі знайдено виключно ранньогончарну кераміку.

Ще один курганный могильник з тілопокладеннями на горизонті відомий поблизу впадіння Корчика в Случ, недалеко від с. Устя (Тимофеев, 1961, с. 71). Нижче нього за течією Случі матеріали X ст. виявлені нами на городищі в с. Маренин (Звиздецкий, Воронцов, 1987/146, с. 4–6).

За Марениним, Случ, прорізавши північно-східні схили Волинсько-Подільської височини, виходить на Поліську низовину. Течія її уповільнюється, заплава стає дуже широкою, береги низькі й невиразні, а щільність археологічних пам'яток кінця I – початку II тис. значно знижується. На відтинку майже 70 км вздовж течії Случі, нижче Маренина, нами зафіксоване лише одне поселення з керамікою типу Луки-Райковецької неподалік від с. Хотинь (Звиздецкий, Воронцов, 1987/146, с. 7). Нижче цього населеного пункту відомий лише один курганный могильник з тілопокладеннями на горизонті поблизу с. Немовичі (Антонович, 1901, с. 37).

Случ впадає в Горинь дещо нижче сучасного м. Дубровиця. Тут відомі давньоруські городища у самій Дубровиці, а також у селах Залужжя та Висоцьк. Проте всі вони датуються не раніше XI ст. (Свешников, Никольченко, 1982, с. 57–58). Тому важко встановити, чи населяли древляни цей район у більш ранній період. Є. І. Тимофеев, наприклад, вказуючи на ту обставину, що

північніше лінії Луцьк – Рівне, при виході Стирі і Горині на Поліську низовину, кургани з тілопокладеннями на горизонті трапляються досить часто, вважав, що пониззя названих рік, а також пониззя р. Стохід могли належати древлянам (Тимофеев, 1961, с. 72). Якщо це так, то тоді досліджені ще Ю. В. Кухаренком ранні городища Хотомель на Горині та Бабка на Стирі (Кухаренко, 1961, с. 22–27, 34–37) слід було б вважати древлянськими. Однак, на нашу думку, таке припущення суперечило б усій сукупності інших археологічних джерел. Картографування старожитностей рубежу I–II тис. у пониззі Случі показує надзвичайно незначну щільність населення, що тут мешкало. Від основної древлянської території ці землі були відокремлені широкими лісовими масивами і болотами межиріччя Уборті – Льви – Случі.

Навпаки, ріка Стир бере початок в історичній частині Волинської землі. На її берегах розташоване одне з найстаріших міст волинян – Луцьк. Тому навряд чи правомірно колонізацію пониззя Стирі приписувати древлянам. Близькість історичного ядра Волині дає змогу припускати, що і Горинь, і Стир були освоєні саме волинянами, крім, очевидно, самого пониззя, де могли мешкати племена дреговичів.

Що ж стосується городищ в Дубровиці, Залужжі і Висоцькому, то, судячи з початку функціонування, вони могли бути засновані вже великокнязівською владою після приєднання Древлянської землі, коли володіння Києва на заході розширились аж до течій Горині та Стирі. В зв'язку з цим треба відзначити, що Ф. П. Лисенко у монографії, присвяченій містам Туровської землі, робить спробу довести, що нижньогоринські гради Дубровиця та Степань входили до зони розселення літописних дреговичів. Свою точку зору дослідник аргументує єдиною літописною звісткою від 1155 р., де йдеться про розподіл Турівського князівства на три уділи – туровський, пінський і дубовицький (Лисенко, 1974, с. 18–20).

Проте наведений приклад є, в першу чергу, ілюстрацією одного з епізодів, характерних для давньоруської дійсності середини XII ст., а не картиною розселення східнослов'янських племен наприкінці I тис. н. е. З цих же писемних джерел відомо, що Туровська земля довгий час входила до доменіальних володінь великих київських князів і віддавалась у кормління їх синам та найближчим родичам (Толочко, 1980 с. 120–121). У 1150 р., наприклад, Юрій Долгорукий, зайнявши великокнязівський стіл, віддав своєму сину Андрію міста Турів, Пінськ та Пересопницю (ПСРЛ, т. 2, столб. 405). Однак, аналізуючи цю подію, не можна робити висновок про те що Пересопниця, яку вибрав місцем своєї резиденції Андрій, входила до складу Туровської землі. Отже, немає ніяких підстав включати Дубровицю і Степань до зони розселення дреговичів.

Як зазначалося вище, археологічні дані фіксують північно-західну ділянку межі древлянського розселення по лінії Копище – Глинне – Ро-

китне. Є підстави вважати, що від Рокитного вона йшла далі на південний захід і доходила до Случі у районі сучасного м. Сарни. Тут, як ми згадували вище, розташований могильник з тілопокладеннями на горизонті поблизу с. Немовичі.

Пізньосередньовічний територіально-адміністративний поділ підтверджує наші припущення. Писемні джерела XV–XVI ст. крайнім пунктом Олевської волості Овруцького повіту Київського воєводства неодноразово називають с. Кам'яне на Случі (сучасне Кам'яно-Случанське Сарненського р-ну Рівненської обл.) (Клепатский, 1912, с. 228).

Таким чином, племінний кордон між древлянами та волинянами фіксується вздовж правого берега Случі, приблизно від сучасного м. Сарни до схилів Волинсько-Подільської височини на півдні. Тут він перетинав Случ і проходив по вододілу першої та р. Горинь. Як вже згадувалось вище, після включення території древлян до складу Руської землі, київські володіння виходили широким фронтом на рубіж р. Горинь. Саме цей момент, як нам здається, сприяв формуванню вже у другій половині X ст. особливої Погоринської волості на кордоні з волинянами, яка увійшла до домену київських князів.

Цілком імовірно, що до Погоринської волості увійшли і землі древлян вздовж течії р. Корчик. Такий висновок напрашується після аналізу літописної статті від 1150 р., яка розповідає про перипетії боротьби за великокнязівський стіл між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким. Ізяслав, скориставшись зручним випадком, захопив Погоринську волость, вивівши звідти сина Юрія – Гліба. Приставлений до вигнанця син Ізяслава – Мстислав, провів Гліба до Корчеська, заявивши: "Поиди же брате к отцю своему, а то волость отця моего и моя по Горину..." (ПСРЛ, т. 2, столб. 395–396).

На підставі цих відомостей деякі дослідники вважали, що Погоринська волость входила до складу Волинського князівства. Однак, як переконливо показав П. П. Толочко, Ізяслав Мстиславич, володіючи Волинню, розглядав себе в першу чергу не волинським, а київським князем, лише випадково змушеним тимчасово залишити стольний град. Отже, Погоринська волость, безсумнівно, належала Києву (Толочко, 1980, с. 125).

Приєднання її до Волині відбулося вже у більш пізній час, не раніше кінця XII ст., у зв'язку із загальним зміцненням галицько-волинських земель. Цікаво у цьому контексті підкреслити, що писемне джерело кінця XIV ст. – "Список градов русских ближних и дальних", погоринські міста Степань і Острог називає серед волинських, а Корець відносить до київських. Останнє назване поруч з Овручем і Житомиром, тобто містами в історичному ядрі колишньої Древлянської землі (Тихомиров, 1979, с. 95). Цей факт досить примітний, бо відображає глибоку традицію. Адже

з пізньосередньовічних джерел відомо, що вже у другій половині XIV ст. Корець належав Волині. Так, у 1386 р. великі князі Ягайло та Вітовт підтвердили князеві Федору Даниловичу Острозькому його родовий замок Острог з прилягаючими волостями. Серед інших названо і Корець (Любавський, 1892, с. 223).

Таким чином, можна зробити висновок що кордон Древлянської землі на заході, південніше відрогів Волинсько-Подільської височини, проходив у межиріччі Случі та Горині. Після приєднання цієї території до Києва древлянські землі вздовж Корчика увійшли до складу Погоринської волості – домену київських князів. Ця подія може наводити на думку, що певна частина населення, яке мешкало на правому березі Горині, могла бути древлянами.

Вже у середині – другій половині X ст. тут будується потужна фортеця Дорогобуж, яку Ю. М. Нікольченко та Б. А. Прищепа небезпідставно вважають стратегічним форпостом Київських князів на кордонах із Волинню (Нікольченко, Прищепа, 1994, с. 11–12).

Залишилося встановити південні рубежі древлянської території. Як було зазначено вище, південно-східна її межа фіксується у верхів'ях р. Ірпінь, на вододілі з р. Тетерів. Тому логічніше за все було б припустити, що праві притоки Тетерева – річки Гуйва та Гнилоп'ять, що течуть у меридіальному напрямку з півдня на північ, наприкінці I тис. н. е. також були заселені древлянськими племенами.

Якщо про басейн р. Гуйва у даний момент нічого конкретного сказати ми не можемо, адже цілеспрямовані пошуки пам'яток розгляданого часу не проводились, то на Гнилоп'яті вони відомі. Ці поселення витягнуті ланцюжком вздовж течії останньої від її гирла до, приблизно, сучасного м. Бердичів. Крім добре відомого в літературі поселенського комплексу кінця I тис. поблизу с. Райки, який дав назву цілій археологічній культурі (Гончаров, 1963), ідентичні синхронні пам'ятки виявлені і частково досліджені І. П. Русановою на берегах р. Гнилоп'ять неподалік від сіл Шумськ, Троянівка та Швайківка (Русанова, 1973, с. 36–37). У верхній частині течії Гнилоп'яті, південніше Бердичева, старожитності цього періоду невідомі. Аналогічна ситуація спостерігається і у верхів'ях р. Тетерів, де за даними І. П. Русанової, поселення VIII–X ст. відсутні. Проведена тут розвідка зафіксувала лише два пункти, які І. П. Русанова датувала X ст. – городище біля с. Великі Коровинці та поселення поблизу с. Городище (Русанова, 1961/23).

Відзначені дослідницею пам'ятки були вдруге обстежені М. П. Кучерою та автором у 1988 р. Вказане І. П. Русановою городище поблизу с. Великі Коровинці виявилось повністю зруйнованим. Однак на його місці, а також поблизу нього нами було зібрано досить виразну однорідну кераміку

XII–XIII ст. Характерною рисою великокоровинецької кераміки є її товстостінність, що вже відзначав М. П. Кучера на прикладі обстеженого ним другого городища у с. Великі Коровинці, яке розташоване за 3–4 км від першого (Кучера, 1979, с. 66). Тому можна припустити, що І. П. Русанова помилилася в датуванні укріплення, вважаючи товстостінну кераміку XII–XIII ст. більш ранньою. Що ж стосується поселення у с. Городище, то воно нами не було знайдене внаслідок дуже щільної забудови села.

Археологічні розвідки вздовж течії верхньої частини Случі проводились неодноразово, однак матеріали кінця I тис. південніше сучасного Мирополя виявлені не були. В результаті старанного багаторічного обстеження берегів Случі та її притоків у межах сучасного Любарського району Житомирщини місцевим краєзнавцем С. А. Липком тут було виявлено лише чисельні укріплення та поселення давньоруської доби, які датуються часом не раніше кінця XI – початку XII ст. (Липко, 1982, с. 83–91). Виходячи з аналізу всієї сукупності відомих археологічних джерел, можна припустити, що наприкінці I тис. древлянські племена не заселяли верхів'я Гуйви, Гнилоп'яті та Тетерева, а на Случі не спускалися нижче Мирополя. Тоді виникає закономірне питання, чим же була викликана така обставина? Якщо уважно розглянути карту природно-географічних зон зазначеного регіону, то досить легко помітити, що вздовж розглядуваної лінії проходить межа між Правобережним українським Поліссям та зоною лісостепу (Андриєнко, Шеляг-Сосонко, 1983, с. 11–14; Поварніцин, 1959, с. 5–9, 180–189). На сьогоднішній день значні лісові масиви в південній частині Полісся вирубані, що деякою мірою заважає фіксації природного рубежу. У цьому випадку на допомогу приходять дослідження ґрунтознавців. Згідно з даними "Атласа почв Украинской ССР", найбільш характерними для зони Полісся є дерново-слабопідзолисті та дерново-середньопідзолисті ґрунти, які сформувалися під стародавніми сосновими, сосново-дубовими та сосново-дубово-грабовими лісами з досить добре розвиненим трав'янистим покривом в умовах періодичного поверхневого перезволоження і промивного водного режиму (Атлас почв Украинской ССР, 1979, с. 16). Завдяки цим обставинам, ґрунти Полісся відрізняються від ґрунтів зони лісостепу, для якої характерні типові чорноземи та опідзолені ґрунти (Атлас почв Украинской ССР, 1979, с. 39–40).

Картографування ґрунтів на Дніпровському Правобережжі виявляє природні рубежі між зоною Полісся та відкритими просторами лісостепу по лінії (зі сходу на захід) Київ – Брусилів – верхів'я р. Ірпінь – Житомир. Від Житомира кордон проходить вздовж правого берега Тетерева, захоплюючи нижню і середню течію р. Гнилоп'ять до сучасного Бердичева. Від Бердичева кордон плавно повертає на північний захід, перетинаючи Тетерів приблизно біля с. Велика Піч, а також межиріччя Тетерева і Случі. Остан-

ню річку зона Полісся і лісостепу перетинає дещо вище гирла р. Хомори, в районі сучасного Мирополя, захоплюючи невеликі ліві притоки Случі – річки Церем, Смолку і Корчик (Атлас почв Украинской ССР, карта). Як бачимо, древлянські поселення кінця I тис. розташовуються лише у зоні Полісся, не займаючи південніших просторів лісостепу. Цілком імовірно пояснювати таке розташування лише соціально-економічними причинами було б не зовсім правильно. Картографування природно-географічних зон виявляє на Дніпровському Правобережжі величезний лісостеповий масив, північною межею якого була в давнину р. Стугна. У межиріччі Стугни і Росі він відомий вже за давньоруськими літописами під назвою "Перепетове поле". Саме звідси кочівники неодноразово безперешкодно проникали вглиб споконвічної руської території, погрожуючи столиці Русі – Києву. Ця лісостепова зона вклинюється далеко на захід у вигляді досить широкого коридору, захоплюючи верхів'я рік Гуйви, Гнилоп'яті, Тетерева, Случі та Горині. Отже, слов'янські племена, які мешкали тут, могли наприкінці I тис. потрапити під удари кочівників, які активізувалися, як про це свідчать писемні джерела, в зазначений період.

Так, візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму трактаті "Про управління державою", написаному в середині X ст., зазначає, що правобережне печенізьке об'єднання межує безпосередньо з Руссю, а також із підвладними їй племенами уличів, древлян та волинян (Багрянородный Константин, 1982, с. 297–298). Щоб захистити ближні підступи до Києва, великокнязівська влада наприкінці X – на початку XI ст., мобілізуючи величезні трудові ресурси, спорудила на Дніпровському Правобережжі грандіозні захисні лінії, відомі під назвою Змієвих валів. Найпотужніші відтинки були побудовані вздовж лівого берега Стугни і в межиріччі Ірпеня – Тетерева, відокремлюючи, таким чином, поліську зону від відкритих просторів лісостепу – місць кочів'їв войовничих орд печенігів (Кучера, 1987, с. 174–180).

Древлянська ж земля у X–XI ст. залишалась практично незахищеною від вторгнень номадів з південного боку. Єдиним природним бар'єром, який слугував перешкодою на шляху кочівників, були суцільні лісові масиви поліської зони. Саме тому древлянські поселення в зазначений період не виходять за межі лісів Полісся. Очевидно, така ситуація склалася не у X ст., а набагато раніше, оскільки поселення VIII–IX ст. південніше зазначеної лінії поки не зафіксовані (маємо на увазі верхів'я Гуйви, Гнилоп'яті, Тетерева і Случі – Б. З.). Освоєння незаселених земель південніше поліської зони відбувалося значно пізніше, вже наприкінці XI – початку XII ст., і було пов'язане із загальною стабілізацією зовнішньополітичної обстановки у південноруському порубіжжі (Толочко, 1987, с. 98–99). Археологічні матеріали свідчать про спорудження тут значної кількості порубіжних фор-

тець, навколо яких пізніше виникли цілі гнізда поселень відкритого типу (Кучера, 1979, с. 62–72).

Тому межа Древлянської землі наприкінці I тис. н. е. фіксується зі сходу на захід таким чином. Починалась вона на вододілі Ірпеня та Тетерева, де відомі ранні укріплення і поселення поблизу сіл Яроповичі та Грубське. Звідси кордон повертав у бік сучасного Житомира і йшов вздовж течії р. Тетерів, відповідно загальній межі між Поліссям і лісостепом. Від Житомира древлянська територія опускалася південніше вздовж течії р. Гнилоп'яті до лінії сучасного Бердичева, де її фіксує група поселень VIII–X ст. поблизу с. Райки. Після цього вона перетинала межириччя Тетерева та Гнилоп'яті і йшла у напрямку сучасного Мирополя на Случі, де ще С. С. Гамченком були досліджені ранні курганні могильники зі спаленнями.

Підведемо загальні підсумки. Наприкінці I тис. н. е. древляни заселяли величезні лісові масиви поліської зони Дніпровського Правобережжя, виправдовуючи, таким чином, свою племінну назву, яка означала буквально – лісовики, лісові люди. У трьох випадках з чотирьох племінні межі Древлянської землі були зумовлені природними бар'єрами. На сході від сусідніх полян їх відокремлювала смуга сильно заболочених лісових масивів вздовж течії р. Здвиж. Так само визначався кордон на півночі, де древляни і дреговичі були відокремлені одне від одного смугою прип'ятських боліт. На півдні ареал древлянського розселення відповідав природному рубежу між двома природно-географічними зонами – Полісся і лісостепу. Тут древляни не займали південніших просторів, оскільки існувала реальна загроза нападу з боку кочових племен. Лише на заході древлянські поселення стикалися, очевидно, з поселеннями волинян у межириччі Случі та Горині.

За нашими підрахунками, загальна площа Древлянської землі наприкінці I тис. н. е. складала не менше 28 тис. кв. км. Однак було б невірно стверджувати, що вся вона була щільно заселена. Картографування поселень і могильників показує, що всередині і на окраїнах залишалися величезні безлюдні простори. Найбільш щільно були заселені береги основних річок, що протікають по території Древлянської землі – Ужа, Ірші, Тетерева, Норині, середньої частини течії Случі та її невеликих притоків – річок Церем, Смолка, Корчик і Тня. Великі лісові масиви у межириччях і на вододілах, які на півночі до того ж були сильно заболочені, залишалися незаселеними аж до епохи пізнього середньовіччя.

Питання хронології городищ Древлянської землі

Хронологія городищ Древлянської землі розроблена на сьогоднішній день вкрай недостатньо. На наш погляд, така ситуація пояснюється двома причинами. По-перше, відносно датування більшості відомих нині пам'яток зроблене на підставі аналізу предметів з підйомного матеріалу, знайденого під час розвідок. Ця обставина значною мірою ускладнює розробку загальної хронологічної шкали древлянських укріплень і надає їй більшу долю гіпотетичності.

Оскільки левову частку підйомного матеріалу складає кераміка, часто різних періодів і знайдена поза закритими комплексами, особливої актуальності набуває питання датування за керамічними аналогіями. Однак, досі немає великих узагальнюючих праць, присвячених генеральній лінії розвитку і локальним особливостям, а також датуванню слов'янської і давньоруської кераміки. Це є другою причиною, яка ускладнює встановлення відносної хронології древлянських городищ.

Однак слід відзначити, що за останні роки з'явилися праці, автори яких намагаються розв'язати питання типології та датування керамічних комплексів на матеріалах окремих регіонів чи великих, добре вивчених археологічних пам'яток, що мають чітку стратиграфію з монетами чи іншими речовими знахідками, які є надійними хронологічними реперами.

Якщо датування більш пізньої давньоруської кераміки XII–XIII ст. не викликає особливих суперечок серед вчених, то хронологія як більш ранніх, так і більш пізніх середньовічних керамічних комплексів є об'єктом пильної уваги і вимагає подальшої розробки та уточнення. Одним з основних питань, що викликає розбіжності, є питання про час побутування ліпної слов'янської кераміки та її витіснення раннім кружальним (іноді також вживають термін ранньогончарний – Б. З.) посудом. Тобто, іншими словами, особливої гостроти набуває питання про час появи у східних слов'ян гончарного кола. Розв'язання цього питання несе у собі, на наш погляд, і важливе методологічне навантаження, адже від об'єктивності його вирішення залежить низка основоположних проблем, пов'язаних з реконструкцією тих чи інших соціально-економічних явищ і структур Давньої Русі.

Ще сорок років тому, досліджуючи давньоруське ремісниче виробництво, Б. О. Рибakov дійшов до висновку, що зачатки елементів гончарного кола з'являються у східних слов'ян вже у VIII ст. Повне ж витіснення ліпного посуду гончарним відбувається, за думкою дослідника, лише у X ст. Правда, слід зазначити, що Б. О. Рибakov вказував при цьому на тодішній поганий ступінь вивченості основних городищ і городищенських центрів Правобережжя Середнього Подніпров'я, спеціально зазначаючи, що його висновок базується на матеріалах розкопок городищ роменської культу-

ри Лівобережжя. Автор припускав, що вивчення старожитностей Правобережжя може пролити додаткове світло на цю проблему (Рыбаков, 1948, с.73-77).

Однак масштабні розкопки, проведені в 50–60-х роках І. І. Ляпушкіним в ареалі поширення роменської культури, дещо змістили акценти в розв'язанні проблеми. Ґрунтуючись на результатах, отриманих при розкопках городища Новотроїцьке, дослідник стверджував, що слов'яни опанували гончарне коло тільки на рубежі IX–X ст., і навіть на початку X ст. гончарний посуд ще співіснував з ліпним (Ляпушкін, 1958, с. 180–181). Згодом І. І. Ляпушкін свої висновки екстраполював на всю територію східного слов'янства, приписуючи йому єдині риси матеріальної культури і єдиний рівень розвитку продуктивних сил мало не всіх, без винятку, регіонів, що увійшли пізніше до складу єдиної східнослов'янської держави (Ляпушкин, 1968).

Поглядам І. І. Ляпушкіна були співзвучні і висновки М. К. Каргера, який вказував, що навіть у столиці Давньої Русі – Києві, опанування технікою гончарного кола відбулося лише у IX–X ст. (Каргер, 1958, с. 414). На противагу їм, Ю. В. Кухаренко, який обстежував у цей же час цілу низку пам'яток кінця I тис. н. е. в Українському і Білоруському Поліссі, стверджував, що тут гончарне коло з'явилося вже у VIII ст., а в IX–X ст. воно панувало (Кухаренко, 1961, с. 9–10).

Важливий внесок у розробку питань хронології кераміки другої половини I тис. н. е. зробила І. П. Русанова, яка проводила дослідження в поліській зоні Дніпровського Правобережжя і на Волині. Значною мірою завдяки їм дослідниці вдалося побудувати загальний типологічний ряд розвитку кераміки від культури Прага-Корчак до давньоруської включно. Що ж стосується хронології, то автор не підтримала погляди Ю. В. Кухаренка щодо виникнення гончарного кола у цьому регіоні вже у VIII ст., вважаючи, що це відбулося значно пізніше. За її думкою, тут ліпна кераміка панувала ще і в IX ст., а появу гончарної слід віднести до рубежу IX–X ст., коли вона ще співіснує з ліпною і лише поступово її витісняє. Свої висновки І. П. Русанова аргументувала матеріалами, отриманими при розкопках поселень Буки і Шумське на Житомирщині, а також верхнім шаром городища Хотомель в пониззі Горині. Важливу ланку в ланцюжку доказів хронологічної шкали І. П. Русанової складало посилення на матеріали й висновки М. К. Каргера та І. І. Ляпушкіна (Русанова, 1973, с. 10–22).

Однак сьогодні висновки дослідниці здаються не цілком беззаперечними. Так, відносячи поселення Буки й Шумське до IX ст., вона зазначає, що гончарний посуд складає тут незначний процент. Поряд з цим І. П. Русанова наводить дані про вкрай бідний культурний шар цих поселень, цілком справедливо вважаючи, що існували вони недовго (Русанова, 1973,

с. 18). Що ж стосується верхнього шару городища Хотомель, який датується дослідницею VIII–X ст., і утримує як ліпну, так і гончарну кераміку, то розчленувати його на більш ранні і більш пізні комплекси, на жаль, поки що неможливо.

У зв'язку з цим виникає низка закономірних питань. Яким же часом датувати поселення в Буках і Шумському – початком IX ст., серединою чи кінцем? Також неможливо відповісти і на питання про час витіснення гончарною керамікою ліпної, використовуючи в якості хронологічного репера нерозчленований верхній шар VIII–X ст. городища Хотомель.

Археологічні розкопки пам'яток кінця I тис. н. е., проведені останнім часом як на Правобережжі, так і на Лівобережжі Середнього Подніпров'я, змушують сумніватися в правильності висновків І. І. Ляпушкіна та М. К. Каргера про порівняно пізнє опанування східними слов'янами техніки гончарного кола. Так, виявилось, що старожитності ареалу роменської культури ні якою мірою не можуть виступати в якості єдиної хронологічної шкали для всіх східнослов'янських земель, як це припускав у свій час І. І. Ляпушкін. І в першу чергу вищезазначене стосується роменської кераміки. О. В. Сухобоков відзначає, що протягом майже всього існування роменської культури, вона зберігала свої специфічні риси і була виготовлена переважно від руки, чим різко відрізнялася від привізної давньоруської. Знахідки пірофілітових прясель в закритих комплексах разом з ліпним роменським посудом дали змогу припустити, що "...ще на початку XI ст. населення цього ведмежого закутку на окраїні давньоруської держави продовжувало зберігати свій устрій і свої традиції в умовах спорадичного проникнення продукції культурно-ремісничих центрів Київської Русі" (Сухобоков, 1975, с. 83). Що ж стосується Правобережжя Середнього Подніпров'я та Києва зокрема, то як показали дослідження, проведені під керівництвом П. П. Толочка, у IX–X ст. виготовлення гончарної кераміки набуває характеру ремісничого виробництва, розрахованого на ринок. Опанування ж технікою гончарного кола відбулося не пізніше VIII ст. Так, у Києві груба товстостінна кераміка, сформована на легкому гончарному колі, трапляється разом з ліпними формами, які датуються VII–VIII ст. На думку П. П. Толочка, вже на початку X ст. київські гончарі набувають значної майстерності у виготовленні глиняного посуду, що проявляється в ретельності формовки, моделюванні складнопрофільованих манжетоподібних вінець, орнаментациї (Толочко, 1981, с. 293).

Навіть якщо врахувати деяке відставання провінційних гончарів від майстрів стольного граду Києва в опануванні технікою гончарного кола, слід визнати, що воно не було таким значним у часі, як уявляють деякі дослідники. В цьому переконують результати розкопок В. О. Петрашенко поблизу с. Монастирьок на Середньому Дніпрі. Особливий інтерес являють

знахідки монет в закритих комплексах VIII–X ст., досліджених на Східному городищі.

Так, у житлі №9, на підлозі поблизу печі було знайдено аббасидський дирхем Ал-Мандрі, карбований у 761–762 рр. Тут же на рівні підлоги знаходились 64 фрагменти виключно ліпного слов'янського посуду. Вони належали посудинам з високим плічком і були прикрашені по краю вінця косими насічками і пальцевими вдавленнями (Максимов, Петрашенко, 1988, с. 20, рис. 13 на с. 19, рис. 14 на с. 20).

У житлі №2 при розчистці на рівні підлоги було знайдено ще одну східну монету – бронзовий фельс Ал-Маммуна Багдаді, карбований у 814 р. В. О.Петрашенко зазначає, що в заповненні цього житла переважала кружальна кераміка, характерна для IX–X ст. (Максимов, Петрашенко, 1988, с. 14–15, рис. 7 на с. 14).

Деякі дослідники припускають поправку до півстоліття, враховуючи час перебування монети в обігу з моменту карбування до моменту схову в поховальному археологічному комплексі. Користуючись цим, далеко не беззаперечним методом, встановимо, що загибель чи зруйнування житла №9 відбулося приблизно на рубежі VIII–IX ст., а житла №2, де зафіксоване переважання гончарної кераміки – близько середини IX ст. Отже, можна припустити, що поява гончарного кола і витіснення ліпної кераміки відбулося досить швидко – протягом не більш як півстоліття – з рубежу VIII–IX ст. до середини IX ст.

Цей висновок підтверджується матеріалами розкопок слов'янських городищ на Південному Бузі, які П. І. Хавлюк пов'язує з літописними уличами, змушеними в X ст. під тиском київської великокнязівської влади переселитися на цю територію з Дніпра.

Так, при розкопках городища поблизу с. Червоне Немировського району Вінницької обл. у шарі першої половини X ст., який добре датується срібними арабськими дирхемами, не знайдено не лише ліпний, але й грубий ранньокружальний посуд. Вся кераміка виготовлена на колі з досить швидким обертанням (Хавлюк, 1969, с. 162–164).

Немає ліпного і раннього гончарного посуду на відомому тиверському городищі Алчедар, яке, за останніми даними Т. В. Равдіної, датується початком X ст. – 60-ми роками X ст. (Равдина, 1988, с. 54–71).

Рубежем VIII–IX ст. датує появу гончарної кераміки в Північній Буковині Б. А. Тимощук (Тимощук, 1976, с. 42). Наведені приклади переконливо свідчать, що опанування гончарним колом в південно-західних землях східного слов'янства слід відносити не до рубежу IX–X ст., а приблизно на століття раніше – до рубежу VIII–IX ст. Ліпну кераміку у шарах IX ст. при розкопках стародавнього Києва не зафіксовано. На рядових же поселеннях вона, очевидно, у першій половині IX ст. продовжувала співіснувати з гончарною.

Скоріш за все, така лінія розвитку керамічного виробництва була характерна не лише для східнослов'янського, але й для західнослов'янського світу. Г. Миколайчик наводить дані, які свідчать про те, що кераміка давнього Гнезна у VIII ст. ще вся була ліпною. Вона виготовлялася спіральним способом з глиняних валиків, а потім загладжувалась пальцями. Поява примітивного гончарного кола приходить на початок IX ст., коли посудини формувалися ручним способом, а потім підправлялися на гончарному колі (Mikołajczyk, 1972, s. 102). Більш досконалою є кераміка цього часу з Моравії. Однак навіть там, за даними І. Поуліка, поряд з посудинами, підправленими на гончарному колі, значна частина кераміки у VIII ст. виготовлялася ще від руки. Лише на рубежі VIII–IX ст., з початком Велико-моравської держави, з'являється більш досконала гончарна кераміка "блужчинського типу", хоча і на початку IX ст. з нею ще співіснують деякий час ліпні посудини (Poulik, 1948, s.17-32).

На думку дослідників, найбільш інформативними є вінця керамічних виробів. П. П. Толочко зазначає, що їх профілювання розвивалося від простого до складного і знову до простого. Завдяки цьому, а також отриманій стратиграфії, вчений розчленував кераміку давньоруського Подолу на декілька хронологічних типів. Для кераміки IX–X ст. найбільш характерні вінця з прямо або косо зрізаним краєм, а для X – початку XI ст. – манжето-подібні (Толочко, 1981, с. 301).

До схожих висновків дійшов і М. П. Кучера, аналізуючи керамічні комплекси рядових поселень і городищ південно-західної Русі. Дослідник зазначає, що для ранньокружальних посудин найбільш характерні вінця з косо зрізаним краєм, причому зріз виконаний у вигляді рівної площини чи профільований неглибокою виїмкою. Площина зрізу звичайно нахилена до внутрішнього (від вертикалі) боку, а край вінця потовщений (відтягнутий вниз або вниз і вгору). Трапляються також вінця менш характерних форм – з більш тонким зрізаним краєм чи з заокругленим зрізом. М. П. Кучера схильється обмежувати побутування ранньогончарної кераміки IX ст., хоча і зазначає, що у X ст. вона деякий час співіснувала з керамікою "курганного типу" X – першої половини XI ст., для якої найбільш характерною ознакою є потовщення-"манжет" по краю вінця. Площина зрізу більш ранніх форм манжето-подібних вінець X ст., за думкою М. П. Кучери, вертикальна, а більш пізніх, кінця X – XI ст., нахилена у зовнішній бік. У більш ранніх вінець X ст. верхній край манжета потоншений, а у більш пізніх XI ст. – потовщений по всій площині (Кучера, 1984а, с. 9–11).

Як вже зазначалося в першому розділі нашого дослідження, деякі з древлянських городищ були виявлені у свій час П. М. Третьяковим і М. П. Кучерою, які сумарно визначили час їх функціонування IX–X ст. (Третьяков, 1952; Кучера, 1982). Однак наші останні розкопки в даному

регіоні дають підстави уточнити датування, запропоноване названими вченими.

У цьому контексті особливо важливими є результати розкопок 1987 р. на городищі в м. Малин на р. Ірші – лівій притоці р. Тетерів (Звиздецький, 1987/14а). Розкоп, закладений у південній частині городищенського майданчика, виявив досить складну стратиграфію пам'ятки. Вже у верхньому орному шарі траплялася досить велика кількість пізньосередньовічних матеріалів – полив'яні і неполив'яні кахлі, фрагменти товстостінних скляних посудин, виготовлених з гутного скла тощо. Серед пізнього матеріалу трапляється і більш ранній – фрагменти давньоруської кераміки, а також ліпних слов'янських посудин типу Луки-Райковецької. На рівні 0,40 м цей верхній шар підстеляла потужна глиняна подушка товщиною 0,60–0,70 м, яка не утримувала ніяких знахідок. Ще нижче було зафіксовано інтенсивно гумусований шар з переважанням давньоруської кераміки. Шар гумусу мав потужність від 0,6 до 0,8 м. Таким чином, загальна товщина культурних нашарувань Малинського городища складала близько 1,8 м, а в окремих місцях доходила до 2,2 м.

Характер знахідок, зафіксованих в гумусованому темному шарі, розташованому нижче глиняної подушки, був іншим, ніж у верхній частині розкопу. Тут пізньосередньовічні матеріали виявлені не були. Причому цікаво відзначити, що у верхній частині гумусного прошарку переважав ліпний слов'янський і ранньогончарний посуд, а в нижній – давньоруський. Звідси витікає, що ранній шар городища був перевідкладений у більш пізній час. Слов'янську ліпну і ранньогончарну кераміку було знайдено практично на всіх рівнях, що підтверджує вищезазначене. Оскільки тут не були зафіксовані закриті комплекси, які б дозволили встановити співвідношення ліпного і ранньогончарного посуду, то визначення часу виникнення пам'ятки є вкрай ускладненим.

У зв'язку з цим, на південно-західному краю майданчика городища було закладено ще один розкоп, який дозволив конкретизувати дані про час виникнення укріплень. Як і в розкопі 1, під дерновим шаром до відмітки 0,15-0,20 м залягала щільна темно-сіра земля з залишками будівельного сміття, а нижче цього рівня – глиняний прошарок. Після його зняття, майже по всій площі розкопу оголився шар темного гумусу. Північно-східний кут був зайнятий, на відміну від іншої частини, прошарком темно-сірого сильно перепаленого піску з інтенсивними вкрапленнями деревних вугликів.

При розчистці темного гумусного шару було зафіксовано погано збережений об'єкт давньоруського часу з масивною глиняною піччю. В його заповненні знайдено значну кількість давньоруської кераміки, фрагменти скляних браслетів, прясельця з пірофіліту, а також велику кількість шлаків – відходів залізобудівного виробництва. Масивність печі і велика кіль-

кість шлаків показує, що досліджений об'єкт давньоруського часу є залишками майстерні з виплавки заліза сиродутним способом.

У шарі ж темно-сірого перепаленого піску характер знахідок виявився зовсім іншим. Тут знайдено виключно фрагменти ліпної кераміки типу Луки-Райковецької. Потужність шару перепаленого піску складає від 0,4 до 0,8 м. Рівень "підлоги" давньоруського об'єкту зафіксований на відмітці 1,65–1,75 м, а припічної ями навіть глибше – на рівні 2,20 м від сучасної поверхні. Отже, більш пізній об'єкт прорізав якусь ранню будівлю, яку можна пов'язати з часом початку функціонування городища.

Кераміка з ранньої будівлі Малинського городища має досить архаїчний вигляд. У тісті присутні значні домішки жорстви у вигляді зерен товченого граніту й кварцу. Саме тісто дуже крихке. Зовнішня поверхня жорстка і нерівна, покрита характерними тріщинками, що утворилися під час обпалення. Випал досить слабкий і нерівномірний. Колір посудин темно-сірий, іноді темно-коричневий. Товщина стінок деяких екземплярів складає понад 1 см. Орнамент переважно відсутній – лише вінце однієї посудини прикрашене по краю пальцевими вдавленнями у вигляді неглибоких ямок.

Вінця посудин часто майже прямі, іноді слабо відігнуті назовні. Закінчуються вони, як правило, простим заокругленням. Трапляються й більш досконалі типи потоншених і заокруглених вінець, а також ліпних вінець, що мають зріз по зовнішній площині. Лише декілька фрагментів, знайдених у шарі ранньої будівлі, зроблені за допомогою гончарного кола. Вони відрізняються від інших більш щільним тістом і рівномірним випалом. У їх тісті присутній шамот. Кераміка цієї групи, як правило, неорнаментована. Лише один із фрагментів прикрашений подвійним рядом досить симетричної хвилі, нанесеної дрібним п'ятизубчатим штампом, що вказує на його зв'язок з ранньокружальним посудом.

Архаїчні взірці кераміки з раннього об'єкту Малинського городища ідентичні раннім посудинам верхнього шару городища Хотомель (Кухаренко, 1961), старожитностям Монастирка (Максимов, Петрашенко, 1988), архаїчним комплексам з Луки-Райковецької (Гончаров, 1963) та багатьох інших добре вивчених на сьогодні слов'янських пам'яток. Звичайно, автори розкопок датують подібний тип посудин VIII–IX ст. Однак, беручи до уваги, що технологія виготовлення і форма горщиків з малинського городища дуже примітивні, а також те, що у шарі знайдено лише декілька ранньогончарних уламків, навряд чи припустимось помилки, якщо час початку існування городища віднесемо до VIII ст.

Керамічні матеріали, отримані при розкопках Малинського городища, підтверджують висновки П. П. Толочка та М. П. Кучери. Тут вінця ранньокружальних посудин мають всі характерні ознаки, властиві кераміці IX – початку X ст. (рис. 35). Причому помітно, що найбільш ранні типи гон-

чарних посудин мають профілювання вінця, ідентичне ліпній слов'янській кераміці типу Луки-Райковецької. Ця обставина підтверджує спостереження, висловлене І. П. Русановою, що ранньокружальний посуд IX ст. виростає безпосередньо з ліпного слов'янського, копіюючи на початковому етапі свого побутування його типологічні особливості (Русанова, 1973, с. 15).

Важливе розуміння хронології як Малинського городища, так і ранніх укріплень Древлянської землі, дали результати дослідження поселення, зафіксованого в 300 м західніше городища (Звиздецкий, 1987/14а, с. 15–19). Тут було відкрито декілька об'єктів, що, ймовірно, складали в давнину єдиний житлово-господарський комплекс – напівземлянка з погано збереженою піччю-кам'янкою, відкрите вогнище та три господарські ями. Об'єкти існували дуже незначний проміжок часу, про що свідчить відсутність якихось перепланувань і досить бідний культурний шар. Знахідки зафіксовані лише в заповненні комплексів і представлені виключно керамічними фрагментами. Найбільшу їх кількість зафіксовано при виборці заповнення котловану житла і відкритого вогнища.

Вся кераміка виконана в гончарній техніці, але дуже архаїчного вигляду. Товщина стінок досягає 1–1,3 см. У тісті посудин значні домішки жорстви та піску, рідше – шамоту. Найбільш характерний колір – від світло- до темно-коричневого. Фрагменти всіх посудин належать горщикам. Вінця посудин – найрізноманітніших форм, найбільш характерних для ранньокружальної кераміки. Трапляються і потоншені вінця, і вінця з горизонтально або косо зрізаним краєм, профільовані в деяких випадках по площині зрізу невеликою виїмкою. Показовим є той факт, що серед них знайдено два фрагменти з дуже раннім типом манжетоподібних вінець. Характерною їх особливістю є нахил площини зрізу у внутрішній бік та гострий потоншений верхній край. Фрагменти посудин з манжетоподібним вінцем більш тонкостінні, тісто більш туге з меншою кількістю домішок, а випал більш рівномірний, ніж у горщиків з більш ранніми типами вінець. Стінки посудин з Малинського поселення частіше за все прикрашені суцільним орнаментом, що складається з врізних горизонтальних ліній, доповнених іноді хвилею та нігтьовими вдавленнями. Орнамент вкривав практично весь тулуб посудини від шийки і до придонної частини.

Кераміка з закритих комплексів поселення знаходить повні аналогії серед керамічних залишків, знайдених у шарі Малинського городища, тобто поселення синхронне одному з етапів його функціонування і, очевидно, в певний час складало з ним єдиний комплекс.

Вище ми зазначали, що кераміка з характерним для Малинського поселення профілюванням вінець та деякими технологічними особливостями датується IX–X ст. Вона цілком ідентична гончарним посудинам цього часу з верхнього шару городища Хотомель (Кухаренко, 1961; Русанова,

1958; 1973), жител IX–X ст. з Плиснеська (Кучера, 1960; 1962, с. 46–48), а також синхронних слов'янських пам'яток Північної Буковини (Тимощук, 1982, с. 18–19).

Враховуючи присутність на Малинському поселенні серед керамічного матеріалу посудин з характерним для раннього етапу функціонування профілюванням вінець курганного типу, нетривалість існування поселення, а також ту обставину, що більшість дослідників вважає, що кераміка курганного типу з'являється лише наприкінці IX ст., можна стверджувати, що поселення існувало в кінці IX – середині X ст. На городищі також не знайдено кераміку, характерну для кінця X–XI ст. Отже, городище в Малині виникло у VIII ст. і проіснувало безперервно до початку – середини X ст.

У першій частині цього розділу ми окреслили ареал розселення древлян та їх племінні кордони наприкінці I тис. н. е. Картографуючи на зазначеній території городища з матеріалами, ідентичними Малинському та Коростеньському, тобто з керамікою IX–X ст., встановлюємо, що в цей час функціонували такі укріплення: Бараші, Городець, Городище на р. Церем, Грубське, Гульськ, Іванків, Коростень, Малин, Маренин, Новоград-Волинський, Несолонь, Овруч, Олевськ, Пилиповичі, Фрузинівка, Яроповичі.

Для керамічного комплексу всіх вищенаведених пунктів характерна наявність ранньогончарної кераміки, вінця якої мають прямо чи косо зрізаний край, а також посудин кераміки курганного типу з манжетоподібним вінцем. Причому, в цьому випадку до уваги брались лише ранні взірці манжетів, типові для посуду кінця IX–X ст.

До цього списку ранніх древлянських укріплень можна додати ще декілька пунктів. Деякі з них зараз зруйновані, але в літературі містяться відомості про знахідки в їх культурному шарі матеріалів кінця I тис. н. е., інші збереглися, але досліджені явно недостатньо. В останньому випадку нами до уваги бралися деякі непрямі ознаки, що вказують на їх раннє датування.

Першою такою пам'яткою, гіпотетично віднесеною нами до ранніх укріплень древлян, ми вважаємо городище поблизу с. Бежів. Сьогодні воно повністю сплановане в процесі господарської діяльності. Однак цю пам'ятку було обстежено в 20-ті роки С. С. Гамченком, який і склав його план (Гамченко, 1919–1923, с. 196). Дослідник зазначав, що в підйомному матеріалі і в шурфах на майданчику городища ним було знайдено ліпний та ранньогончарний посуд. Це ж місце в 60-ті роки обстежувала І. П. Русанова. Городище вже тоді було сплановане. Однак І. П. Русановій неподалік від того місця, де воно розташовувалось, вдалося виявити відкрите поселення і зібрати виразний керамічний матеріал кінця I тис. н. е. На цій підставі дослідниця віднесла укріплення в Бежеві до ранніх древлянських (Русанова, 1958, с. 45).

До древлянських укріплень, що виникли наприкінці I тис. н. е., ми відносимо і знамените городище поблизу с. Райки. Основний шар пам'ятки датується XII–XIII ст. Однак, як повідомляє В. К. Гончаров, під ним зафіксовано залишки погано збережених жител з набором матеріалу цілком ідентичного старожитностям типу Луки-Райковецької (Гончаров, 1950, с. 11–12).

Топографічне розташування поселень, що оточують городище, – в урочищах Окунево, Запасіка й Лука, зовсім інше. Городище займає мисоподібний виступ, утворений злиттям струмка Рублянка та р. Гнилоп'ять, висотою 24–26 м над рівнем води, тоді як поселення розташовані безпосередньо біля води – на невисоких перших надзаплавних терасах або ж на невеликих дюнних підвищеннях заплави (Гончаров, 1950, с. 15; 1963, с. 283–288).

Такі відмінності в топографії синхронних поселень можуть пояснюватися лише одним – на противагу поселенням відкритого типу поселення на високому важкодоступному мисоподібному виступі у Райках виникло і функціонувало наприкінці I тис. н. е. як укріплення. Повторне його використання у XII–XIII ст. могло повністю спланувати більш ранні фортифікаційні споруди, які, до того ж, могли бути значно примітивнішими за давньоруські.

На існування ще двох древлянських укріплень вказують побічні ознаки, а саме наявність крупних курганных некрополів, безпосередньо пов'язаних з ними. Перший з них розташовувався в межах сучасного Житомира. За даними С. С. Гамченка, тут нараховувалося до 500 курганів. Інвентар та спосіб поховання деяких з них дозволяють відносити найдавніші з них до IX–X ст. (Гамченко, 1888, с. 22–93, табл. 53). Дослідник небезпідставно вважав, що з цим курганным могильником взаємопов'язане городище на Замковій горі, розташоване у безпосередній близькості від нього (Гамченко, 1888, с. 8–9). На жаль, ранні курганні нашарування Замкової гори переплановані пізньосередньовічним укріпленням, що існувало безперервно з XIV до XVIII ст. Однак тут у 50–60-ті рр. XX ст. під час риття господарських траншей досить часто знаходили ліпну кераміку типу Луки-Райковецької та ранньогончарну, що свідчить про час функціонування укріплення у IX–X ст.¹

До древлянських ранніх укріплень, ймовірно, можна віднести городище в районі сучасного Мирополя на р. Случ, яке було оточене великим курганным могильником. Багато з досліджених курганів дали дуже ранній спосіб поховання – тілоспалення. Дослідження городища проводились дуже фрагментарно і зафіксували наявність двох шарів різних періодів – трипільської культури та давньоруського часу. Цілком ймовірно, що древляни наприкінці I тис. використали більш раннє городище для своїх потреб (Гамченко, 1901, с. 357–360; Кухаренко, 1957/28; 1958, с. 87).

¹ Автору особисто повідомив д.і.н. І. І. Винокур.

Таким чином, враховуючи чотири городища, віднесені нами до ранніх за побічними ознаками, і шістнадцять городищ, в яких наявність культурних відкладень IX–X ст. не викликає сумнівів, можна припустити, що наприкінці I тис. н. е. древляни володіли не менш як двома десятками укріплених пунктів. Тут не беруться до уваги чотири городища літописного Іскоростеня і два городища в Новоград-Волинському. Їх компактне розташування вказує на те, що в давнину вони складали не окремі пункти, а єдиний комплекс.

Датування більш пізніх городищ ґрунтується також на керамічних аналогіях. Як ми зазначали вище, вінця посудин XI ст. оформлені у вигляді манжети, але на відміну від більш ранньої кераміки X ст., манжет у XI ст. потовщений по всій площині зрізу, а сам зріз має нахил не у внутрішній, а в зовнішній бік (Кучера, 1984, с. 9–11). Правильність цього припущення сьогодні підтверджена матеріалами, отриманими при дослідженні деяких літописних центрів Поросся, що виникли не раніше XI ст. (Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 3; Моця, Иванченко, 1982/336).

Аналізуючи кераміку городищ, приходимо до висновку, що матеріали XI ст. відсутні на більшості з городищ, які існували у IX–X ст. Лише в Грубському, Іванкові, Овручі, Фрузинівці та Яроповичах знайдено досить значну кількість посудин XI ст., які свідчать про те, що життя тут не припинялося. Дуже рідкі й невиразні знахідки кераміки XI ст. в Городці, Гульську і Коростені свідчать про майже повне затухання життя в них.

Таким чином, з двох десятків укріплень Древлянської землі, що існували у IX–X ст., поступальний розвиток демонструють лише п'ять, а ще на трьох життя ледь жевріє. У X ст. повністю припиняють існування і більше ніколи не поновлюються укріплення в шести пунктах – Бараші, Бежів, городище на р. Церем, Маренин, Несолонь та Олевськ. Городища XII–XIII ст. вивчені значно краще. На деяких з них проведені стаціонарні дослідження (Райки, Городське, Новоград-Волинський), а інші виділені на підставі аналізу кераміки. У XII–XIII ст. гончарство Давньої Русі досягає значного розвитку. У цей час відбувається уніфікація в прийомах виготовлення й обробки керамічної тари. Практично у всіх землях Русі оформлення верхньої частини посудини – вінця – абсолютно ідентичне – його загорнуто у вигляді валика і спрофільовано по внутрішньому краю боріздкою (Толочко, 1981, с. 298; Кучера, 1984а, с. 11; Тимощук, 1982, с. 25–26).

У XII–XIII ст. продовжують існувати городища, що виникли у IX–X ст. – Грубське, Іванків, Овруч, Фрузинівка та Яроповичі, а також городища IX–X ст., де у XI ст. інтенсивність життя значно скоротилась – Городець, Гульськ, Коростень. На всіх згаданих пунктах кераміка XII–XIII ст. складає значну кількість. У XII–XIII ст. знову повертаються до життя укріплення IX–X ст., що повністю занепали у XI ст.: Малин, Мирополь, Новоград-Волинський, Пилиповичі, Райки. У той же час в ареалі Древлян-

ської землі виникають чисельні укріплення, що не існували до XII ст. Таких пунктів нараховується шістнадцять: Бельківці, Городище на р. Свинолужа, Городище на р. Кодинка, Городське, Соколова Гора, Зарічани, Корчівка, Лелів, Леніно, Медвин, Норинськ, Рудня-Городище, Сингури, Станишівка, Степок, Корець. До них слід додати ще два літописні центри – Ушеськ та Мичеськ, не ідентифіковані поки що з жодним із городищ.

Отже, у XII–XIII ст. на території древлян існував 31 укріплений пункт. Верхня хронологічна межа їх функціонування визначається серединою XIII ст., однак деякі з них функціонували й пізніше. На цю обставину вказують і літописні повідомлення 50-х років XIII ст., коли під час боротьби з монголо-татарами Данило Галицький захопив і зруйнував низку давньоруських фортець по Тетереву і Случі. Серед них літописець згадує Городеськ, який ідентифікується з городищами у с. Городське на р. Тетерів, і Возвягль, що відповідає, на нашу думку, городищам на північній околиці сучасного м. Новоград-Волинський на р. Случ.

Однак навіть після цього погрому деякі укріплення відроджуються і продовжують функціонувати. Подібний приклад демонструє Мале городище літописного Городеська. Довгий час вважали, що Городеськ виник у IX ст. як один з "градів" літописних древлян і існував безперервно протягом майже п'яти століть, аж до своєї загибелі у 1257 р. (Третьяков, 1941; Дмитревська, 1949; Гончаров, 1952; Брайчевський, 1952; Выезжев, 1960; 1962). Цей висновок базувався на результатах аналізу керамічного матеріалу з Малого городського городища. Однак аналіз кераміки з розкопок Городеська, яка зберігається нині в фондах ІА НАН України, не підтверджує раннє датування городища (Звиздецкий, 1986).

Всю кераміку з Городеська за її типологічними особливостями та технологією виготовлення можна розділити на три групи.

До першої належать горщики та миски, виготовлені в гарній гончарній техніці на колі з швидким обертотом. Товщина стінок – від 3 до 5 мм. Горщики мають конічну форму і чітко виражені високо підняті круті плічка, що рельєфно переходять в шийку, яка закінчується плавно і сильно відігнутим назовні вінцем (рис. 11, 1). Вінця посудин цієї групи, як правило, закінчуються валикоподібним потовщенням і профільовані по внутрішньому краю круговою борізкою. Орнамент розташований лише у верхній частині посудин, в основному під шийкою чи на плічках. Як правило, він складається з декількох горизонтальних, рідше хвилястих ліній. Іноді лінії доповнені нігтьовими вдавленнями. Трапляються також неорнаментовані посудини. Тісто туге, добре вимішане, випал рівномірний.

За технікою виконання посудини другої групи значно примітивніші. Іноді помітно, що нижня частина посудини виліплена від руки, а верхня підправлена (загладжена) на колі. Товщина стінок в окремих випадках сягає

1,5 см. Їх поверхня нерівна, горбкувата, тісто грудкувате. У ньому трапляються значні домішки і добавки у вигляді товченого граніту, слюди і кварцу. У переважної більшості посудин мікрочастинки слюди покривають всю зовнішню і внутрішню поверхню, надаючи їй золотистий відблиск. Плічка горщиків цієї групи дуже невиразні, покати, шийка коротка. Вінця теж коротенькі, майже прямі чи слабо відігнуті назовні (рис. 11, 2–4; 12). Вони потоншені чи закінчуються простим заокругленням, рідше – зрізом по зовнішньому краю. Орнаментація дуже часто відсутня, а там, де вона є, концентрується лише у верхній частині – під шийкою чи на плічках. Це – недбало прокреслені одна-три горизонтальні чи хвилясті лінії, дуже рідко – їх комбінація. Іноді вони доповнені нігтьовими вдавленнями. Трапляються нанесені по краю вінця косі та хрестоподібні насічки, а також наколи, виконані чотири- чи п'ятизубчатим штампом під шийкою і на плічках. Крайня недбалість виконання складає враження, що орнамент наносився на нерухому посудину, яку вже зняли з підставки гончарного кола перед випалом.

Надзвичайно цікавими є посудини третьої групи, які за своїми типологічними особливостями стоять ближче до горщиків першої групи, а за складом тіста і недбалістю виготовлення схожі з другою керамічною групою (рис. 13). Плічка посудин більш високі й рельєфні, ніж у горщиків другої керамічної групи. Характерною їх особливістю є оформлення верхньої частини – вінце, як правило, скорочене, має зовнішнє потовщення і профільоване по внутрішньому краю неглибокою виїмкою. З примітних особливостей оформлення верхньої частини посудин цієї групи слід відзначити також дуже різкий злам від шийки до вінця, що утворює в окремих випадках ребро на внутрішній поверхні шийки. Орнамент розташований лише у верхній частині. Його мотиви ті ж самі, що і на посуді другої групи – дві-три прямі чи хвилясті лінії, іноді їх комбінації, доповнені наколами. Дуже рідко трапляються неохайно продряпані лінії у вигляді косих насічок під шийкою й по плічках.

Виходячи з щоденникових записів та звітів про розкопки, встановлено, що попередні дослідники датували кераміку першої та третьої груп "великокнязівським часом", тобто XI–XIII ст., а посуд другої групи, беручи до уваги його архаїку, відносили до "первісного древлянського" етапу життя Городеська IX–X ст.

Однак зараз таке датування викликає заперечення. Аналогії першій групі кераміки з Городеська зустрічаємо на всіх пізніх давньоруських пам'ятках XII – середини XIII ст., коли посуд практично усіх регіонів Давньої Русі має повну єдність типологічних і технологічних ознак, про що ми вже згадували вище.

Значно важче датувати кераміку другої групи. Примітивна техніка виготовлення, грубі форми, значні домішки в тісті різних добавок набли-

жають її до слов'янської кераміки типу Луки-Райковецької. Однак проти такого припущення свідчать такі факти.

По-перше, вінця посудин типу Луки-Райковецької завжди довгі й помірно відігнуті назовні, тоді як вінця другої групи городських посудин дуже короткі й слабо відігнуті назовні. По-друге, жодне вінце другої керамічної групи Городеська не має манжету, так характерного для кераміки IX–X ст. I, нарешті, по-третє, на відміну від кераміки IX–X ст., орнаментованої майже по всьому тулубу, орнамент на посудинах другої керамічної групи з Городеська концентрується лише у верхній частині – відразу під шийкою або на плічках.

Найсерйознішим аргументом проти раннього датування городської кераміки виступає та обставина, що посудини другої та третьої керамічної груп побутують в одних і тих самих комплексах, тобто вони синхронні. Зате ці групи відрізняються всією сукупністю ознак, виділених М. П. Кучерою в результаті аналізу керамічних комплексів з розкопок городища Хутір Половецький на Росі й середньовічного замку Соколиці на Південному Бузі (Кучера, 1969б, с. 174–181). На підставі знахідок середньовічних монет і стратиграфії залягання, такий посуд датовано другою половиною XIII – початком XV ст. Як друга і третя групи городської кераміки, ідентичні їм посудини Хутора Половецького та Соколиць співіснують в одних і тих же комплексах.

Отже, друга і третя групи посудин з Городеська датуються не IX–X ст., а значно пізнішим часом – другою половиною XIII – початком XV ст. За останні десятиліття своєрідні посудини, аналогічні кераміці другої групи з Городеська, а також із Хутора Половецького і Соколиць, виявлені в урочищі Високе Поле під Любечем (Кучера, 1969б, с. 179), на Буковині (Тимошук, 1982, с. 33–35), в Передкарпатті (Ратич, 1961, с. 116–117), Надпорожжі (Брайчевська, 1962, с. 164–167). Нещодавно подібну групу кераміки було виділено за матеріалами середньовічного Києва. Причому, у Києві дата XIV–XV ст. підтверджена як монетними знахідками, так і чіткою стратиграфією. Цілком справедливо, на наш погляд, М. П. Кучера пов'язує появу цієї своєрідної кераміки з важкими деструктивними наслідками монгольської навали. Однак традиції давньоруського керамічного виробництва не були остаточно забуті. Третя група посудин з Городеська має прямий генетичний зв'язок з гончарними традиціями Русі XII – першої половини XIII ст. Вперше такий тип кераміки був виділений Е. О. Симоновичем на поселенні Ломовате-2 поблизу сучасного м. Черкаси (Симонович, 1960, с. 25), а згодом зустрінутий М. П. Кучерою під час його розвідок в районі Києва (Козин, Бортничі, Гнідин, Вишеньки, Проців, Жовтневе) (Кучера, 1969б, с. 180–181). Посудини цього типу виявлені при дослідженні поселення Озаричі, а також при розкопках шарів післямонгольського часу й у самому Києві – на Подолі, Замковій горі, Видубичах (Беляєва, 1982, с. 68–72).

Пізнє датування двох останніх керамічних груп з Городеська підтверджують й індивідуальні знахідки. Так, у закритому комплексі – господарській ямі №22, розташованій біля східного краю Малого городища, разом із керамікою другої і третьої груп, що заповнювали яму, було знайдено залізний наконечник стріли. Він належить до типу 67 за класифікацією А. Ф. Медведєва (зрізень у вигляді вузької витягнутої лопаточки з тупокутним вістрям). Такі наконечники, за думкою автора, з'явилися у Східній Європі разом з ордами Батия, і в другій половині XIII–XIV ст. були досить широко розповсюджені (Медведєв, 1966, с. 75–76).

У цій же ямі було знайдено три керамічні прясельця, виготовлені зі стінок посудин. У літературі вже неодноразово зазначалося, що у другій половині XIII ст. перестають функціонувати овруцькі майстерні з видобування й обробки пірофіліту, тому на зміну пірофілітовим знову приходять керамічні прясельця (Рыбаков, 1948, с.196).

Таким чином, можна зробити висновок, що Мале городище літописного Городеська виникло не у IX–X ст., а значно пізніше і проіснувало з XII до XIV ст. включно. Що ж стосується інших древлянських городищ, то як ми зазначали вище, майже всі вони припинили функціонування в середині XIII ст. Ймовірно, життя продовжувалось безперервно лише в Овручі, який згадується в літописних зводах і у другій половині XIII, і в XIV ст.

Резюмуючи вищесказане, можемо зробити такі висновки. Перші древлянські укріплення- "гради" виникли у VIII ст. (Малин). У IX–X ст. виникають і функціонують два десятки подібних укріплень, включаючи і два згадуваних літописом міста – Іскоростень (Коростень) та Вручий (Овруч). У XI ст. більшість "градів" племінного періоду перестають функціонувати. У цей час існують лише п'ять-вісім городищ. XII ст. стало поворотним у відродженні фортифікаційного будівництва в ареалі Древлянської землі. До восьми укріплень, що існували безперервно протягом IX–X ст., додалося ще двадцять три. Таким чином, у XII – середині XIII ст. функціонувало тридцять одне укріплення. З них 18 було засновано на нових місцях, і лише 5 зайняли незаселені в XI ст. городища племінних "градів", що функціонували в більш ранній час.

Практично всі городища Древлянської землі, що існували у XII–XIII ст., припиняють своє існування у середині XIII ст. Немов би за інерцією продовжується життя на Малому городищі Городеська і, скоріш за все, затухає у XIV ст. Поступальність розвитку протягом всієї історії, починаючи з IX ст., демонструє лише Овруч, адміністративний центр спочатку Древлянської, а з включенням останньої до складу Давньоруської держави – один із центрів Київської землі.

РОЗДІЛ III. ТОПОГРАФІЯ, ПЛАНУВАННЯ, ПЛОЩА ТА УСТРІЙ ОБОРОННИХ СПОРУД ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ

У літературі вже неодноразово зазначалося, що вибір місця для будівництва городищ аж ніяк не був випадковим. Повною мірою це положення стосується і городищ Древлянської землі, як більш ранніх VIII–X ст., так і більш пізніх періоду Київської Русі. Важливу роль при виборі місця для будівництва укріплення мала топографія місцевості. Як правило, стародавні будівельники вибирали важкодоступні ділянки з розчленованим рельєфом, намагаючись максимально використати для засобів оборони його природні властивості. Такими в першу чергу були високі мисові виступи корінних берегів рік з крутими схилами, або ж природні останці в заплавах, а при їх відсутності – більш чи менш підвищенні місця. В останньому випадку намагалися вибрати таке місце для укріплення, щоб хоча б один його бік мав природній захист – річку, глибокий яр.

Для надання укріпленню завершеної форми звичайно біля підніжжя мису з напільного боку зводили оборонні споруди у вигляді рову та валу, а схили, особливо похилі, штучно підрізали – ескарпували, для надання їм більшої крутизни.

Більшість городищ мають один укріплений майданчик і належать до городищ простого типу. Городища, що мають декілька укріплених майданчиків, належать до городищ складного типу.

Розглянемо особливості топографії і планування городищ Древлянської землі. Всього вдалося отримати відомості про 38 укріплень, розташованих в 33 пунктах. Немає достовірних даних про топографію городищ в Овручі та Корці (табл. II).

Більшість древлянських городищ належить до типу простих мисових. Таких укріплень нараховується 21: Бельківці, Городське Велике, Зарічани, Іванків, Коростень III, Коростень IV, Лелів, Леніно, Малин, Маренин, Медвин, Несолонь, Новоград-Волинський (Південне), Олевськ, Пилиповичі, Райки, Рудня-Городище, Сингури, Станишівка, Степок, Фрузинівка.

Дев'ять простих городищ, що мають тільки один укріплений майданчик, розташовані на природних останцях: Бараші, Городське Мале, Житомир – Замкова гора, Житомир – Соколова Гора, Коростень I, Коростень II, Мирополь, Норинськ, Яроповичі.

Три городища, що мають просте планування, розташовані на незначному підвищенні чи на плоскій місцевості: Городище на Свинолужі, Городище на Кординці, Корчівка.

У межах Древлянської землі лише п'ять з нині відомих городищ мають більше одного укріпленого майданчика і належать до укріплень складного типу. З них три (Городище на р. Церем, Гульськ, Новоград-Волинський (Північне)), займають миси на високих корінних берегах рік. Городище біля с. Городець розташоване на трьох ізольованих останцях, що з'єднуються між собою вузькими перемичками. Одне з укріплень – Грубське – належить до типу комбінованих: основні його фортифікаційні споруди розташовані на плоскій місцевості, а внутрішня цитадель – так зване Мале городище, займає незначне підвищення на березі невеликого струмка.

Слід зазначити, що відомості про деякі городища, розташовані на території літописних древлян, вже наводилися в археологічній літературі (Раппопорт, 1952; 1956; Кучера, 1979; 1982; 1984а). Однак вони ніколи не розглядалися у всій сукупності, що значною мірою вплинуло на висновки попередніх дослідників. Заповнимо цю прогалину.

Особливості топографії і планування мисових городищ IX–X ст.

Отже, провідним типом городищ Древлянської землі є мисові городища. Всього їх нараховується 24 (21 просте і 3 складні), що складає близько 63% усіх розглядуваних укріплень.

На 14 з них наявні культурні нашарування кінця I тис. н. е. Це городища простого мисового типу з одним укріпленим майданчиком – Коростень III і IV, Іванків, Малин, Маренин, Несолонь, Новоград-Волинський Південне, Олевськ, Пилиповичі, Райки, Фрузинівка, а також три городища складного мисового типу з декількома укріпленими майданчиками – Городище на р. Церем, Гульськ, Новоград-Волинський (Північне). Типовим прикладом устрою городищ простого мисового типу раннього часу є Малинське городище, яке виникло, як ми зазначали вище, ще у VIII ст. Воно займає мисоподібний виступ лівого корінного берегу р. Ірша і має розмір 55х60 м (рис. 33). З двох боків городище відокремлене від корінного берега глибокими і широкими ярами, що підковоподібно охоплюють майданчик. Лише вузьенька перемичка в північно-східній частині поєднує городище з корінним берегом. Висота городища над рівнем річки близько 15 м. Схили досить круті і в деяких місцях ескарповані. Таким чином, вибір місця для влаштування укріплення був визначений самою топографією місцевості.

Природний захист був забезпечений з усіх боків: ріка, глибокі яри. Досить було тільки ескарпувати в деяких місцях схили і поставити з напільного боку найпримітивніші фортифікаційні споруди, як городище перетворювалося у досить серйозну перешкоду на шляху супротивника.

Абсолютно ідентичні планування і топографія розташування ще одного раннього древлянського городища у м. Іванків на р. Тетерів. Як і в Малині, майданчик городища має з усіх боків гарний природний захист – з півдня це річка, а з заходу і сходу – глибокі й широкі яри, що охоплюють його напівкільцем. Крім того, від плато корінного берега з півдня майданчик відокремлено широкою природною улоговиною (вибалком, долиною балкою?) (рис. 22).

Ці приклади переконливо свідчать про те, що у ранній період древляни намагалися максимально використати захисні властивості рельєфу місцевості. Однак зручних місів, подібних описаним, було в природі все ж недостатньо. Частіше мисоподібні виступи корінних берегів рік, маючи природний захист з декількох боків, біля свого підніжжя з напільного боку були широкими і пласкими. Остання обставина дозволяла противнику безперешкодно проникати на площадку укріплення з боку плато. Щоб не допустити нападу з цього боку, будівельники були змушені зводити штучні фортифікаційні споруди у вигляді рову та валу, що відсікали мис від плато корінного берега. Прикладом такого влаштування городища є невелике просте мисове укріплення у м. Олевськ на лівому березі р. Уборть (рис. 48).

Частіше за все ранні городища влаштовувалися на мисах, стрілка яких мала круті природні схили, що утворювали досить надійний захист. Додатковою перешкодою при цьому слугувала ріка. Однак існували зручні для заселення миси, стрілка яких досить похило спускалася до заплави ріки і не могла слугувати гарною природною перешкодою на шляху ворога. Це змушувало мешканців городища зводити штучні оборонні споруди не лише з боку плато корінного берега, а й на стрілці мису. Подібний прийом ми зустріли на городищі поблизу с. Маренин на р. Случ. Тут, крім рову та валу з боку плато корінного берега на стрілці, у тому місці, де вона починає похило опускатися до заплави ріки, зведено додаткові вал та рів (рис. 37).

Описані приклади влаштування ранніх мисових городищ є типовими й для інших пам'яток Дrevлянської землі, і можуть бути доповнені численними прикладами. Однак оперувати ними слід дуже обережно, оскільки на багатьох укріпленнях, крім нашарувань IX–X ст., є й більш пізні – епохи Київської Русі XII–XIII ст. Тому до стаціонарних досліджень цих пам'яток ставити питання про особливості та датування системи їх оборонних споруд вважаємо передчасним.

Так, вище ми вже вказували на особливості топографії та наявність раннього шару на Райковецькому городищі. Однак тут більш ранні укрі-

плення були повністю сплановані укріпленнями XII–XIII ст. Схожу картину ми виявили й на Південному городищі в Новограді-Волинському. Дослідження оборонного валу з напільного боку показали, що його споруджено не раніше XII ст. У культурному ж шарі городища XII–XIII ст. зафіксовано залишки, що належать до періоду не пізніше X ст. Отже, зручний мис використовувався й у більш пізній час. На те, що це було не відкрите поселення, а скоріш за все городище, вказує його топографія – природна ізольованість, круті схили та значна (до 15 м) висота над рівнем ріки.

Можемо підсумувати наші спостереження. Для ранніх мисових городищ характерне розташування у важкодоступних місцях, які мають гарний природний захист – річку, яри, круті схили, значну висоту над оточуючою місцевістю. Вали споруджувалися частіше за все лише з напільного боку, а в окремих випадках, якщо стрілка була похилою, і на стрілці мису. Схили часто ескарпувалися.

Особливості топографії і планування мисових городищ XII–XIII ст.

За особливостями топографії мисові городища XII–XIII ст. практично нічим не відрізняються від городищ мисового типу IX–X ст. У XII–XIII ст. на місці багатьох укріплень попереднього часу життя відновлюється з новою силою. Разом з тим у регіоні Древлянської землі виникають ще 20 абсолютно нових городищ мисового типу. Всі вони належать до простих, тобто мають один укріплений майданчик. Порівнюючи топографію городищ XII–XIII ст. з топографією пам'яток, що виникли в більш ранній час, можна зробити одне цікаве спостереження. На відміну від ранніх мисових городищ, городища XII–XIII ст. розташовувалися не лише на важкодоступних мисах, але й на порівняно низьких, а часто й досить похилих. У цей період звичним стає явище, коли мис, обраний для влаштування городища, підвищується над заплавою чи рівнем ріки менш як на 10 м. Іноді його висота не перевищує і 5–6 м (Бельківці, Степок).

Характерною особливістю, що відрізняє більш пізні городища епохи Київської Русі від ранніх слов'янських, є наявність валу по периметру площадки, а також багаторядність оборонної системи рів – вал з найбільш доступного напільного боку (Раппопорт, 1955, с. 58–59; 1956, с. 30–32; Кучера, 1984а, с. 16–20). Це спостереження типові і для мисових городищ Древлянської землі, які виникли у XII ст. Так, кільцевий вал по всьому периметру площадки мають городища Леніно, Рудня-Городище, Станишівка, Степок (рис. 32; 51; 52; 53). Очевидно, не раніше цього ж періоду споруджу-

ється вал по всьому периметру площадки в Райках та Гульську (рис. 17; 50). Багаторядність оборонних ліній добре прослідковано у Бельківцях, Зарічанах, Великому Городському городищі. Здається, у цей час були споруджені додаткові вали в городищах, що вже існували, – у Новограді-Волинському (Північне), Пилиповичах та Райках. П. А. Раппопорт пов'язує появу практики будівництва багаторядних ліній валів та ровів з удосконаленням тактики облоги, коли почали застосовувати каменеметні машини (Раппопорт, 1956, с. 157–166).

Городища, розташовані на останцях

Другим за чисельністю типом укріплень Древлянської землі є городища, розташовані на природних останцях. Всього їх нараховується 10, що складає близько 26% від загальної чисельності. З них 9 мають одну оборонну площадку і належать до городищ простого типу (Бараші, Городське Мале, Житомир-Соколова Гора, Житомир-Замкова Гора, Коростень I, Коростень II, Мирополь, Норинськ, Яроповичі). Одне городище (Городець) має три укріплені площадки і є городищем складного типу.

На семи городищах простого типу і на одному складному, крім шарів епохи Київської Русі присутні й культурні нашарування кінця I тис. н. е. Лише на городищах у Норинську та Городському Малому культурні шари належать виключно до XII–XIII ст.

Одним із прикладів ранніх городищ на останці може служити укріплення в с. Бараші. Воно розташоване на невисокому (до 5–6 м) плоскому останці в заболоченій заплаві р. Уж. З північного боку природним захистом слугувала ріка, із західного та східного – болото. Лише з півдня до городища підходила ділянка суходолу. Саме з цього напільного боку й було споруджено вал (рис. 53).

Дещо відрізняється планування та устрій городища в Яроповичах. Тут укріплення влаштоване не на окремому останці, а, скоріш за все, на стародавньому останцеподібному мисі, штучна підправка якого перетворила його в справжній останець. Такою підправкою були потужні ескарпи, що опоясали по кільцю весь периметр площадки. Завдяки їм вузька перемичка, яка поєднувала в давнину мис із корінним берегом, була знищена і городище набуло завершених обрисів. Для посилення його захисних функцій з напільного боку по краю площадки було насипано невеликий вал (рис. 54).

Абсолютно ідентичне за влаштуванням та плануванням яроповицькому укріпленню, городище XII–XIV ст. у с. Городське (Мале). Однак ес-

карпи схилів тут не такі виразні й потужні, як у попередньому. Коростеньські городища I та II займають скельні останці на правому березі р. Уж з дуже крутими, майже відвісними схилами. Однак і тут, з боку в'їзду вони додатково захищені валами й ровами (рис. 54). Схожа топографія спостерігається й на городищі Замкова Гора в Житомирі (рис. 19).

У Мирополі, Норинську та на Соколовій Горі в Житомирі городища споруджені на останцеподібних горах, що стоять ближче до заплав рік. У Норинську, на відміну від Мирополя та Соколової Гори, оборонні лінії не збереглися. Про особливості устрою валів та ровів на двох останніх пам'ятках ми зупинимосся дещо нижче.

Дуже цікавим є планування складного городища Городець, яке складається з трьох природно ізольованих останців, що поєднуються вузькими перемичками. Оборонні вали споруджені лише в місцях в'їзду кожної з площадок (рис. 5).

Городища на підвищенні та плоскій місцевості

Це найбільш малочисельна група древлянських городищ, представлена всього чотирма пам'ятками (11% загальної чисельності). Три укріплення належать до типу простих городищ (Городище на р. Кодинка, Городище на р. Свинолужі, Корчівка), одне має складне планування (Грубське).

Всі три городища простого типу не мають ранніх культурних нашарувань. Вони виникли не раніше XII ст., про що свідчить не лише археологічний матеріал, але й планування їх оборонних споруд. Усі вони розташовані на краю підвищень над заплавою водних артерій, овальні чи круглі в плані. Укріплення у Корчівці обнесене по периметру ровом і валом, який має розрив лише в місці в'їзду (рис. 30). Городище на р. Свинолужі має форму правильного кола, обведеного двома концентричними валами, розділеними ровом посередині (рис. 7). На відміну від попереднього, Городище на р. Кодинка має два ряди валів та ровів лише з напільного боку (рис. 6). На особливостях планування городища в Грубському зупинимосся дещо нижче.

Площа древлянських городищ

Важливу роль при визначенні того чи іншого укріпленого пункту відіграють розміри майданчиків, захищених фортифікаційними спорудами. Вдалося отримати дані для 38 городищ Древлянської землі (табл. III). Ви-

діляються чотири групи пам'яток: 1) з укріпленою площею до 0,5 га; 2) від 0,5 до 1 га; 3) від 1 до 3 га; 4) більше 5 га.

Найчисельніші городища першої групи. Їх нараховується 23, що складає 60% загальної чисельності. Тут площа коливається від 0,05 до 0,09 га (Коростень II, Городище на р. Свинолужа) до 0,46 га (Яроповичі, Степок). Культурні нашарування IX–XIII ст. представлені на 12 пам'ятках цієї групи. 11 городищ виникли у XII–XIII ст. на новому місці.

Площу від 0,5 до 1 га мають 6 городищ (16%). У цій групі розміри коливаються від 0,55 га (Житомир – Замкова Гора) до 0,9 га (Новоград-Волинський Південне). Культурні шари IX–XIII ст. зафіксовані на 5 пам'ятках. Тільки на одному (Житомир – Соколова Гора) крім знахідок Київської Русі XII–XIII ст. немає нашарувань кінця I тис. н. е.

У третій групі, площею від 1 до 3 га, нараховується 6 городищ (16%). Розміри коливаються від 1 га (Городище на р. Кодинка) до 2,5 га (Новоград-Волинський Північне). На чотирьох пунктах цієї групи зафіксовані матеріали IX–XIII ст. На двох пам'ятках зафіксовано культурні нашарування лише Київської Русі XII–XIII ст.

Найнечисленніші городища четвертої групи. Їх всього 3 (8%). Найскромніше з них – Коростеньське IV городище має площу 9 га, а найбільше – Велике Грубське – 75 га. Городище на р. Церем займає 15 га. Грубське городище існувало протягом IX–XIII ст. Два інші пункти – лише у IX–X ст.

Характерні особливості древлянських городищ IX–XIII ст., в основі яких лежать укріплення попередніх епох

Дослідники, які займаються вивченням городищ IX–XIII ст., вже неодноразово зазначали, що багато з них споруджені на укріпленнях попередніх епох, в основному на городищах ранньозалізного періоду I тис. до н. е. Така картина спостерігається як на Дніпровському Лівобережжі, так і на правому березі Дніпра (Ляпушкін, 1961, с. 220–225; Федоров, 1952, с. 86–87; Тимощук, Русанова, 1988, с. 79).

П. А. Раппопорт виділив низку ознак, що характеризують городища неслов'янського походження: 1) велика площа; 2) відсутність чи вкрай незначна потужність культурного шару; 3) багаторядна потужна система валів та ровів, що часто поділяє городище на декілька укріплених площадок; 4) розташування валів не по краю площадки, а по схилу; 5) наявність ровів, що опускаються вниз по схилу; 6) при подвійній системі устрою валів на схилі, зовнішній вал має висоту не меншу, ніж внутрішній; 7) характерне

злиття двох оборонних ліній, а також поєднання двох сусідніх ліній під прямим кутом; 8) наявність окремих валів та ровів, які не опираються кінцями на природні оборонні рубежі (Раппопорт, 1965, с. 92–103).

Висновки П. А. Раппопорта доповнюються спостереженнями М. П. Кучери стосовно городищ милоградської культури, досліджених ним на Правобережжі Українського Полісся. Найтиповішою ознакою цих укріплень ранньозалізного періоду вчений вважає: 1) наявність кільцевого валу, який складається з прямолінійних відтинків; 2) подвійні оборонні лінії, концентрично вписані одна в одну; 3) порівняно великі розміри; 4) незначність культурних залишків на площі городища (Кучера, 1976б). Отже, обидва дослідники одним з основних індикаторів городищ ранньозалізного періоду називають великі розміри укріпленої площі. З наведених вище відомостей витікає, що з основної маси древлянських городищ різко виділяються городища четвертої групи, що мають площу більше 5 га – Городище на р. Церем, Коростень IV, Велике Грубське. Розглянемо кожну пам'ятку детальніше.

Четверте городище Коростеня займає площу близько 9 га. Коростеньські городища I–III мають укріплені майданчики від 0,05 до 0,45 га і, на відміну від першого, всі вони розташовані на правому березі р. Уж (рис. 23). Власне кажучи, місце розташування городищ ще нічого не означає, оскільки слов'янські курганні могильники розташовані на обох берегах ріки. Отже, в давнину населення займало як правий, так і лівий берег ріки. Виникає питання про взаємозв'язок та ступінь використання коростеньських укріплень. У даному випадку найоб'єктивнішим показником є наявність та потужність культурних нашарувань на кожному з них. Археологічними дослідженнями зафіксовані потужні культурні нашарування на городищах I–III, що відповідають декільком хронологічним горизонтам з IX по XIII ст. включно (Козубовський, 1926, с. 8–14; Дослідження Коростеньського городища, 1934, с. 103–104; Самойловський, 1970, с. 195–197). Що ж стосується дев'ятигектарного лівобережного городища IV, то як зазначає І. М. Самойловський, його культурний шар нібито перекопано й знищено, хоча з посиланням на більш раннє дореволюційне джерело (Абрамов, 1906, с. 154), він повідомляє, що тут знаходили хрести-енколпіони, залізні предмети та шиферні прясельця (Самойловський, 1970, с. 197).

Висновки І. М. Самойловського стосовно IV Коростеньського городища викликають великі сумніви. Так, Ф. А. Козубовський, який проводив археологічні дослідження Коростеня у 1923–1925 рр., повідомляє, що на IV городищі шар практично відсутній. Ні в підйомному матеріалі, ні при земляних роботах ніяких культурних залишків зафіксовано не було. На цю ж обставину досліднику вказали й місцеві жителі. Вже тоді Ф. А. Козубовський звернув увагу, що за розмірами і плануванням оборонних споруд

городище IV різко відрізняється від інших городищ Коростеня. Згідно з даними дослідника, характерною рисою валів городища IV є прямокутні злами, що відповідає вимогам "шанцевих споруд часів вогнепальної зброї XVIII–XIX ст." (Козубовський, 1926, с. 7).

У цілому погоджуючись з Ф. А. Козубовським, що городище IV не відповідає за площею, яку займає, ні за характером планування оборонних споруд, не відповідає городищам IX–XIII ст., все ж відмітимо, що воно не може бути і укріпленням пізнього середньовіччя. На користь нашого припущення говорить більша площа укріплення при повній відсутності культурних залишків XVI–XVIII ст. Археологічний матеріал свідчить, що у пізньосередньовічний період використовували все ті ж невеликі укріплення, що й у IX–XIII ст. Таким у Коростені виявилось городище III, де розкопками зафіксовано "спалену споруду XVI ст." (Дослідження Коростеньського городища, 1934, с. 103–104; Самойловський, 1970, с. 197).

Характер і планування IV Коростеньського городища (рис. 26) свідчать, що воно, ймовірно, є типовим прикладом укріплень милоградської культури ранньозалізного періоду, про що свідчить прямокутність обрисів його валів, велика площа, відсутність культурного шару. Це не означає, що городище не могло якоюсь мірою використовуватися і древлянами наприкінці I тис. н. е.

Городище на р. Церем є характерним прикладом такого повторного використання пам'яток попередніх епох, про що вже зазначалося в літературі (Кучера, 1982, с. 76). Це 15-гектарне укріплення, розташоване на підвищеному місці правого корінного берега ріки. Майданчик в давнину по периметру був оточений кільцевим валом. З напільного боку оборонна лінія складалася з двох валів і ровів підпрямокутних обрисів. Поперечний вал розділяє городище на дві частини – меншу північно-західну, площею близько 5 га, і більшу південно-східну, площею 10 га (рис. 8). Двочленна (двухчастная) структура городища, характерні прямокутні злами оборонних ліній, вали, що складаються з коротких прямих відрізків, спорудження валів не тільки на рівній місцевості, але й на схилі, видають типові риси городища милоградської культури ранньозалізного періоду (Кучера, 1976б, с. 91). На користь цього припущення свідчить не лише планування, але й характер розповсюдження культурного шару, а також деякі стратиграфічні дані, отримані при дослідженні укріплень. Культурний шар розповсюджується лише на площі меншої північно-західної частини городища, і повністю відсутній на південно-східному майданчику. У 1975 р., під час дослідження городища, в його північно-західній частині було зафіксовано пошкоджену сучасними будівельними роботами ділянку валу. Зачисткою пошкодженого зрізу встановлено, що в цьому місці, з внутрішнього боку валу, було споруджене напівземлянкове житло, рівень підлоги якого фік-

сує прошарок світло-жовтого лесу, товщиною 5–6 см (Кучера, 1982, с. 76, рис. 4 на с. 75). Безпосередньо над цим прошарком залягає шар землі, товщиною 12 см, перемішаний з деревними вугликами, попелом та фрагментами кераміки X ст. Зовнішня стінка споруди викопана у світло-жовтому насипу валу і збереглася в нижній частині на висоту 55 см. Внутрішній край напівземлянки знищено сучасними пошкодженнями валу. Рівень підлоги напівземлянки розчищено вздовж валу на 0,5 м, а поперек – на 1,5 м. При цьому, у шарі вугілля з попелом було знайдено уламок бронзового дроту і більш як 50 великих фрагментів кераміки X ст.

М. П. Кучера вважає, що відкрита тут споруда не є конструктивною частиною валу, наприклад, оборонною кліттю. В інших місцях, що мали аналогічні пошкодження, залишки оборонних конструкцій не виявлені. Отже, напівземлянка X ст. споруджена з внутрішньої частини валу городища, насипаного значно раніше (Кучера, 1982, с. 76).

Оскільки крім матеріалів IX–X ст. на городищі ніякі культурні залишки більше не виявлені і концентруються вони лише в меншій північно-західній частині, можна припустити, що древляни зайняли одну з незайнятих площадок городища, спорудженого носіями милоградської культури ранньозалізної доби. Схожа ситуація спостерігається на Дніпровському Лівобережжі, де слов'яни займали також не всю незайняту площу величезних городищ ранньозалізного періоду, а лише одну з укріплених площадок городищ складного типу. Якщо ж городища епохи раннього заліза не мають внутрішнього членування або добре природно захищених частин, то слов'яни їх не використовували, а будували нові укріплення, які часто розташовувалися буквально в декількох сотнях метрів від городищ ранньозалізного періоду (Ляпушкин, 1961, с. 220–222). Чи не тому 9-гектарне IV Коростеньське городище протягом всього давньоруського періоду залишалося незаселеним, що не мало розчленованих валами внутрішніх невеликих майданчиків?

Цікавим в цьому відношенні є приклад Грубського городища, розташованого на абсолютно пласкій, місцями заболоченій місцевості вододілу Тетерева та Ірпеня. Городище належить до типу складних і має два укріплені майданчики, кожен з яких захищений валами та ровами. Перший з них, так зване Грубське Велике городище, має розміри 1000x750 м і нагадує в плані чотирикутник із заокругленими кутами. Струмок Тусква, що протікає всередині городища, розділяє його на дві частини – меншу східну, площею близько 25 га, і більшу західну, площею 50 га (рис. 16). Всередині Великого городища, у східній його частині, розташований другий майданчик, захищений валами, так зване Мале Грубське городище. Воно абсолютно кругле в плані, діаметром близько 100 м. Культурний шар концентрується лише у східній частині Великого і всередині Малого городищ. Західна частина позбавлена культурних нашарувань.

П. А. Раппопорт, що обстежував цю пам'ятку на початку 50-х рр., виходячи з великих розмірів городища, а також наявності серед підйомного матеріалу кераміки скіфського часу, відніс час його появи до епохи раннього заліза. Виходячи з абсолютно круглої форми Малого городища, а також зі знахідок на його площі і на площі західної частини Великого городища – кераміки та інших речових матеріалів епохи Київської Русі, дослідник датував виникнення круглої цитаделі всередині пустого укріплення ранньозалізного періоду часом не раніше XII ст. (Раппопорт, 1952, с. 111–115).

Погоджуючись із П. А. Раппопортом відносно датування та інтерпретації Великого Грубського городища, вважаємо за можливе висловити свої міркування про датування його другої частини – Малої цитаделі. Обстеживши всю пам'ятку у 1988 р. разом з М. П. Кучерою, ми звернули увагу на те, що у східній частині Грубського городища поряд з матеріалом скіфського часу та давньоруською керамікою XII–XIII ст. досить часто трапляється не відмічена П. А. Раппопортом давньоруська кераміка XI ст., а також слов'янська ранньогончарна IX–X ст. (рис. 16). Шурфування, проведене на майданчику Малого городища, виявило аналогічну картину. Це свідчить про те, що немає ніяких підстав вважати спорудження Малого Грубського городища не раніше XII ст.

Помилка П. А. Раппопорта полягає у тому, що появу правильних геометричних укріплень круглої форми він вважав продуктом довготривалої еволюції тактики оборони та облоги. Пристосування фортифікаційних споруд до її нових вимог дало, за думкою дослідника, новий тип городищ круглої форми. Ця подія відбулася не раніше XII ст. (Раппопорт, 1952, с. 111–115; 1956, с. 39–47). Однак, як показали дослідження М. П. Кучери, городища правильної круглої форми будувалися не тільки у XII–XIII ст., але і у XI ст., і в X ст., прикладом чого можуть слугувати численні укріплення як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні (Кучера, 1978, с. 21–31). Цілком справедливо М. П. Кучера пов'язує розповсюдження типів городищ не стільки з еволюцією тактики оборони, а з виключними властивостями рельєфу конкретної місцевості, що прекрасно в нашому випадку демонструє приклад Грубського городища. Не виключено, що кругла цитадель всередині Великого укріплення існувала вже у скіфський час. Спорудження подібних цитаделей у цей період – явище досить розповсюджене (Мельниковская, 1967, с. 24–30; Кучера, 1976; Моруженко, 1985).

Наявність виразних фрагментів ранньогончарної кераміки у шарі Малого городища, а також навколо нього всередині валів Великого, змушує припускати, що древляни зайняли пусті укріплення, використавши у якості укріпленої частини Малу круглу цитадель. Вали ж Великого городища у цей час ніякої суттєвої ролі грати не могли внаслідок їх великої протяжності. Хоча не виключено, що західна ділянка валу Великого городища

виконувала функції допоміжного оборонного рубежу, як і, між іншим, заболочені береги р. Тусква, далі яких площа поселення не поширювалась.

На відміну від більшості древлянських городищ, Грубське не припинило своє існування у X ст., про що свідчить велика кількість матеріалів, особливо кераміки, кінця X – XIII ст. Причини цього слід шукати в його надзвичайно вигідному стратегічному положенні та тій ситуації, яка склалася у південноруських землях у другій половині X ст., коли орди войовничих печенігів просунулися впритул до київських рубежів. Розташовуючись на межі з лісостепом, Грубське городище, як і городище в Яроповичах, покликані були закривати небезпечну ділянку Ірпінсько-Тетерівського вододілу, по якому кочівники безперешкодно проникали вглиб Київщини, загрожуючи нерідко навіть стольному граду Русі. Не дивно тому, що київські князі були змушені використовувати старі укріплення древлян, а в Грубському – і скіфської епохи – для влаштування своїх порубіжних фортець.

Поряд з великими укріпленнями, площею від декількох гектарів до деяких десятків і навіть сотень гектарів, в ранньозалізний період існувала досить велика кількість городищ, оборонні споруди яких охоплювали простір площею не більш як 0,5–1 га. Частіше за все це були невеликі мисові городища чи городища, розташовані на природних останцях. Дослідники, що вивчають укріплення I тис. до н. е., зазначають, що у деяких регіонах кількість невеликих за площею укріплень значно переважають над кількістю синхронних їм городищ великих розмірів (Моруженко, 1985; Лошенков, 1987). Вивчаючи пам'ятки ранньозалізного періоду Дніпровського Лівобережжя, І. І. Ляпушкін спеціально відзначив, що слов'яни наприкінці I тис. н. е. більш охоче займали саме невеликі укріплення попередніх епох – в основному мисові городища або городища на останцях, які відповідали вимогам самих слов'ян про устрій фортифікаційних споруд (Ляпушкін, 1961, с. 220–221).

Не став у цьому відношенні виключенням і регіон Древлянської землі, де поряд з великими городищами ранньозалізного періоду існували також дуже незначні за площею укріплення. Крім специфічних прийомів устрою фортифікаційних ліній, про які ми згадували вище, всі вони, як правило, на відміну від більших за розмірами городищ, мають досить чітко виражені й потужні культурні нашарування I тис. до н. е.

Прикладом використання слов'янами невеликих городищ епохи раннього заліза може слугувати Миропольське городище на р. Случ, вперше досліджене ще у XIX ст. С. С. Гамченком (Гамченко, 1901, с. 357–360). Воно розташоване на останці правого корінного берегу ріки, відокремленого від плато глибокими й широкими ярами та сідловиною. Планування його оборонних споруд показує типові прийоми будівельників ранньозалізного періоду – ескарпування схилів з наступним зведенням вздовж краю вузьких

утворених терас валів, нижче яких проходить ще й рів (Раппопорт, 1969, с. 102–103) (рис. 39).

У культурному шарі городища, крім давньоруської кераміки, було виявлено також залишки більш ранніх епох, про що згадував ще С. С. Гамченко. Більш наочне уявлення про ранні нашарування Миропольського городища вдалося отримати Ю. В. Кухаренку, який разом з розкопками розташованих поряд курганів, досліджував й укріплення за допомогою невеликого розкопу. Згідно з його даними, у культурному шарі городища зафіксовано три горизонти різних періодів: 1) пізньотрипільського часу; 2) скіфської доби; 3) слов'янського середньовіччя (Кухаренко, 1958, с. 87). Отже, можемо припустити, що городище як укріплення використовувалося ще пізньотрипільськими племенами. Очевидно, у I тис. до н. е. воно набуло завершеного вигляду після спорудження подвійної лінії валів та ровів по його схилу з попереднім ескарпуванням.

Питання про час заселення його слов'янським населенням зараз не можна вирішити однозначно. Публікуючи матеріали пізньотрипільського часу та скіфської епохи, Ю. В. Кухаренко не опублікував поряд з ними слов'янські матеріали з культурного шару Миропольського городища, обмежившись згадкою, що вони належать до слов'янського середньовіччя (Кухаренко, 1958, с. 87). Немає матеріалів цього часу й у ілюстраційному додатку до звіту автора, хоча в самому звіті зазначено, що серед речових знахідок в розкопі на городищі траплялася кераміка Київської Русі (Кухаренко, 1954/27, с. 5). Поряд з цим досить детально описано, а потім і опубліковано матеріал, отриманий при розкопках курганного могильника з тілоспаленнями, розташованого поблизу городища, датованого автором кінцем I – початком II тис. н. е. (Кухаренко, 1969).

Величезний могильник біля городища, де ще наприкінці XIX ст. С. С. Гамченко нарахував більш як чотири з половиною сотні курганів, які датуються часом не пізніше кінця I тис., вказує на значну концентрацію тут слов'янського населення. У цей період слов'яни просто не могли не використати у якійсь мірі компактне готове укріплення ранньозалізного періоду. Із контексту звіту Ю. В. Кухаренка видно, що він на городищі обмежився лише одним невеликим шурфом і припинив подальші роботи, оскільки в ньому не виявилось грубої слов'янської кераміки типу Корчак, аналогічної до матеріалів з курганів з тілоспаленнями (Кухаренко, 1954/27, с. 5). Однак таку кераміку було знайдено у шарі городища С. С. Гамченком, про що він і повідомив у своїй статті (Гамченко, 1901, с. 358–360). Дуже виразні фотографії фрагментів кераміки з розкопок С. С. Гамченка на городищі були виявлені у свій час в фотоархіві ІІМК П. А. Раппопортом, який датував її на підставі зовнішніх ознак періодом не пізніше VIII–IX ст. (Раппопорт, 1956, с. 48, прим.). Таким чином, є підстави вважати, що Миропольське городище, в основі якого лежать укріплення доби раннього заліза, було зайняте

повторно древлянами. Наявність кераміки епохи Київської Русі вказує, що воно продовжувало використовуватися і в більш пізній період.

Аналогічним Миропольському і за топографією, і за плануванням, і за способом зведення оборонних споруд, і за наявністю культурних нашарувань, є городище на Соколовій Горі у Житомирі (рис. 20). Єдиною розбіжністю між ними є відсутність на Соколовій Горі матеріалів кінця I тис. н. е. Крім шару ранньозалізного періоду, тут зафіксовані культурні залишки лише епохи Київської Русі XII–XIII ст. (Кучера, 1979).

Згідно з даними М. П. Кучери, можна вважати, що в основі невеликих мисових городищ XII–XIII ст. поблизу сіл Лелів та Медвин, лежать укріплення ранньозалізного періоду, ймовірно, милоградської культури, оскільки милоградська кераміка досить часто трапляється на укріплених площадках цих пам'яток поряд з давньоруською (Кучера, 1976б, с. 93–94).

М. П. Кучера також вважає, що в основі городища IX–XIII ст. біля с. Гульськ лежать укріплення епохи раннього заліза. За його думкою, на це вказує наявність двох додаткових валів з напільного боку, які поєднуються потім в один, що йде по схилу, нижче валу основної площадки (рис. 17). Додаткова площадка, утворена цими двома валами, на відміну від основної, не містить ніяких культурних залишків, що може свідчити про те, що у IX–XIII ст. вали не несли оборонної функції, а корисна площа, захищена ними, не використовувалась (Кучера, 1982, с. 75).

Таким чином, наведені приклади переконують, що частина городищ ранньозалізного періоду, які виявилися в ареалі племінної древлянської території, активно використовувалися при спорудженні їх власних укріплень. Вище ми згадували, що подібне явище характерне не лише для древлян, але й для інших східнослов'янських племінних об'єднань, де стародавнє населення також активно використовувало незайняті укріплення попередніх епох, що відповідали їхнім уявленням про тактику оборони і, очевидно, наявним людським ресурсам.

Те ж саме явище ми спостерігаємо і у західнослов'янських землях, де населення займало незайняті городища, які належали в основному до доби раннього заліза. На території Польщі така ситуація найбільш характерна для північного передгір'я Карпат, де сконцентрована значна кількість подібних укріплень. До недавнього часу більшість польських археологів вважали, що вони виникли як продукт діяльності давньопольських племен у другій половині I тис. н. е. (Dabrowska, 1973). Були навіть спроби оголосити великі городища Малополющі специфічним типом пам'яток племінного об'єднання віслян (Dabrowska, 1973, s. 113–133; Zak, 1974, s. 376). При цьому досить тенденційно визначалася племінна територія цього об'єднання – оскільки великі городища були відомі і в Українському Прикарпатті, і на Волині, то ці землі включалися до ареалу розселення віслян, захопленого

нібито наприкінці X ст. Руссю після походів Володимира Святославича (Dabrowska, 1973, s. 124–126).

Однак, як показали недавні ретельні дослідження М. Парчевського, проведені у східній частині польських Карпат, на переважній більшості городищ, які вважалися специфічним типом пам'яток віслян, зафіксовано виразні культурні нашарування ранньозалізного періоду – в основному лужицької культури. Що ж стосується слов'янського матеріалу, то він нечисленний і не виходить за межі IX – початку XI ст. (Parczewski, 1986, s. 196–200). Давньопольські городища, що виникли наприкінці IX – у X ст. і не мають культурних нашарувань більш раннього часу, дуже скромні за розмірами і рідко займають площу більш як 1 га (Hensel, 1960, s. 147). Скоріш за все, є підстави вважати великі городища Малополющі не специфічним типом пам'яток віслян, а звичайними укріпленнями доби раннього заліза, які активно використовувалися місцевим населенням наприкінці I тис. н. е. аж до утворення єдиної Давньопольської держави.

Звичай використання незайнятих укріплень попередньої доби спостерігається не тільки у східно- та західнослов'янському світі, але й в інших регіонах. Так, за даними Е. Ю. Тиніссона, давньоестонські племена наприкінці I – на початку II тис. н. е. досить часто розміщували свої укріплення на городищах ранньозалізного періоду, пристосовуючи їх до нових потреб оборони (Тиниссон, 1988, с. 17).

Підсумовуючи вищесказане, можемо зробити висновок, що на території літописних древлян фортифікаційне будівництво розвивалося в рамках загальних закономірностей, характерних для всього слов'янського світу. Як і в інших регіонах, тут для устрою укріплень обиралися невеликі за площею (до 1 га) зручні миси, рідше останці, в заплавах рік, що мали досить надійний природний захист. У якості додаткових оборонних перешкод з напільного боку мисоподібних городищ споруджувалися вал та рів, а схили ескарпувалися. Штучна підрізка схилів характерна і для городищ на останцях. Більш пізні городища XII–XIII ст. епохи Київської Русі відрізняються від більш ранніх IX–X ст. наявністю багаторядних оборонних ліній з напільного боку, а також звичаєм будувати вал по всьому периметру майданчику. Древляни, як і інші слов'янські об'єднання, активно використовували готові незайняті укріплення попередніх часів, які відповідали вимогам оборони.

Навички устрою укріплень, їх топографія, планування, ще раз підкреслюють близькість Древлянської землі до інших регіонів східнослов'янського світу, особливо до Середнього Подніпров'я, Дніпровського Лівобережжя й Волині, що свідчить про спільні витоки та закономірності історичного розвитку південних регіонів східного слов'янства, які стали потім ядром єдиної Давньоруської держави.

Як вже коротко зазначалося у другому розділі, П. М. Третяков у свій час висунув тезу про нібито специфічний устрій ранніх городищ древлян IX–X ст. – їх гніздове розташування в певному місці на невеликій відстані одне від одного. Як доказ наводились приклади Коростеня та Городеська (Третяков, 1952, с. 64–68). Дійсно, для названих пунктів характерне розміщення кількох ізольованих одне від одного синхронних городищ на відстані декількох сот метрів. У Коростені таких укріплень нараховується 4, а у Городському – 2. Однак, як ми з'ясували вище, Городські городища датуються часом не раніше XII ст. Отже, ніякого відношення до ранніх древлянських вони не мають. IV городище Коростеня є пам'яткою ранньозалізного періоду. Тут доречніше як приклад навести два укріплення у Новограді-Волинському – Північне та Південне, де присутні матеріали IX–X ст. Таким чином, можна говорити лише про два пункти з раннім древлянським шаром, де городищам притаманні "специфічні древлянські риси устрою". Однак, як ми вказували вище, на території Древлянської землі у IX–X ст. існувало 20 укріплених пунктів. Отже, 18 з них не проявляють "специфічних рис", а значить про них як такі говорити не можна. Пояснення цьому явищу, на наш погляд, лежить зовсім в іншій площині.

Візьмемо для прикладу літописний Іскоростень. Із контексту літописних подій витікає, що до середини X ст. він був головним містом Древлянської землі. Всі три його городища, де простежено шари IX–X ст., розташовані на відстані декількох сотень метрів одне від одного на скельних останцях та мисі правого корінного берегу р. Уж. Городища дуже невеликі за площею – 0,05 га, 0,36 га, 0,45 га, тобто сумарна площа укріплень давнього Іскоростеня не перевищувала 1 га. У свою чергу, наявність великого курганного некрополю вказує на значну кількість мешканців. Ця обставина наводить на думку, що в зв'язку з відсутністю придатного за розмірами місця для будівництва єдиного укріплення, мешканці Іскоростеня використовували три природно захищених майданчика, які розміщувались поруч, доповнивши їх штучними фортифікаційними спорудами. У той же час 9-гектарне IV городище залишилось незаселеним, оскільки, очевидно, для його оборони потрібно було значно більше захисників, ніж мешкало в Іскоростені. Невеликі за площею, але прекрасно природно захищені, правобережні городища змогли витримати довготривалу облогу київських військ Ольги у 946 р.

Можливе й інше пояснення "гніздового" розташування Іскоростеньських городищ. Вони могли виникнути як три зовсім незалежних одне від одного поселення і в процесі свого розвитку виступити в новій якості – як ранньофеодальний центр, залишившись його трьома природно укріпленими частинами. Подібні процеси утворення ядра майбутньої території ранніх слов'янських міст добре зафіксовані на прикладі Києва (Толочко, 1972,

с. 42–55; 1983, с. 29–63), Чернігова (Коваленко, 1988, с. 23–26), а також давньопольського Гнезна (Mikolajczyk, 1972, s. 135–141), чеської Праги (Smetanka, 1982; Trestik, 1983). Відмінність древлянського Іскоростеня від вищезгаданих центрів полягала у тому, що тут природні процеси міського розвитку виявилися перерваними і, таким чином, незавершеними. Ймовірно, саме така ситуація склалася і на Новоград-Волинських городищах, але для конкретних висновків необхідні більш масштабні археологічні дослідження.

Що ж стосується городищ літописного Городеська XII–XIII ст., то подібне розташування укріплень цього періоду також не можна визнати унікальним. В якості аналога Городським укріпленням, можна привести два синхронних, ізольованих одне від одного городища, що складали в давнину комплекс літописного Василева на Дністрі (Тимощук, 1982, с. 138–153).

Все вищезгадане зайвий раз переконує, що ніяких специфічних прийомів устрою древлянських городищ не спостерігається. Наведені приклади свідчать про близькість матеріальної культури та рівня розвитку навичок фортифікаційного будівництва всіх давньоруських земель.

Конструкції оборонних споруд древлянських городищ

Городища IX–X ст.

Конструктивні особливості фортифікаційних споруд слов'янських городищ кінця I тис. н. е. вивчені значно слабше, ніж давньоруських кінця X – XIII ст. Більшість ранніх городищ використовувалися і в давньоруський час, що приводило до неодноразових перепланувань їх оборонних споруд і таким чином, не сприяло збереженню більш ранніх. Дуже бідні та неповноцінні писемні джерела. Однак, що стосується укріплень Древлянської землі, то з них можна вилучити деяку інформацію, хоча вона також висвітлює події лише другої половини X ст. Мається на увазі міжусобна війна 977 р., розв'язана Ярополком проти Олега. У даному випадку нас цікавить зовнішній опис резиденції Олега – Вручія, одного з древлянських градів. Літописець повідомляє, що після поразки у відкритому бою з Ярополком: "Поб_гышюже Ольгу свои своими въ градъ, рекомый Вручий, бяше чересь гроблю мость ко вратомъ граднымъ..." (ПВЛ, 1950, с. 53). Із цього фрагментарного опису видно, що Вручий було огорожено ровом – "гроблей", через який до міських воріт вів спеціальний міст. Як було влаштовано ворітний прохід та вал, лишається незрозумілим. За контекстом літописного свідчення можна судити лише про досить значну глибину міського рову,

оскільки переможці шукали тіло Олега, ненавмисно скинутого сюди і загиблого в результаті утвореної давки, "...от утра и до полудне..." (ПВЛ, 1950, с. 53).

Таким чином, єдиною можливістю отримання інформації про конструкції фортифікаційних споруд залишаються археологічні розкопки. Оскільки практично всі городища древлян використовувалися і в період Київської Русі, то зараз ми маємо досить обмежене коло джерел, а наявна інформація не може вважатися кінцевою.

Для прикладу наведемо деякі результати досліджень оборонних споруд Малинського городища, отримані нами у 1988 р. (Звиздецкий, 1988/14а, с. 10–12). Малинське городище має вал, зведений по краю площадки тільки з напільного боку. Його було досліджено за допомогою двох траншей.

Траншея №1 розрізала вал у південно-західній частині площадки. Тут він порівняно непогано зберігся – його висота складала близько 1,5 м (з внутрішнього боку). У верхній частині вал насипано з щільної темно-сірої землі, насиченої залишками будівельного сміття пізнього походження. Цей шар в багатьох місцях було перемішано з жовтою та темно-жовтою глиною, а з внутрішнього боку вклинювався прошарок перепаленої глини, перемішаної з деревними вугликами та битою цеглою. Шар темно-сірої землі, а також прошарок перепаленої глини були багатим на речові знахідки. Основну масу складали керамічні вироби. У процентному відношенні переважали полив'яні та неполив'яні кахлі, фрагменти посудин XVI–XVIII ст. У невеликій кількості траплялися також фрагменти горщиків XII–XIII ст. та значно рідше – ліпна й ранньогончарна слов'янська кераміка VIII–X ст.

На глибині близько 2 м від вершини валу, з внутрішнього боку, було зафіксовано фундамент, зложений з підтесаних базальтових каменів, розмірами 0,5х0,5х0,3–0,4 м, хоча іноді зустрічалися й більші. Камені були зв'язані за допомогою глиняного розчину, а щілини між ними забутовані більш дрібним камінням. Потужність фундаменту складала 0,6–0,8 м при ширині близько 1,5 м.

Безпосередньо на верхніх каменях фундаменту, а також в його забутовці знайдено фрагменти кахлів та кераміки, аналогічних верхнім шарам насипу валу. Отже, споруди фундаменту і всього валу, який перекрив його, можна датувати часом не раніше епохи пізнього середньовіччя. Звідси витікає, що оборонні конструкції більш раннього періоду, якщо вони існували, були неминуче сплановані у XVI–XVIII ст. Для перевірки цього припущення у північній частині площадки городища, в 10 м на захід від в'їзду, через вал було закладено ще одну траншею. Вал у цьому місці більш похилий і не перевищує у висоту 1–1,2 м. Верхня його частина, як і у першому випадку, була насипана з щільної темно-сірої землі, в якій зрідка траплялися дуже дрібні невиразні фрагменти кераміки. Серед них, судячи з фактури тіста,

деякі можна віднести до XII–XIII ст. Внутрішнє тіло насипу валу складалося з поперемінних шарів зовсім стерильних прошарків глини. Їх відтінки дуже важко відрізнити візуально, за виключенням прошарку більш рихлої, ніж інші, світло-жовтої глини, що опускався з зовнішнього боку, згідно з загальним нахилом схилу городища. Глиняні прошарки тіла насипу плавно переходять у щільну жовту глину материкового походження. Ніяких культурних залишків ні в тілі валу, ні під насипом не зафіксовано, хоча вони достатньо виразні з внутрішнього боку. Це переконує, що площадку городища було спеціально знівельовано до материка, а тільки потім насипано невеликий вал. Судячи за стратиграфією отриманого розрізу, його спорудження навряд чи можна датувати часом раніше XVI–XVIII ст. Як і у першому випадку, ранні оборонні споруди було сплановано в цей же період.

Неясним є також датування і конструкції, зафіксованої Ф. А. Козубовським при розкопках першого городища Коростеня. Дослідник зазначає, що вал було споруджено тут безпосередньо на скельній породі. У нижній частині насип складався із шару піску, товщиною 5 см, а потім трьох поперемінних прошарків глини, перемішаної з гранітною крихтою. Над кожним із шарів зафіксовано "настили із згорілого дерева" (переклад?) (Козубовський, 1926, с. 10). Судячи за дуже схематичним профілем розрізу, "настили" являли собою, очевидно, внутрішні дерев'яні конструкції. Однак їх характер через відсутність більш точних даних залишається не зовсім зрозумілим. Невідомий і сам час будівництва валу, оскільки поряд із "керамікою слов'янського типу" у культурному шарі городища досить часто зустрічалися уламки скляних браслетів, що свідчить про використання городища I і в епоху Київської Русі (Козубовський, 1926, с. 13–14).

І. М. Самойловський повідомляє, що у 1934 р. при дослідженні городища II В. К. Гончаров відкрив кліть, яка входила до системи валу. Кліть була житловою і взаємопов'язана зі зрубами внутрішньовальних конструкцій, засипаних землею та камінням (Самойловський, 1970, с. 196–197). Автор розкопок датував кліть X–XII ст. (Наукові записки ІМК, 1934, с. 103–104). Однак дуже сумнівним є її ранній характер, оскільки в шарі городища часто траплялися фрагменти скляних виробів.

Таким чином, характер ранніх дерево-земляних фортифікаційних споруд до сьогодні не з'ясований і потребує подальших досліджень. Довгий час вважалося, що слов'яни у цей період задовольнялися найпримітивнішими з них, віддаючи перевагу природно укріпленим важкодоступним місцям, які не потребували великих затрат на зведення штучних споруд. Найбільш поширеним способом захисту стало зведення примітивних дерев'яних загород по периметру майданчику, а також ескарпування схилів. Оборонні вали мали другорядне призначення і утворювалися як простий викид із рову. У валах городищ VIII–X ст. практично не застосовували дерев'яні

конструкції, обмежуючись зведенням частоколу по його гребеню (Раппорт, 1956, с. 66–73).

Однак із накопиченням великої кількості фактичного матеріалу стосовно характеру слов'янських оборонних споруд, такі висновки не досить переконливі. Ще двадцять років тому М. П. Кучера висловив думку про масштабне застосування дерева при зведенні валів як слов'янських, так і давньоруських городищ, пов'язуючи цей прийом з глибокими традиціями давнього населення Середнього Подніпров'я (Кучера, 1969, с. 180–195).

Вже у IX–X ст. слов'янські племена частіше за все при будівництві валів не зводили суто земляний насип, а спочатку готували зруби, які тільки потім засипали землею. Цей прийом був досить трудомістким, проте насип валу з такою дерев'яною конструкцією мав свої переваги – значно збільшував крутизну укосу з напільного боку. Крім того, конструкції всередині валу завжди слугували основою для наземних, що виходили назовні у вигляді захисної бойової стінки.

Дані археології свідчать про широке використання такого конструктивного прийому практично на всій території східного слов'янства. Вперше він був зафіксований Г. Б. Федоровим на тиверських городищах X ст. поблизу с. Алчедар та Екимауці у Дністровсько-Прутському межиріччі (Федоров, 1953, с. 114; 1954, с. 13–14). У басейні Південного Бугу, що пов'язується П. І. Хавлюком з територією літописних уличів, внутрішньовальні зрубні конструкції вивчені на городищах X ст. поблизу сіл Червоне та Сажки (Хавлюк, 1969, с. 162–164; 1970/75, с. 17). На території волинян чудовий приклад застосування перекладної дерево-земляної конструкції оборонного валу демонструє городище IX–XI ст. поблизу с. Затурці (Кучера, 1971, с. 183–187). На території літописних хорватів у Північній Буковині за останні десятиліття відкрито цілу низку укріплень VIII–X ст. – Ревно, Ломачинці, Горішні Шерівці, Червона Діброва, Добринівське, Грозинці, де у валах застосовано зрубну конструкцію (Тимощук, 1976, с. 60–82). Навіть на дуже невеликих і порівняно малопотужних городищах Південного Полісся, які належать до кінця I тис. н. е., при розкопках валів зафіксовано сліди зрубних конструкцій (Хотомель, Головно) (Кухаренко, 1961, с. 23, 32).

Оригінальні дерево-земляні конструкції зафіксовані О. В. Сухобоким на сіверянських городищах Дніпровського Лівобережжя поблизу Опішні, Ніцахи та Путивля, де укріплення склалися з рову та двох рядів частоколу, простір між якими було забутовано глиною та щебенем (Сухобоків, 1980, с. 160–161).

Дерево-земляні конструкції укріплень досліджені В. О. Петрашенко при розкопках слов'янського городища VIII–X ст. поблизу с. Монастирьок у Середньому Подніпров'ї (Петрашенко, 1985, с. 71–73; Максимов, Петрашенко, 1980, с. 80–81). Наведені приклади переконливо свідчать про те,

що на території східного слов'янства наприкінці I тис. н. е. фортифікаційне будівництво досягло досить високого рівня. Застосування примітивних оборонних конструкцій у вигляді суто земляного валу чи простого частоколу складало, скоріше, виключення, ніж правило. Є підстави припускати, що ці конструктивні прийоми застосовувались в більшості випадків не самостійно, а у комбінації з іншими. Так, за даними Б. А. Тимощука, на слов'янському городищі у Грозинцях застосовані зовсім різнотипні конструкції, що органічно доповнювали одна іншу: ескарпи, частокіл, стіни з горизонтально складених колод, внутрішньовальні зруби, рови. За думкою дослідника, однією з характерних рис укріплень слов'янської культури цього періоду є застосування в одному й тому ж укріпленні різнотипних конструкцій та споруд, в залежності від місцевості та ролі в обороні того чи іншого елемента огорожі (Тимощук, 1976, с. 80).

Ця думка знаходить своє підтвердження і у західнослов'янському регіоні, наприклад, у давньопольському Гнезно, де дитинець та місце культу у VIII – середині IX ст. обнесені потужними валами зі зрубною конструкцією в основі, а передграддя, що до них прилягає, – простим частоколом (Mikołajczyk, 1972, s. 135–143). У великоморавських Микульчицях кінця VIII – IX ст. для оборонних споруд також характерне сполучення декількох конструктивних елементів: рову, частоколу, кам'яної стінки, заповнених глиною внутрішньовальних зрубних конструкцій. Причому, що характерно, у Микульчицях, як і у Грозинцях, застосування того чи іншого елемента пов'язано зі значенням конкретної ділянки місцевості у загальній системі оборони (Poulik, 1975, s. 32; tab. 26).

Вище ми зазначали, що городища древлян IX–X ст. ні за топографією розташування, ні за площею яку займали, ні за плануванням оборонних ліній нічим не відрізняються від синхронних їм городищ інших слов'янських регіонів. Тому можна припустити, що їхні фортифікаційні споруди були виконані в ідентичній будівельній техніці з широким застосуванням землі та дерева. Цю думку нібито підтверджує й літописне свідчення від 956 р., де розповідається про те, що військо княгині Ольги довгий час безуспішно тримало в облозі Іскоростень, простоявши під ним усе літо (ПВЛ, 1950, с. 42). Важко уявити, що примітивні іскоростеньські укріплення змогли б витримати таку тривалу облогу. Очевидно, цей пункт, як і інші "гради" древлян, мав більш досконалі у інженерному плані фортифікаційні споруди, ідентичні іншим східнослов'янським землям.

Городища XII–XIII ст.

Оборонні споруди древлянських городищ XII–XIII ст. вивчені значно краще, ніж більш ранніх. Еталоном можуть слугувати повністю розкопані конструкції городища поблизу с. Райки на р. Гнилоп'ять. Згідно з

даними В. К. Гончарова (Гончаров, 1950, с. 28–49), по всьому периметру площадки Райковецького городища проходив оборонний вал. При його розкопках виявилося, що споруджено його з подвійної лінії зрубів, засипаних землею. Зовнішня лінія складалася з чотирикутних продовгуватих клітей, розташованих на краю плато дитинця згідно з його конфігурацією. Вона являла собою нібито єдину будівлю, розділену поперечними стінами на продовгуваті кліті. Розривалося коло будівель лише у північно-західній частині дитинця, де був в'їзд на городище. Другий ряд клітей було побудовано з певними інтервалами, але він прилягав до першого, а поперечні стіни для обох рядів були спільні. Усі кліті першого ряду були житлами, а другого – будівлями господарського призначення – коморами та хлівами для худоби. Майже по всьому колу житлових клітей спостерігалось чергування меншої кліті з піччю та більшої без печі. На цій підставі В. К. Гончаров припускає, що окрема родина займала дві кліті – кухню з піччю та горницю. Оскільки всього зафіксовано 52 житлових кліті, з них більшого розміру – 28 та меншого – 23, то на городищі могло проживати 23–24 окремі сім'ї (Гончаров, 1950, с. 32–33).

Таким чином, приклад Райковецького городища наочно демонструє, що у XII–XIII ст. оборонні споруди будувалися за заздалегідь наміченим планом. Дерев'яні деталі внутрішньовальних конструкцій мали подвійне навантаження, виступаючи одночасно стінами житлових приміщень і основою наземних оборонних стін, що виходили на поверхню у вигляді заборол. Влаштування дерев'яних жител-зрубів всередині валу економило корисну площу городища і несло функціональне навантаження – було значно збільшено крутизну переднього укосу валу, що перешкоджало його розповзанню. Дах внутрішньовальних жител-клітей слугував одночасно бойовою площадкою – настилом для воїнів, що тримали оборону.

У фортифікаційному будівництві Київської Русі широко застосовувалися потайні ходи, за допомогою яких можна було непомітно покинути укріплення. На Райковецькому городищі відкрито два таких ходи-патерни. Причому слід відзначити, що вони, ймовірно, будувалися згідно з загальним будівельним планом. Про це свідчить розрив шириною 1,5–1,7 м у загальній лінії клітей у західній частині дитинця. У цьому розриві влаштовано хід, який веде до дна рову. Стіни та стеля були облицьовані дубовими колодами. Ще одну патерну виявлено на східному краю дитинця (Гончаров, 1950, с. 24).

До комплексу фортифікаційних споруд Райковецького городища входили і башти, побудовані у стратегічних місцях дитинця. Одну з них зафіксовано на північно-східному краю площадки. Вона виступала за загальний ряд зрубів-клітей та контролювала прилягаючу місцевість. Друга башта знаходилась у північно-західному секторі дитинця біля в'їзду. Вона,

на відміну від першої, не виступала за загальний ряд клітей, а, навпаки, йшла своєю площею на середину будівель дитинця і стояла безпосередньо навпроти воріт, утворюючи в'їзд на городище не по прямій, а по ломаній лінії.

У районі в'їзду в дитинець зафіксовано вриті в землю масивні стовпи, які В. К. Гончаров вважає залишками опор мосту, перекинутого через рів навпроти воріт. Автор не повідомляє про розміри поперечного простору між двома рядами стояків, тому неможливо встановити хоча б приблизну ширину мосту. Однак він зазначає, що цей простір був досить вузьким, щоб ускладнити ворогу штурм самих воріт (Гончаров, 1950, с. 25).

Конструкції оборонних споруд частково досліджені ще на одному древлянському укріпленні XII–XIII ст. – Великому городищі літописного Городеська (Полесская экспедиция 1936 г., №1–4; Гончаров, 1952, с. 185–186). У Городеську вал був значно потужнішим, ніж у Райках. Його внутрішню основу складала багаторядна лінія дерев'яних зрубів. На жаль, повна прорізка валу не проводилась, тому немає уявлення про всю конструкцію. Дослідження 1936 р. дозволили відкрити тільки три лінії зрубів з внутрішнього боку насипу. Перший з них з боку майданчику виявився житловим приміщенням, аналогічним за устроєм клітям Райковецького городища. Другий і третій зруб були засипані глиною без будь-яких культурних залишків. Скоріш за все, вони мали чисто конструктивну функцію – збільшували потужність насипу валу і виступали підмурком наземних дерев'яних оборонних стін.

Дещо більш скромними, але також досить потужними, виявились оборонні дерево-земляні конструкції валу Південного городища літописного Возвягля, досліджені нами у 1988 р. (Звиздецкий, 1988).

Тут вал насипано поверх шару, що утримував культурні залишки X та XII ст., тобто споруджено його не раніше XII ст. Внутрішню основу валу складав дерев'яний зруб, шириною близько 4,5 м, заповнений світложовтою глиною, перемішаною з землею. Заповнення зрубу вдалося простежити на висоту близько 2,5 м. Безпосередньо до зрубу з внутрішнього боку площадки прилягала житлова кліть з піччю. Судячи за протяжністю горілих залишків житлової кліті, її ширина складала не менш як 2,8–2,9 м, тобто загальна ширина двох взаємопов'язаних конструкцій, що складали основу валу, доходила до 7 м. Однак загальна ширина валу складає близько 18 м. За рахунок чого ж вдалося збільшити загальну потужність насипу? Виявилось, що давні будівельники застосували дуже оригінальний прийом, зекономивши при зведенні фортифікацій час, а також, цілком ймовірно, значні людські та матеріальні ресурси.

Справа у тому, що дерев'яні конструкції валу Південного городища були розташовані не на самому краю площадки, як наприклад, у Райках, а

на відстані більш як 10 м. Таким чином, виходила досить широка берма між стінкою зрубу та ровом. При будівництві землю, вийняту з рову, поклали на цю берму, утворивши передній укіс валу, який плавно переходив у рів. Ширина рову при цьому складала у верхній частині не менше 16 м, а глибина, судячи за сучасним станом, не менше 8 м. На сьогодні висота насипу валу збереглася від рівня давньої поверхні на 4 м. Можемо припустити, що в давнину загальна висота укріплень (від дна рову і до вершини) була не менше 15 м. Це створювало досить високу ефективність оборони та ускладнювало завдання штурмуючих.

Наведені приклади наочно свідчать про високий рівень і різноманітність конструктивних інженерно-фортифікаційних прийомів, що використовувалися будівельниками укріплень у регіоні древлян XII–XIII ст. Абсолютна ідентичність більшості однотипних пам'яток Давньої Русі свідчить про єдину матеріальну культуру цього часу. Широке застосування дерев'яних конструкцій у поєднанні з іншими елементами оборонного будівництва складало невід'ємну рису давньоруських фортець. Їх коріння слід шукати в слов'янських укріпленнях кінця I тис. н. е., коли формувалися загальні правила стосовно устрою оборонних споруд, їх конструкцій та стратегії оборони. Залишається сподіватися, що майбутні дослідження древлянських городищ висвітлять деякі незрозумілі та спірні моменти. У першу чергу це стосується древлянських "градів" IX–X ст.

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ ДРЕВЛЯНСЬКИХ ГОРОДИЩ IX–XIII СТ.

Одним із ключових питань слов'яно-руської археології, яке неминуче виникає в процесі дослідження, є питання визначення соціальної сутності досліджуваної пам'ятки. У повній мірі це положення стосується і розглядуваних нами городищ Древлянської землі. У попередніх розділах ми зазначали, що вони поділяються в хронологічному плані на дві великі групи – укріплення, що існували наприкінці I тис. н. е., і укріплення епохи Київської Русі. На наш погляд, доцільно розглянути їх окремо, оскільки цілком імовірно, що на кожному конкретному історичному етапі (відтинку часу) соціальний зміст пам'ятки визначали зовсім різні фактори, причини та умови.

Городища IX–X ст.

Як ми вже відзначили у попередніх розділах, писемні джерела називають лише два міста Древлянської землі – Іскоростень та Вручий. Уточнення племінного ареалу, а також картографування тут укріплень, що мають культурні нашарування кінця I тис. н. е. дозволили нам виділити ще вісімнадцять пунктів. Скоріш за все, саме вони фігурують у літопису під терміном "гради". Перша непряма згадка про них міститься у "Повісті минулих літ" вже під 913 р., коли "древляне затворишася от Игоря" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 31). Наступна згадка пов'язана з подіями 946 р., коли після перемоги київських дружин над древлянами, останні "поб_гоша и затворишася в град_хъ своих" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 43). Наявність великої кількості древлянських укріплень і підтверджують слова Ольги, яка зверталася до обложених захисників Іскоростеня: "Что хотите дос_д_ти? А вси гради ваши, предашася мн_" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 43).

Як бачимо, літопис не розкриває соціальну сутність древлянських "градів". Виключення у даному випадку складають лише Іскоростень та Вручий – резиденції князів та "мужей лучших", "иже держаху Деревьскую землю". Однак уважний аналіз писемних джерел змушує припустити, що безіменні "гради" є укріпленими пунктами, де концентруються представники соціальної верхівки. Саме з їх числа древляни обирали 20 представників ("мужей лучших"), які їдуть у 945 р. до Києва з місією сватання до овдовілої Ольги.

Кількість послів Древлянської землі здається нам зовсім не випадковою. Вона в точності збігається з кількістю "градів", виявлених археологічним шляхом. Тому можемо припустити, що 20 послів могли бути повноважними представниками 20 "градів" Древлянської землі, тобто представництво складало по одному мужу від кожного "граду". На це ж вказує і звернення послів до княгині Ольги: "Посла ны Дер_вська земля" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 40). У цьому зв'язку зовсім несподівано, на перший погляд, виглядає пасаж, коли свати Мала починають говорити не від його імені, а у множині, вихваляючи своїх сюзеренів: "а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 40). Отже, 20 послів були представниками не тільки і не стільки окремих "градів", а в першу чергу, своїх князів "иже держаху деревьскую землю". Тому можемо припустити, що 20 древлянських укріплень IX–X ст. були резиденціями місцевих князів, які керували певною територією. Таким чином, вся Древлянська земля IX – середини X ст. виступала сумою 20 територій окремих племен на чолі зі своїм місцевим князем. Союз племен Древлянської землі був політичним утворенням, де місцеві князі підкорювалися, в першу чергу, своєму верховному князю Малу. Така соціальна стратифікація верхівки тодішнього суспільства знаходить своє підтвердження у зафіксованих літописом угодах Олега та Ігоря з Візантією (ПВЛ, ч. 1, 950, с. 23–29, 34–39). Тут на перше місце поставлений "великий князь русский" (читай, київський). На другому стоять "князи светлые", які "под Олгом (Игорем) суще". Третю сходинку в ієрархії займає "княжье всякое". Виходячи з цих даних, можемо припустити, що столиця Древлянської землі середини X ст. – Іскоростень, був резиденцією "светлого князя" Мала, а інші безіменні "гради" займало "княжье всякое". Така ранговість міст перших століть вітчизняної історії була зумовлена не лише пережитками старого родо-племінного устрою. Вона цілком відповідала низькому рівню розвитку виробничих сил та економічних взаємовідносин між різними регіонами. Взаємовідносини між "великим князем" київським, з одного боку, та "светлыми князьями" й "княжем всяким", з іншого, зводилися, як свідчать писемні джерела, до відчуження додаткового продукту у формі сплати щорічної данини. Для забезпечення її безперебійного надходження до столярного міста, було запроваджено спеціальний військовий інститут давньоруської держави – полюддя, яскраво описане "Повістю минулих літ", а також деякими іншими іноземними джерелами (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 39–40; Багрянородный Константин, 1982, с. 272–273; Новосельцев, 1965, с. 389–400; Рыбаков, 1982, с. 315–329). При цьому великий князь був зацікавлений у військовій силі залежних племен. Саме об'єднані військові ресурси сюзерена та його васалів виступали безпосереднім гарантом реалізації традиційних продуктів полюддя – хутра, меду, воску на багатих ринках Візантії й Сходу та обміну їх на імпортні предмети розкоші (Рыбаков, 1982, с. 329–342).

До певного часу існуючий порядок цілком задовольняв верховну владу. Однак, як показали події середини X ст., "светлые князья" та місцеве "князьє всякое" могли в будь який момент виступити в опозиції по відношенню до великокнязівської влади. Тому Києву потрібні були більш надійні та лояльні, ніж місцева аристократія, гаранті отримання додаткового продукту (данини) з підвладних територій, тобто необхідна була реорганізація самої фіскальної системи, яку ще К. Маркс охарактеризував як "васалітет без лену, або лен, що зводиться лише до сплати данини" (Цит. за: Джаксон, Плимак, 1988, с. 40).

Адміністративно-фіскальна реформа Ольги, як повідомляє літопис, почалася у 946 р., одразу ж після захоплення Іскоростеня, коли вона "взя градъ и пожже и; стар йшины же града изъныма, и прочая люди овыхъ изби, а другия работ пред_сть мужемъ своимъ, а прокьих остави платити дань" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 43). Після цього велика княгиня разом зі своїм малолітнім сином Святославом та дружиною об'їхала Древлянську землю: "устанавлиючи уставы и уроки; и суть становищае и ловища" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 43).

Таким чином, Ольга регламентувала норми річної данини та відробок ("уставы и уроки") на користь держави, а також, цілком ймовірно, організувала нові пункти ("становища"), куди ця данина мала надходити.

Це загалом правильне трактування реформ Ольги укорінилося у вітчизняній історіографії (Черепнин, 1965, с. 146–152; Рапов, 1977, с. 27; Рыбаков, 1982, с. 363–364), однак вона дещо затушовує, на наш погляд, саму проблему древлянських "градів". Адже організація великокнязівського домену, в який після 946 р. увійшли землі древлян, неминуче вступала у протиріччя зі старими племінними традиціями та представниками місцевої верхівки. Отже, Ольга мала уберегти себе від повторних ексцесів з їх боку. Приклад Іскоростеня тому підтвердження.

Наші дослідження показали, що з трьох городищ стародавнього Іскоростеня, два перестали функціонувати у другій половині X – XI ст. На третьому городищі матеріали XI ст. представлені незначною кількістю артефактів, хоча на селищі поблизу нього вони зустрічаються досить часто. Відродження Іскоростеня відбувалося дуже повільно й розтягнулося на декілька століть. Найбільш вірогідно, він відродився як укріплений пункт, тільки у другій половині XII ст., бо матеріали цього часу на городищі III зустрічаються досить часто. Зараз можна стверджувати, що столиця древлян не була виключенням. Аналіз археологічного матеріалу з відомих нині 20 древлянських укріплень свідчить, що левова їх частка розділила долю своєї столиці. Матеріалів кінця X – XI ст. немає в Барашах, Бежеві, Городищі на р. Церем, на Замковій горі в Житомирі, Малині, Маренині, Новограді-Волинському, Несолоні, Олевську, Мирополі та Райках. У Городці, Гуль-

ську та Пилиповичах вони представлені надзвичайно бідно. Тому можна погодитися з думкою М. П. Кучери, що утвердження нових феодальних порядків на племінній території древлян супроводжувалося масовим знищенням їх укріплених пунктів – основних баз місцевого сепаратизму (Кучера, 1982, с. 81–82). Лише п'ять древлянських укріплень продовжують безперервну лінію розвитку і наприкінці X – у XI ст.: Овруч, Іванків, Фрузинівка, Грубське, Яроповичі.

Стосовно двох останніх пунктів ми зазначали, що вони виявилися на важливому стратегічному напрямку боротьби зі степом, закриваючи Ірпінсько-Тетерівський вододіл. Очевидно, вже в середині X ст. тут були розташовані військові гарнізони й ці укріплення перетворилися на великокнязівські фортеці. Що стосується Овруча, то з розгромом Коростеня він став адміністративним центром Древлянської землі, де потім сиділи представники князівської династії київських Рюриковичів. Безумовно, позитивну роль у його процвітанні зіграла близькість до місць природних запасів пірофіліту, що широко застосовувався з кінця X ст. у монументальному будівництві Київської Русі.

Скоріш за все, не випадково без перерви функціонували укріплення в Іванкові та Фрузинівці. Обидва ці пункти розташовані на важливій водній артерії регіону – р. Тетерів. Ймовірно, що і Фрузинівка, і Іванків були тими Ольжиними "становищами", де накопичувалась данина з Древлянської землі, а потім по Тетереву та Дніпру сплавлялася до Києва. Порубіжне розташування "становищ" вказує, що вони поряд з Грубським та Яроповичами були князівськими фортецями, однак на відміну від останніх, контролювали внутрішню територію.

Зовсім не випадковим здається нам затухання життя у другій пол. X – XI ст. на древлянських укріпленнях у середній течії р. Случ (Гульськ, Городище на р. Церем, Новоград-Волинський). Ці фортеці контролювали західне порубіжжя. Після приєднання Древлянської землі до Києва, володіння великих князів виходили широкою смугою на кордони Волині аж по р. Горинь. В цей час тут будується потужна фортеця Дорогобуж – майбутній плацдарм київської експансії на волинські землі. В цій ситуації старі древлянські центри Середнього Послуччя виявилися непотрібними й були ліквідовані.

Таким чином, приклади п'яти безперервно існуючих древлянських "градів" демонструють їх перетворення у великокнязівські фортеці. Схожі ремінісценції спостерігає Б. А. Тимошук на досліджених ним городищах Північної Буковини. Згідно його даним, після походу наприкінці X ст. князя Володимира Святославича на хорватів, більшість їх ранніх укріплень загинула, а у фортецях що з'явилися наприкінці X – у XI ст. концентруються представники великокнязівської адміністрації, які виконують обо-

ронні функції та збирають данину з підвладних територій (Тимощук, 1982, с. 192–193).

Такі ж процеси відбуваються й у північних та північно-східних регіонах смуги Східної Європи, де у IX–X ст. існували поселення, які інтерпретуються деякими дослідниками як руський різновид скандинавських "віків" (Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 139) За думкою І. В. Дубова, деякі з них були також і племінними центрами, де перебували представники місцевої знаті. На самому початку XI ст. вони дуже швидко втрачають своє значення і припиняють функціонування, як тільки поруч з ними виникають великокнязівські фортеці з адміністративними та релігійними інститутами. Так, Смоленськ витіснив Гнездово, Ростов Великий – Сарське городище, а Ярославль – Тимерево (Дубов, 1982, с. 58–103; 1985, с. 25–32).

Ідентична ситуація спостерігається і на території Польщі. Так, за даними А. Жаки, більшість племінних центрів VIII–X ст. у Малопольщі припиняє, за виключенням краківського граду, своє існування у другій половині X – на початку XI ст. За думкою дослідника, це пов'язано з утворенням єдиної Давньопольської держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що загибель племінних центрів – "градів" була цілком закономірним явищем у процесі корінної ломки старих патріархальних відносин і поступовому утвердженні нової політичної якості – ранньофеодальної централізованої держави. Більшість племінних "градів", які були опорними пунктами місцевого сепаратизму, стали гальмом на шляху утвердження феодальних відносин та відійшли у небуття разом з епохою, що їх породила (Горский, 1988, с. 129).

Яким же був економічний базис "градів"? Це питання несе й методологічне навантаження, оскільки від результатів його вирішення залежить проблема визначення часу та форм процесу містоутворення на Русі.

Довгий час у вітчизняній літературі панувала торговельна теорія походження давньоруських міст, запропонована В. Й. Ключевським. Згідно з його поглядами, найдавніші східнослов'янські міста виникли вздовж чи на перетині важливих торговельних шляхів, якими були, в першу чергу, найбільші водні артерії. Саме торгівля домінувала у цих населених пунктах, і тільки потім поруч з ними виникли ремісничі селища, а згодом і публічна влада (Ключевский, 1956, с. 127–128).

З різкою критикою теорії В. Й. Ключевського виступив Б. Д. Греков, який переконливо довів, що процес утворення міст на Русі був складним і тривалим. Він у першу чергу пов'язаний з внутрішнім соціально-економічним розвитком східнослов'янських племен, утворенням класів і державних інститутів. За думкою Б. Д. Грекова, вже для найдавніших міст Русі характерна наявність високотоварного ремісничого виробництва та торгівлі. Цим вони відрізнялися від сільських поселень, що їх оточували (Греков, 1953, с. 110).

Погляди Б. Д. Грекова розвинув М. Н. Тихомиров. Опрацювавши величезний фактичний матеріал, дослідник звернув увагу, що більшість міст Русі виникла з високорозвиненим землеробством. Отже, саме землеробська округа стимулювала їх виникнення. У місті селилися переважно ремісники та купці. Згідно з М. Н. Тихомировим, перша категорія виробляла, а друга виступала посередником у обміні ремісничої продукції на товари аграрного сектору. Найдавніші міста Русі виникли наприкінці IX – у X ст. Головним же критерієм при їх визначенні, М. Н. Тихомиров вважав торговельно-ремісничий характер (Тихомиров, 1956, с. 64).

Погляди М. Н. Тихомирова були підхоплені іншими дослідниками, і в першу чергу археологами, які майже у всіх досліджуваних давньоруських містах знаходили залишки ремісничого виробництва. Поняття "давньоруське місто" – центр ремесла й торгівлі – з часом набуло вигляд певної аксіоми.

Проте А. В. Куза відзначив, що дуже часто для X–XIII ст. наявність у містах значної кількості ремісничого населення та майстерень просто декларується, а навіть приблизні кількісні оцінки відсутні. Проаналізувавши матеріали археологічних розкопок двох найбільших міст Русі – Києва та Новгород, вчений навів досить цікаві дані. Так, у Новгороді, де розкопана площа складає близько 2 га при потужності культурного шару 5 м, для X–XV ст. зафіксовано лише 125 майстерень, тобто по 20 для кожного століття. У Києві таких майстерень за всі роки досліджень зафіксовано близько 30. Для більшості ж давньоруських міст, що претендують на роль центрів торгово-ремісничого типу, їх кількість складає 3–5 на кожний пункт. Тому, за А. В. Кузою, реміснича діяльність не може виступати головним, і тим більше єдиним критерієм при визначенні поселень міського типу (Куза, 1984, с. 3–11).

Слідом за В. В. Карловим, він вважав що на різних етапах свого існування міста Русі мали набір суттєвих функцій, які виділяли їх серед маси поселень – військово-політичних, адміністративно-господарських, культурно-ідеологічних. Процес еволюції доміського поселення в міське відбувався по лінії ускладнення та розширення його функцій (Куза, 1984а, с. 10–11; Карлов, 1976, с. 37).

Відзначивши, що давньоруські міста переважно були центрами сільських округ-волостей, А. В. Куза визначав їх як постійні населені пункти, де концентрувалася, перероблялася та перерозподілялася більша частина виробленого додаткового продукту, який поступав із підвладних місту округ-волостей. Дієслово "перероблялася", за А. В. Кузою, підкреслює важливу економічну функцію поселення міського типу – ремісниче виробництво. Згідно з даними А. В. Кузи, "справжні міста" на Русі з'являються лише наприкінці IX – у X ст. (Куза, 1985, с. 51–58).

Уважний аналіз концепції А. В. Кузи показує, що в його поглядах стосовно характеру давньоруських міст існують певні протиріччя. З одного боку, дослідник, проаналізувавши величезний археологічний матеріал, накопичений за останні десятиліття, відкидав огульне декларування торговельно-ремісничого характеру більшості давньоруських міст, а з іншого, сам того не помітивши, проголошував, забуваючи, що три-п'ять ремісничих майстерень ніяк не могли перероблювати додатковий продукт "обширної волості-округи". Якби схоже явище мало місце насправді, то вже до кінця IX – у X ст. досить чітко фіксувався б товарний характер давньоруського ремесла "справжніх міст". Однак археологічні матеріали свідчать, що воно протягом IX–XI ст. розвивалося переважно в межах вотчинного господарства, і лише у XII ст. міські ремісники перейшли до випуску своєї продукції на широкий ринок (Рыбаков, 1948, с. 780).

Отже, якщо суворо підходити до критеріїв феодального міста, визначених самими ж дослідниками, то виявиться, що "справжні міста" на Русі не існували аж до XII ст. (Толочко, 1985б, с. 5). Виникає досить цікава ситуація, парадоксальність якої полягає в тому, що Русь як державу західні та східні писемні джерела знають уже з першої половини IX ст. (Сахаров, 1980, с. 25–35; Новосельцев, 1965, с. 355–419), з середини IX ст. з'являються щорічні записи найдавнішої вітчизняної хроніки, і поряд з цим відкидається сама можливість існування на території східного слов'янства поселень міського типу. Тобто, інакше кажучи, держава та її інститути виникають та функціонують нібито у вакуумі, самі по собі, а через досить довгий час, ніби за порухом чарівної палички, раптом з'являються десятки міст. Головною особливістю, що відрізняла давньоруське місто від західноєвропейського, було те, що тут проживала маса землевласників-бояр, які мали обширні володіння у сільській місцевості, і разом з тим були надзвичайно зацікавлені у збиранні та розподілі данини, яка надходила з ще більших територій (Янин, Алешковский, 1971, с. 61) Отже, не ремесло і торгівля, а виробництво сільськогосподарської округи було основою економічного розвитку найдавніших східнослов'янських міст. За думкою П. П. Толочка, саме продукція аграрного сектору відчужувалася у формі додаткового продукту та перерозподілялася згідно з феодальною ієрархією (Толочко, 1985б, с. 18). Навіть у XII–XIII ст. економічний розквіт найбільшого міста Русі – Києва неможливо пояснити лише розвитком ремесла й торгівлі, адже ці галузі не могли створити необхідну кількість додаткового продукту для нормального функціонування багатотисячного міста. Його, згідно з П. П. Толочком, слід, поза сумнівом, шукати у сфері сільськогосподарського виробництва (Толочко, 1985а, с. 10). Схожа ситуація мала місце і в країнах Західної Європи. На цю обставину звернув увагу Я. А. Левицький, який ретельно досліджував соціально-економічну платформу англійських міст періоду

післянорманського завоювання, тобто кінця XI – початку XII ст. Згідно з його спостереженнями, більшість із них поряд з ремісничим виробництвом мали такі аграрні риси, які дозволяють говорити про їх напівааграрний характер (Левицкий, 1987, с. 93–94).

Те ж саме відзначає й Б. Амбросіані у середньовічній Швеції, де сільськогосподарське виробництво домінує в економіці більшості міст аж до епохи капіталізму (Ambrosiani, 1977, р. 103).

Таким чином, з усього вищезазначеного логічно випливає, що не ремесло і торгівля, а виробництво сільськогосподарської округи було тим поживним середовищем, яке сприяло виникненню і розвитку найдавніших східнослов'янських міст. Отже, актуальним завданням залишаються не пошуки тих невловимих меж, за якими місто існує в класичних для середньовіччя формах, а визначення його найбільш суттєвих функцій, які виділяють його серед десятків розташованих поряд синхронних поселень (Толочко, 1985б, с. 5–6).

Що стосується древлянських "градів", то ми визначили їх як центри невеликих племен, які складали політичне утворення – племінний союз. За нашою думкою, саме в "градах" концентрувалася племінна верхівка, що контролювала надходження та перерозподіл додаткового продукту з підвладної сільської округи. У цьому контексті більш зрозумілою стає роль Іскоростеня та Києва. На ранньому етапі існування Давньоруської держави, вони були ніби збільшеним зліпком невеликих племінних центрів, де концентрація місцевої знаті, а також розмірів додаткового продукту що перерозподілявся, проводилась у більших масштабах. Приймаючи таке положення, ми змушені будемо, слідом за П. П. Толочком, визнати, що головними функціями східнослов'янських "градів" взагалі, і древлянських зокрема, були політична та військова (Толочко, 1989, с. 47). Володіючи ними, будь-який "град" міг домінувати над аграрною округою, отримуючи необхідну кількість додаткового продукту. Скоріш за все, саме таке значення мали слова княгині Ольги, яка зверталася до захисників Іскоростеня, що знаходились в облозі: "А вси грады ваши предашася мнѣ, и ялися по дань, и дѣлають нивы свояи землѣ своя" (ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 42).

Слід відзначити, що цю фразу деякі дослідники коментували по-різному. Так, І. І. Ляпушкін, який досить чітко бачив відсутність товарного ремісничого виробництва в досліджених східнослов'янських укріпленнях VIII–IX ст. і поряд з ним наявність аграрних рис, визначав їх як просту сусідську общину, обнесену оборонними спорудами (Ляпушкин, 1958, с. 225; 1968, с. 164–167). Розуміючи, очевидно, хиткість своїх припущень, І. І. Ляпушкін між іншим помічав, що такі укріплені общинні селища і ставали згодом містами, оскільки вони були, можливо, адміністративними та релігійними центрами (Ляпушкин, 1958, с. 226).

Цілком ймовірно, на погляди І. І. Ляпушкіна впливала застаріла нині аксіома, згідно з якою феодалізм на Русі виникає лише наприкінці IX ст., після об'єднання Олегом Києва та Новгороду. Однак працями деяких поколінь вітчизняних дослідників переконливо доведено, що витoki феодальних відносин слід шукати значно раніше – в середині I тис н. е., а оформлення Давньоруської держави відбувається наприкінці VIII – у IX ст., коли Києву вдалося підкорити низку східнослов'янських племінних союзів (Довженко, Брайчевський, 1950; Брайчевський, 1968; Рыбаков, 1981; 1982, с. 235–358; Толочко, 1987, с. 5–36). Тому значно ближче, ніж І. І. Ляпушкін, до істини був С. А. Юшков, який ще у 30-ті роки називав східнослов'янські укріплення племінними містами дофеодальної епохи (Юшков, 1939, с. 20), де концентрувалася племінна верхівка на чолі з місцевими князями.

Сьогодні більшість дослідників дотримується думки, що найдавнішим типом східнослов'янських міст слід визнати саме племінні "гради" VIII–IX ст., багато з яких, переживши племінний період розвитку, стали згодом центрами давньоруських князівств (Толочко, 1985б; Фроянов, Дворниченко, 1988, с. 29–34; Седов, 1982, с. 242–247). Ними є Київ (Толочко, 1983), кривицькі Полоцьк та Смоленськ (Штыхов, 1975; 1978, с. 9–13; Алексеев, 1980, с. 135–146), а також Ізборськ (Седов, 1985) та деякі інші. Більшість же невеликих центрів малих племен, як ми вже зазначали вище, внаслідок зміни внутрішньополітичної обстановки – фізичного знищення місцевої соціальної верхівки, швидко втратили своє значення і припинили існування. Інакше кажучи, втрата права участі у збиранні та перерозподілі додаткового продукту з сільськогосподарської округи неминуче призводила до занепаду того чи іншого племінного центру. Тут яскраво проявляється діалектичний взаємозв'язок, типовий, скоріш за все, для всього європейського середньовіччя.

Класичним прикладом ранньофеодального центру є великоморавські Микульчиці. Масові знахідки на городищі предметів озброєння та спорядження вершника, а також виробів із дорогоцінних металів, дозволили І. Поуліку дійти висновку, що вже наприкінці VIII ст. Микульчиці, завдяки концентрації тут племінної знаті – князів та їх військової сили – професійних кінних воїнів-дружинників, змогли різко виділитися серед ближніх синхронних поселень аграрної округи (Poulik, 1975, s. 42–43, 53–71). На Микульчицькому граді переважали, в основному, ювелірне та залізоробне виробництво (Poulik, 1975, tab. 17–20, s. 138–141), тобто ті види ремесел, у яких були безпосередньо зацікавлені представники вищих соціальних верств населення – нобілітету та професійної дружини. Тому можна припустити, що Микульчицьке ремесло мало не товарний, а вотчинний характер – задовольняло потреби мешканців граду.

У східнослов'янському регіоні схожі риси демонструє невелике городище Хотомель. Предмети озброєння та спорядження верхового коня знайдено виключно в межах укріплення, тоді як на прилеглому селищі знайдено лише землеробські вироби. Це змушує припускати, що на городищі мешкали представники правлячої верхівки, яка тримала під контролем сільську округу. Про високий соціальний статус першої категорії свідчить знахідка в культурному шарі масивного срібного браслету з потовщеними кінцями. Тут же було знайдено глиняну формочку для відливання схожих виробів.

На синхронному розташованому поблизу поселенні характер знахідок зовсім інший – чересло, наральники, серпи тощо (Кухаренко, 1961, с. 22–27). Така диференціація у залишках матеріальної культури вказує на різний суспільний стан двох категорій населення. З одного боку, це військово-дружинний прошарок, що відокремився, скоріш за все, від участі в аграрному виробництві та живе за рахунок вилучення додаткового продукту з підвладної округи, а з іншого – маса рядових общинників, безпосередньо зайнятих у сільськогосподарському виробництві.

Слід зазначити, що деякі дослідники намагаються довести, що майнове розшарування східнослов'янського суспільства у VIII–X ст. було зовсім незначним. Для цього залучаються матеріали декількох досить добре вивчених укріплених пам'яток цього часу (Ляпушкин, 1958; Максимов, Петрашенко, 1988; Тимощук, 1982, с. 154–191; 1976, с. 60–82). Звідси витікає, що подібні городища були общинними центрами, де відбувалися народні збори, а у випадку військової загрози переховувалось населення прилеглих неукріплених поселень. Б. А. Тимощук вважає, що існував також інший тип подібних центрів, у яких поряд з рядовими общинниками проживала і військово-общинна знать (Тимощук, 1982, с. 9–10).

Таке трактування укріплених слов'янських "градів" VIII–X ст. ми вважаємо не зовсім вірним. Що стосується досліджених городищ, то високий соціальний статус його мешканців досить добре підтверджують матеріали Новотроїцького, де знайдено досить значну кількість предметів озброєння, а також дорогих ювелірних виробів та скарбів. Про однорідність матеріальної культури не може бути й мови, у крайньому разі до тих пір, поки не будуть досліджені паралельно з укріпленням і синхронні йому розташовані поряд селища, причому, на широких площах. Проте навіть при такій постановці питання до висновків слід підходити обережно.

Так, згідно з даними, отриманими чехословацькими археологами при розкопках городища Бржецлав-Поганско, майже неможливо диференціювати матеріальну культуру мешканців городища та поселення, розташованого поблизу, оскільки й розміри архітектурних залишків, і предмети побуту, знайдені в них, абсолютно ідентичні (Dostal, 1975;

Vignatiova, 1980, s. 295–296). Тому, здається, має рацію Б. Достал, який при аналізі матеріалу робить акцент на загальний характер укріплення та загальне планування досліджуваного комплексу – як городища, так і поселення, у сукупності (Dostal, 1975, s. 239–259). Аналізуючи матеріал розкопок Микульчиць, І. Поулік також дійшов висновку, що соціальна диференціація його мешканців проявляється, в першу чергу, не у розмірах та інвентарі досліджених житлових та господарських комплексів, а на матеріалах могильників. Саме тут, поруч зі звичайними рядовими похованнями зафіксовані дуже багаті поховання з низкою дорогоцінних золотих та срібних виробів, а також предметами дружинного спорядження – мечами, списами, щитами, шпорами (Poulik, 1975, s. 49–71). Слід взяти до уваги й думку А. Жаки, згідно з якою майнова та соціальна диференціація мешканців "градів" могла проявлятися не стільки у розмірах житлових будівель, скільки в їх внутрішньому оздобленні та декорі, наборі озброєння мешканця, більш цінних предметах щоденного користування, прикрасах тощо (Zaki, 1974, s. 389).

Із вищевикладеного можна зробити висновок, що термін "общинний центр" не зовсім точно відображає соціальний статус слов'янських "градів" VIII–X ст. Нам здається, що це були не общинні центри, а центри племен і племінних союзів, які об'єктивно відображали соціальне розміщення сил всередині слов'янського суспільства на завершальній фазі початкового етапу формування феодальних відносин, тобто у переддень оформлення єдиних ранньофеодальних монархій типу Великої Моравії, Київської Русі, Давньопольської держави перших П'ястів. Очевидно, слід погодитися з думкою Г. Ловмянського, що вже до IX ст. все слов'янство являло собою величезний етнічний масив, який, крім внутрішнього розшарування, всім поступальним рухом соціально-економічних факторів був підготовлений до утворення власних політичних організацій – організацій державних (Lowmianski, 1968). Тому терміни "общинний центр", "військово-общинна знать" слід вживати, скоріше, до періоду військової демократії, характерної для деяких ранньокласових суспільств Східної Європи I тис. до н. е. – початку I тис. н. е., ніж до слов'ян VIII–X ст.

На території східного слов'янства вже у VI–VII ст. існували укріплення, де концентрувалася племінна знать. Очевидно, вони також виступали племінними сакральними центрами. Ними були городища на Старокиївській горі, Зимно, Пастирське, Хотомель, Ізборськ, Псков та деякі інші (Толочко, 1983; Аулих, 1972; Брайчевский, 1955; 1951; Седов, 1978; Тараканова, 1951). Те ж саме відмічає І. Поулік на території Моравії (Poulik, 1988, s. 207–208). Згідно з П. П. Толочком, більшість стародавніх східнослов'янських міст формується на основі більш ранніх племінних "градів". "У тих сприятливих випадках, коли тривалий процес утворення

міст не переривався, саме "град" був першим етапом у житті ранньофеодалного центру" (Толочко, 1985б, с. 18).

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що древлянські "гради" були типовим явищем, яке відображало складні процеси внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку слов'янського суспільства наприкінці I тис. н. е. Лише контроль та участь у збиранні та перерозподілі додаткового продукту з певної території, давали стимули для їх подальшого процвітання. У другому розділі ми дійшли висновку, що племінна територія Древлянського союзу складала близько 28–29 тис. кв. км. Якщо наші роздуми стосовно 20 племінних центрів древлян вірні, то шляхом простого арифметичного ділення вдається встановити приблизну середню величину окремої племінної території, яка контролювалася "князем всяким". Вона займала площу 1,4 тис. кв. км. Звичайно, наші розрахунки досить приблизні і не є остаточними. Однак звертає на себе увагу той факт, що вони досить близькі до результатів, отриманих З. Подвіньською на матеріалах синхронних їм пам'яток Силезії у Польщі. Згідно з даними дослідниці, тут площа території малих племен з племінним "градом" на чолі складала від 850 до 1400 кв. км (Podwinska, 1971, s. 330–331).

Майбутні дослідження мають пролити додаткове світло на внутрішню структуру племінної території в цілому та племінних "градів" з прилягаючою округою зокрема.

На завершення зазначимо, що зміна внутрішньополітичної обстановки згубно вплинула на економічний стан "градів". Включення древлян до складу Русі в середині X ст., фізичне усунення місцевої племінної знаті від участі у перерозподілі додаткового продукту – ці та деякі інші причини призвели до занепаду "градів". Ймовірно, деякі з них були спалені Ольгою. Так чи інакше, археологічний матеріал свідчить про майже повне затухання життя у другій половині X – XI ст. на 15 укріпленнях з 20.

У цілому це було прогресивним явищем, яке свідчить, що до середини X ст. ранньофеодальна монархія з центром у Києві мала достатню силу для колонізації внутрішніх земель та подолання місцевого сепаратизму

Городища XII–XIII ст.

Одним з актуальних завдань сучасної археології, є визначення соціального статусу давньоруських укріплених пунктів (Пашуто, 1966, с. 98). Порівняльний аналіз археологічних та писемних джерел дозволив у свій час В. Й. Довженку поділити їх на три типи: 1) феодальні замки; 2) вартові фортеці; 3) міста-центри ремесла й торгівлі (Довженок, 1975). Більш дроб-

на класифікація давньоруських укріплень розроблена Б. А. Тимощуком на матеріалах городищ Північної Буковини, які дослідник розбиває на чотири групи: 1) городища – князівські фортеці; 2) городища – вартові фортеці; 3) городища – феодальні замки; 4) городища – дитинці та посади давньоруських міст (Тимощук, 1982, с. 9).

Багато з робіт радянських вчених-археологів останніх років присвячені пошукам критеріїв, які характеризують "типове давньоруське місто" XII–XIII ст. Досить популярною є характеристика міста, запропонована Б. О. Рибаківим, згідно з якою типовою у місті слід вважати наявність таких елементів: фортеця, двори феодалів, ремісничий посад, торгівля, адміністративне управління, церква (История СССР с древнейших времен до наших дней, 1967, т. 1, с. 536).

На думку великої групи дослідників, одним з найважливіших показників, що виступає у ролі своєрідного індикатора при визначенні типології того чи іншого укріпленого пункту, є розмір площі городища, захищеного оборонними спорудами. Так, П. А. Раппопорт вважав, що більшість "справжніх давньоруських міст" мали укріплену площу більш ніж 5 га, хоча поруч з ними існували також невеликі міста – літописні центри, площа яких не перевищувала 2–4 га (Раппопорт, 1967а, с. 185–191). Другий тип укріплень, за П. А. Раппопортом, представляли городища з невеликою (до 1 га) площадкою, які й були феодальними замками. Дослідник розділяв їх на князівські та боярські, зазначаючи, що перший підтип характеризується потужним культурним шаром зі знахідками дорогих імпортних виробів, зброї, а також переважанням кісток диких тварин над свійськими. Боярські ж укріплені садиби дещо менші за площею ніж князівські замки та мають незначні культурні нашарування (Раппопорт, 1967б, с. 7–8).

Важлива роль у розробці критеріїв виділення невеликих давньоруських міст належить А. В. Кузі. Згідно з його даними, на роль давньоруського міста могло претендувати укріплене поселення з площею не менш як 2,5 га, з низкою ознак, найважливішими з яких були: укріплення, концентрація населення, князівські резиденції та двори феодалів, скупчення у містах додаткового продукту, що знаходить своє відображення у монументальному будівництві, а також наявність ремесла і торгівлі (Куза, 1983; 1984б; 1985; с. 39–61).

Проаналізувавши матеріали 306 городищ, розташованих на території України, що функціонували у давньоруський час, до дуже цікавих висновків дійшов М. П. Кучера. За його думкою, безперечними залишками давньоруських міст слід вважати укріплення з площею більш як 5 га. Середні за розмірами укріплення, площею 1,6–4,5 га, явно тяжіють до поселень міського типу. Більше 40% з них ототожнюються з літописними центрами. Що стосується городищ з укріпленим майданчиком менше 1 га, то

М. П. Кучера розглядає їх як залишки фортець та військово-феодалних поселень сільського типу (Кучера, 1984б).

Цікаво перевірити висновки згаданих дослідників на матеріалах укріплених поселень Древлянської землі. Вище ми посилались на таблицю, де зафіксовано розміри відомих нині пам'яток (табл. III). Виходячи з них, на роль поселень міського типу, тобто тих, що мають площу більше 5 га, могли б претендувати лише три – Городище на р. Церем, Грубське, Коростень IV. Однак, як ми з'ясували вище, у їх основі лежать укріплення ранньозалізної доби. Крім того, матеріалів кінця X – XIII ст. немає ні на Городищі на р. Церем, ні на четвертому Коростеньському городищі. На Грубському у XI–XIII ст. використовувалася лише невелика внутрішня цитадель площею близько 0,8 га. Отже, всі три укріплення не можуть претендувати на роль поселень міського типу.

Тому найбільш вірогідними претендентами є городища третьої групи, площею від 1 до 3 га. Таких пунктів нараховується лише п'ять, оскільки ми змушені виключити городище у Маренині, де немає давньоруських матеріалів XI–XIII ст. Усі розглядувані пам'ятки мають досить потужні культурні нашарування XII–XIII ст., а також солідні (значні?) оборонні споруди. Із них три ототожнюються з міськими центрами, що згадуються у давньоруських літописах: Городське (літописний Городеськ), Гульськ (літописний Гольсько), Новоград-Волинський (літописний Звягель, Возвягль). Вони займають площу: Городеськ – 1,5 га (Велике городище – 1,3 га + Мале – 0,2 га); Гольсько – 1,85 га; Звягель – близько 3,5 га (Північне городище – 2,5 га + Південне – 0,9 га). Скоріш за все, про міський характер ще одного укріплення цієї групи свідчить сама етимологія його назви – Городець. Площа цієї пам'ятки складає 2,16 га. Лише Городище на р. Кординці, площею 1 га, неможливо ототожнити з будь-яким літописним центром.

На жаль, повністю сплановане стародавнє городище літописного Вручія (Овруча) – одного з головних міст Древлянської землі, найчастіше згадуваного писемними джерелами другої половини XII – початку XIII ст. Це не дає можливості порівняти розміри його укріпленої площі з площею названих літописних центрів. Враховуючи важливість цього пункту, а також його вигідне природно-географічне розташування, можемо припустити, що Вручий займав площу, що перевищувала розміри будь-якого з давньоруських укріплених пунктів регіону.

Брак відомостей не дає поки що можливості встановити розміри деяких інших центрів Древлянської землі, які згадуються давньоруськими літописцями у XII–XIII ст. – Корчеська, Мичеська та Ушеська. Сподіваємося, що в процесі подальшого вивчення розглядуваної території, ця прогалина буде заповнена.

Поки що доводиться констатувати, що літописні центри, які претендують на роль поселень міського типу, мають розміри від 1,5 до 3,5 га. Отже, їх можна віднести до малих міст Русі (Куза, 1984б). Без розкопок широкими площами ускладнено пошук сукупності критеріїв, які, за А. В. Кузою, могли б вказувати на їх міський характер (Куза, 1983, с. 15). Однак нам здається, що такі малі міста навряд чи могли б мати таку сукупність. Очевидно, має рацію П. П. Толочко, говорячи про різноманітність провідних функцій міського розвитку. У одному випадку це було ремісниче виробництво, в іншому – торгівля, у третьому – ремесло і торгівля, у четвертому – землеробство, у п'ятому – адміністративне і культурне осереддя округи, землі (Толочко, 1980, с. 160).

Можна цілком погодитися з думкою М. П. Кучери, що важливим фактором зростання ролі укріплень площею 1,6–4,5 га у XII–XIII ст. було пожалування їх в кормління представникам князівської династії. Більшість із них вже до цього ставали місцевими адміністративно-господарськими центрами, нижчими ланками в організації князівського фіску (Кучера, 1984б, с. 71–72).

Найтиповішими прикладами таких центрів, на нашу думку, слід вважати літописні Звягель і Городеськ, згадувані літописцем у зв'язку з подіями, які мали місце у середині XIII ст. Це був дуже важкий час в історії південноруських земель, що лежали в руїнах після походів орд Батия. Боротьбу проти завойовників очолив Данило Галицький, почавши з відновлення адміністративного та господарського апарату, серйозно дезорганізованого монголами. Як зазначав В. Т. Пашуто, у цей період "...князівська влада здійснює значно активніше каральну політику у відношенні світських та духовних феодалів, широко організує нове "установлення" усіх земель і статей прибутків" (Пашуто, 1950, с. 224). Особливу увагу Данило змушений був приділити землям болоховських князів, які виявилися зрадниками і перейшли на службу до завойовників, зберігши в обмін на це свої уділи (Ипатьевская летопись, стб. 792).

Згідно з В. І. Якубовським, Болоховська земля була розташована на межі трьох князівств – Галицького, Волинського та Київського, займаючи верхів'я рік Случ, Тетерів, Ікопоть, Хомора, Південний Буг. Аж до початку XIII ст. Болоховщина знаходилась у сфері політичного впливу Києва (Якубовский, 1984, с. 16–17; Дашкевич, 1876).

В. В. Мавродін вважав, що болоховські князі були вихідцями з Чернігово-Сіверських земель (Мавродин, 1939, с. 163–174). Із цього можна заключити, що південні землі древлян були історично освоєні в епоху Київської Русі та належали частково болоховським князям. Можна припустити, що після розгрому Києва у 1240 р. деякі з них, щоб зберегти свої уділи, перейшли на бік завойовників і не визнали політичних зазіхань галицько-

волинського князя на свою територію. Саме так слід розуміти літописне повідомлення стосовно Звягеля, коли його мешканці "поємше тивоуна" Данила та "...не вдаша емоу тивоунити..." (Ипатьевская летопись, стб. 838).

Археологічні розкопки, проведені на городищах літописних Городська та Звягеля свідчать, що виникли вони не раніше XII ст., причому, як вже зазначалося вище, для устрою укріплень останнього були використані готові незайняті городища – залишки древлянського "граду" IX–X ст. Якою ж була соціальна сутність цієї групи поселень, що претендували на роль невеликих міських центрів Русі XII–XIII ст.?

Археологічні матеріали свідчать, що на кожному з них існувало ремісниче виробництво. Особливо показовим є приклад давнього Городська. На його Малому городищі ще А. В. Дмитревська відкрила низку незвичних, круглих у плані, заглиблених будівель, які дослідниця визначила як культові споруди (Дмитревская, 1949, с. 47–49). Р. І. Виезжев припускав, що частина з них могла бути ремісничими будівлями, а частина – житловими напівземлянками (Виезжев, 1962, с. 133, 147).

Однак таке трактування викликає серйозні заперечення. Незвичне планування, масивні печі, розташовані посередині котловану, специфічний набір речових знахідок, зафіксований у заповненні (криці, шлаки, повітродувні сопла, шматки необробленої руди, численні залізні вироби), переконують у тому, що ці будівлі є залишками ремісничих майстерень, пов'язаних з металургійним виробництвом. Схожі залишки залізоплавильних горнів були зафіксовані неподалік від Малого городища Городська – в урочищі Червона гора (Макаревич, 1959). Значні скупчення криць, шлаків та уламків повітродувних сопел зафіксовані також на плато лівого корінного берегу р. Тетерів (Гончаров, 1952).

Все вищезазначене переконує, що Городеськ був одним із найбільших пунктів Київщини, які спеціалізувалися на виплавці заліза (Толочко, 1980, с. 157). Тут же існувало й місцеве ювелірне виробництво, про що свідчать знахідки мініатюрних глиняних лячок з прикипілими до їх стінок залишками сплавів з кольорових металів, злитки свинцю, міді, бронзи (Виезжев, 1962, с. 153; Щапова, 1968, с. 115). Залишки місцевого керамічного виробництва представлені двома горнами для обпалу готових посудин (Виезжев, 1959/12а).

Схожі види ремесел зафіксовані нами і на Південному городищі літописного Звягеля, в культурному шарі якого знайдено численні фрагменти шлаків – відходів залізобудівного виробництва. У одній з будівель городища знайдено половинку двобічної шиферної ливарної формочки (Звиздецкий, 1988).

Про наявність монументальної культової архітектури на городищах цієї групи свідчить знахідка у Городеську дорогого бронзового дзвону ро-

боти західноєвропейських майстрів. За даними Р. І. Виєзжева, при розкопках Малого городища було знайдено декілька предметів, пов'язаних з християнським культом: невелика бронзова ложечка для причастя, бронзова іконка-медальйон із зображенням Дмитрія Солунського чи Федора Стратілата, бронзові хрести-енколпіони (Виєзжев, 1959; 1960). У Овручі до наших днів збереглася Васильєвська церква, заснована (закладена?), як вважає Ю. С. Асеев, князем Рюриком Ростиславичем у 1190 р. (Асеев, 1969, с. 160–164).

Можна сподіватися, що майбутні дослідження проллють додаткове світло на існування християнських культових споруд в інших літописних центрах. Скоріш за все, саме літописні центри Древлянської землі були, в першу чергу, основними центрами правлячої верхівки. Найбільш повно у цьому відношенні писемні джерела характеризують Овруч – доменіальне місто Рюрика Ростиславича, куди князь навідується досить часто, як, наприклад, у 1190 та 1195 рр. "...своихъ д_ля орудьи..." (Ипатьевская летопись, стб. 669, 690). Досить часто Овруч стає тим останнім містом, де змушений переховуватися Рюрик Ростиславич після невдалих спроб утриматися в Києві під час боротьби з галицько-волинським князем Романом, а дещо пізніше – з Всеволодом Черемним (Лаврентьевская летопись, стб. 418, 419, 427, 429).

П. П. Толочко зазначає, що, скоріш за все, в Овруцькому уділі були розташовані його головні феодальні маєтки. Тому навіть ставши співправителем київського князя, Рюрик Ростиславич змушений був приділяти Овручу найбільшу увагу (Толочко, 1980, с. 155).

Вище ми згадували, що Овруч розташований у важливому економічному районі, що процвітав завдяки наявності багатих запасів пірофіліту – прекрасної сировини, яка використовувалася для декорування монументальних культових та світських будівель Давньої Русі, а також для виготовлення пряселець, ливарних формочок тощо. Крім Овруча, у цьому ж районі розташоване городище у с. Городець, що як і центр волості, є залишками раннього древлянського "граду" IX–X ст. М. П. Кучера, дослідивши цю пам'ятку, зазначає, що найбільший його розквіт припадає на XII–XIII ст. Культурний шар городища сягає місцями 1,5 м і дуже насичений різноманітними знахідками. В одній з частин городища виявлено сліди ремісничого виробництва, що спеціалізувалося на виготовленні шиферних пряселець (Кучера, 1982, с. 77–78).

Можемо припустити, що городище поблизу с. Городець є залишками невеликого князівського міста, ймовірно, однією з резиденцій і феодальних маєтків Рюрика Ростиславича. В давнину він, вочевидь, був містом-супутником адміністративного центру Древлянської землі й контролював підвладну князеві сільську округу, що спеціалізувалася на добуванні та обробці пірофіліту.

Таким чином, наведені дані переконливо свідчать, що городища площею від 1,5 га і вище претендують на роль поселень міського типу. Їх розміри, а також наявність великих неукріплених поселень, розташованих навколо міських стін, слугують своєрідними індикаторами значної концентрації населення. Другою ознакою, що характеризує поселення міського типу, є залишки культових монументальних споруд. Важливим економічним показником виступають залишки ремісничого виробництва. На прикладі Городця та Городеська можна ставити питання про спеціалізацію цих невеликих центрів у певних галузях ремесел. В першому випадку ними є добування та обробка місцевого шиферу, а у другому – залізо-ливарне виробництво. Разом із тим, нам здається що не ремісниче виробництво грало домінуючу роль у економічному базисі невеликих міських центрів. Так, при розкопках Південного городища літописного Звягеля у житлових та господарських будівлях знайдено у великій кількості фрагменти жорен для ручного помелу зерна, у тому числі, і декілька цілих екземплярів. Вони виготовлені як із місцевих порід граніту, так і з привозного шиферу. При розкопках житлової кліти оборонного валу городища знайдено близько 1 кг обгорілих зерен жита (Звиздецкий, 1988/16).

Аналогічна картина спостерігається і в Городеську, де в житлових клітках валу Великого городища зафіксовано численні залишки обвуглених злаків. У житлових та господарських комплексах Малого городища знайдено знаряддя сільськогосподарського виробництва – коси-горбуші, серпи, а також фрагменти жорен (Выезжев, 1960; 1962).

Це дає змогу припустити, що виробництво аграрного сектору займало значне місце в економіці невеликих міських центрів Древлянської землі XII–XIII ст. Очевидно, ці центри у соціально-економічному плані були досить близькими до інших давньоруських невеликих міст цього часу, наприклад, Колодязина, розташованого дещо південніше, у середній течії р. Случ. Розкопки Колодязинського городища показали, що тут концентрувалися і представники військово-феодалного прошарку і залежне населення сільськогосподарської округи, про що свідчать як знахідки значної кількості дорогого озброєння та ювелірних скарбів, так і численні знаряддя для обробки землі. Автор розкопок Р. А. Юра вважає, що Колодязин належав одному з могутніх феодалів, можливо, галицько-волинському князю Роману Мстиславичу (Юра, 1962, с. 120–123). За думкою Р. А. Юри, ремесло у Колодязині мало яскраво виражений вотчинний характер, тобто задовольняло потреби представників військово-політичної верхівки городища і, ймовірно, найближчої аграрної округи (Юра, 1962, с. 122).

Цілком ймовірно, що частина дружинників мала земельні володіння і вела своє самостійне господарство. Вони могли мешкати і поза укріпленими поселеннями, збираючись туди лише за покликом сюзерена чи на ви-

падок військової небезпеки. Здається, саме у такому контексті слід розуміти літописну звістку від 1150 р., коли князю Ізяславу Мстиславичу, який стояв поблизу Ушеська, дружина радить негайно слідувати до Києва, мотивуючи це тим, що завтра "...ти будеш на Тетереви. А ту к тоб_ дружина твоя вси при_дуть. А что ти Бог дасть и до Б_лагорода доидеши. Перед ним а более дружины к тоб_ при_деть" (Ипатьевская летопись, стб. 412). Діставшись до Мичеська, Ізяслав "...суср_тоша и дружина многон множества, иже с_дыхуть по Тетереви" (Ипатьевская летопись, стб. 413).

Таким чином, наведені дані свідчать, що невеликі літописні центри Древлянської землі XII–XIII ст. – Городеськ, Гольсько, Звягель, а також не згадані літописом міста Городець та Городище на р. Кодинка є залишками аграрно-феодальних міст – центрами світського та церковного землеволодіння, основна виробнича база яких знаходилась поза межами укріплень (Толочко, 1980, с. 161). Їх укріплена площа складає від 1 до 3,5 га. Є підстави припускати, що цей тип укріплених літописних центрів Русі складав значну питому вагу серед загальної маси міст. Так, за підрахунками В. П. Коваленка, в Чернігово-Сіверській землі у XII ст. функціонувало 46 укріплених літописних пунктів (73% від загальної кількості), площа яких складала менш як 2 га. Як свідчать розкопки, вони були не лише військовими фортецями, а й господарсько-адміністративними одиницями, які брали активну участь у відчуженні додаткового продукту з підвладної сільсько-господарської округи (Коваленко, 1988а, с. 3).

Можна припустити, що масове будівництво невеликих укріплених центрів у XII–XIII ст. було процесом внутрішнього розвитку феодальних відносин давньоруського суспільства, коли з метою освоєння підвладних територій великокнязівська влада роздавала в умовне "держаніє" незаселені землі молодшим представникам розрослого клану Рюриковичів.

Це припущення цілком стосується і городищ площею менш як 1 га. Сучасний стан їх дослідженості не дозволяє, на жаль, розділити їх на городища – князівські фортеці чи городища – залишки приватновласницьких боярських садиб, згідно з класифікацією П. А. Раппопорта (Раппопорт, 1967б, с. 6–7). Більше того, аналіз археологічного матеріалу показує, що зовсім крихітне Райковецьке городище, площею всього 0,3 га, за кількістю і якістю речових знахідок, а також архітектурних залишків, абсолютно ідентичне півторагектарному Городеську або ще більш великому Звягелю. Отже, серед городищ з площею, меншою за 1 га, може виявитися значна питома вага князівських укріплень, які поряд з великими літописними центрами забезпечували безперервне вилучення додаткового продукту з сільської округи. Вище ми вже зазначали, що частина князівських фортець Древлянської землі, які існували ще в якості укріплених "градів" IX–X ст., використовувалися великокнязівською владою. Це, наприклад,

городища у Грубському та Яроповичах, які стали наприкінці X – на початку XI ст. порубіжними вартовими фортецями на важливій стратегічній ділянці Ірпінсько-Тетерівського вододілу. Думається, однак, що у XII–XIII ст. їх функції могли й розширитися. У цей час вони були й важливими господарсько-економічними ланками в організації князівського фіску. Про це побіжно свідчить наявність навколо Грубського городища досить значного за розмірами неукріпленого поселення, площею до 20 га.

Можливо, і Грубське і Яроповичі у XII–XIII ст. поєднували в собі функції і вартових фортець і господарсько-економічних одиниць, враховуючи наявність постійної зовнішньої загрози з боку половецьких орд. Так, скоріш за все, саме Яроповичі згадуються в Іпатьєвському літописі під 1160 р., коли руські дружини завдали поразки половцям між Ярополчем і Мунаревим (Ипатьевская летопись, стб. 505). Якщо це дійсно так, то Яроповицьке городище, площею 0,46 га, є єдиним літописним пунктом серед древлянських городищ XII–XIII ст., які мали розміри менше 1 га.

Як бачимо, це виключення підтверджує загальне правило, що на роль міських центрів, зафіксованих давньоруськими писемними джерелами, претендують ті пам'ятки, укріплена площа яких складає не менше 1 га.

Так чи інакше, археологічний матеріал свідчить, що у XII–XIII ст. у межах древлянського регіону існувало 21 укріплення з укріпленою площею менш як 1 га¹. Не менше 10 з них виникли на нових місцях. Ще 8 зайняли незаселені городища – залишки древлянських "градів" IX–X ст. Ці показники свідчать, що у XII–XIII ст. великокнязівська влада намагається колонізувати внутрішні незаселені простори, використовуючи для цієї мети вже готові укріплення попереднього часу, а також будуючи нові.

Можливо, майбутні дослідження зможуть виявити деякі розбіжності у залишках матеріальної культури укріплень невеликих розмірів, що допоможе у вирішенні питань їх соціальної сутності. Сучасний ступінь дослідженості древлянських городищ поки що не дозволяє виділити серед укріплень XII–XIII ст. приватновласницькі боярські садиби. Сьогодні їх можна визначити як військово-аграрні укріплені поселення – первинні осередки (ланки?) в організації князівського фіску з підвладних територій.

Таким чином, древлянські городища IX–XIII ст. у соціальному плані можна розділити на три окремі категорії.

До першої ми відносимо 20 укріплень IX–X ст., що виступали племінними "градами" – центрами концентрації племінних органів влади, якими були князь та представники місцевої соціальної верхівки ("мужи лучьшие").

¹ Із цього списку виключаємо Мале Городське та Південне Новоград-Волинське городища – складові частини літописних Городська та Звягеля. Три городища Коростеня визначені як єдиний пункт.

До другої категорії належать давньоруські городища з укріпленою площею більш як 1 га та досить потужними культурними нашаруваннями. Більшість із них ототожнюється з літописними центрами. Це змушує припускати, що вищезазначена група поселень належить до типу малих міст Русі, які жалувалися в кормління на правах умовного "держання" (?) молодшим представникам правлячого великокнязівського клану.

До третьої, найбільш чисельної групи городищ, належать укріплення з площею менше 1 га. Вони, скоріш за все, поєднували в собі риси вартових фортець, а також господарсько-економічних одиниць – первинних осередків організації князівського фіску.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Підбиваючи короткі підсумки нашого дослідження, відзначимо його найбільш суттєві положення.

Древлянський племінний союз наприкінці I тис. н. е. займав обширні простори Правобережжя Українського Полісся у межиріччях Дніпра – Тетерева, Случі та Горині. Згідно з нашими підрахунками, загальна площа племінної території складала не менше 28–29 тис. кв. км. У трьох випадках з чотирьох її межі визначалися природно-географічними умовами та рельєфом регіону. Найбільш щільно були заселені внутрішні простори вздовж головних водних артерій – рік Уж, Ірша, Норинь, Случ, верхньої та середньої течії Уборті, а також плодючі лісові ґрунти навколо Овруцького кряжу.

На підставі аналізу археологічного матеріалу, отриманого в ході досліджень, на племінній території древлян можна виділити два десятки укріплених поселень з культурними нашаруваннями кінця I тис. н. е. Є всі підстави пов'язувати їх з безіменними "градами" древлян, що згадуються "Повістю минулих літ" при висвітленні подій 945–946 рр.

Археологічні та писемні джерела свідчать, що саме "гради" були найдавнішим типом східнослов'янських міст, де концентрувалися представники правлячої верхівки – князі, "мужи лучшие", дружина. Найважливішими функціями цих перших східнослов'янських міських утворень були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова (Толочко, 1989, с. 59–69). Втрата найбільш суттєвих функцій вела до неминучої загибелі "граду". Саме це й сталося з укріпленнями древлян, коли велика київська княгиня Ольга після придушення древлянського повстання 945–946 рр. провела у регіоні адміністративно-фіскальну реформу, фізично усунувши від участі в перерозподілі додаткового продукту місцеву владу. В результаті реформи Ольги запустила більшість древлянських "градів". Лише п'ять із них, де були посаджені представники великокнязівської адміністрації і, очевидно, розташовані військові гарнізони, демонструють безперервну лінію розвитку протягом усього давньоруського періоду.

Фактично наприкінці X – XI ст. у древлянському регіоні ніяке фортифікаційне будівництво не велося. У цей час київські князі були повністю поглинуті боротьбою з кочівниками на південних рубежах Русі, де безперервно зводилися десятки нових укріплень. Ця обставина відволікала величезні матеріальні та людські ресурси. Однак вже у XII ст. у зв'язку з

загальною стабілізацією зовнішньополітичної обстановки та значними успіхами економічного сектору, з'явилася можливість колонізації величезних внутрішніх територій. Цей процес був характерним для всієї Русі. Не став виключенням і регіон Древлянської землі, яка була з XI ст. складовою частиною Київщини.

Тут у XII – середині XIII ст. функціонувало 31 укріплення, тобто до п'яти безперервно існуючих наприкінці X – XI ст. додалося ще 26. Цікаво зазначити, що 18 з них були засновані на нових місцях і лише 8 зайняли незаселені у XI ст. укріплення племінного періоду, незначно реконструювавши їх згідно з вимогами давньоруської фортифікації.

Пік фортифікаційного будівництва XII ст. у регіоні Древлянської землі не може бути пояснений виключно зовнішньополітичними обставинами, оскільки ця територія була досить добре захищена з боку степу природними перешкодами – лісами та болотами. Тому є всі підстави припускати, що зведення укріплених поселень тут у зазначений період нерозривно пов'язане з загальним розвитком феодалізму та феодальних відносин на Русі. Князівська влада постійно потребувала найбільш повного освоєння підвладних земель з метою отримання нових джерел додаткового продукту, необхідного для повноцінного функціонування державних та ідеологічних інститутів. Фортеці, розкидані по всій території землі, з одного боку, символізували могутність класу феодалів, а з іншого, виконували одну із найсуттєвіших функцій у системі Давньоруської держави, виступаючи первинними осередками в організації князівського фіску, забезпечуючи безперебійне надходження додаткового продукту.

Уже, очевидно, у XII ст. серед маси невеликих фортець у зазначеному регіоні виділяються декілька більш крупних, де спостерігається значна концентрація населення. Цілком імовірно, що вони були й центрами певних дрібних територіально-адміністративних одиниць Київської землі. Саме ці пункти з укріпленою площею більш як 1–1,5 га, ідентифікуються з містами, згадуваними давньоруськими літописами у середині XII – середині XIII ст. (Вручий, Гольсько, Городеськ, Возвягль). Є підстави вважати їх малими містами Русі, які не володіли всією сукупністю критеріїв, що характеризували великі міста – центри окремих давньоруських князівств (Куза, 1983). У кожному конкретному випадку серед цього типу поселень домінували певні провідні функції: в одному ремесло і торгівля, в іншому – землеробство, у третьому – адміністративне та культурне осереддя округи тощо (Толочко, 1980, с. 160).

Таким чином, можна зробити висновок, що процеси виникнення, розвитку та загибелі древлянських городищ мають загальні витоки та закономірності з іншими регіонами східнослов'янського світу. Вони були викликані до життя внутрішнім економічним та соціально-політичним роз-

витком суспільства, утвердженням феодальних відносин та феодального способу виробництва, виникненням класів та державних інститутів. У 40–50-ті роки XIII ст. природний розвиток укріплених поселень був насильницькі перерваний монголо-татарською навалою і мав тяжкі деструктивні наслідки для життя населення цілого регіону. Лише невелика кількість укріплень змогла вижити серед суцільного хаосу та розрухи. Вони відігравали в період пізнього середньовіччя досить помітну роль в економічному та політичному житті Київщини. Це, наприклад, Овруч, який став центром окремої великої Овруцької волості у складі Київського князівства (а потім воєводства), де у XIV–XVII ст. проживав значний торгівельно-ремісничий прошарок та представники соціальної верхівки.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

Література

- Абрамов И. По волынским захолустьям. На развалинах Коростеня // Живая старина. – 1906. – Вып. 11. – С. 155–169.
- Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв. – М., 1980. – 257 с.
- Андриенко Т. Л., Шеляг-Сосонко Ю. Р. Растительный мир Украинского Полесья в аспекте его охраны. – К., 1983. – 215 с.
- Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян // МАР. – 1893. – №11. – 78 с.
- Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895. – 139 с.
- Антонович В. Б. О типах погребений в курганах Киевской губернии // Труды VIII АС в Москве, 1890 г. – М., 1897. – Т. IV. – Отдел "Протоколы". – С. 68–69.
- Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–140.
- Асеев Ю. С. Архітектура Київської Русі. – К., 1969. – 192 с.
- Атлас почв Украинской ССР. – К., 1979. – 159 с. + карта.
- Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – К., 1972. – 123 с.
- Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – 371 с.
- Беляева С. А. Земли Южной Руси во второй половине XIII – XIV вв. – К., 1982. – 120 с.
- Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. – М., 1978. – 272 с.
- Брайчевська А. Т. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 155–181.
- Брайчевский М. Ю. Работы на Пастырском городище в 1949 г. // КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXVI. – С. 155–164.
- Брайчевський М. Ю. Розкопки на третьому Городському городищі // АП УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 187–196.
- Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 67–76.
- Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – 222 с.
- Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев В. С. Археологические памятники Древней Руси IX–X вв. – Л., 1978. – 150 с.
- Виєзжев Р. І. Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р. //

- Археологія.— 1954.— Т. IX.— С. 145–153.
- Выезжев Р. И. Раскопки в Городске в 1955 г. // КСИА АН УССР.—1957.— Вып. 7.— С. 104–105.
- Выезжев Р. И. Колокола древнего Городеска // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 9.— С. 104–107.
- Выезжев Р. И. Раскопки "Малого городища" летописного Городеска // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 124–135.
- Виезжев Р. І. Будівлі "Малого городища" Х–ХІІІ ст. в с. Городську // АП УРСР.— 1962.— Т. XII.— С. 131–154.
- Гамченко С. С. Житомирский могильник.— Житомир, 1888.— 126 с. + 16 с. с приложениями альбома.
- Гамченко С. С. Городище и могильники на р. Корчеватый // Отд. оттиск из Трудов XI АС в Вильне, 1893 г.— М., 1897.— 49 с.
- Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) // Труды XI АС в Киеве 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 355–403.
- Гончаров В. К. Райковецкое городище.— К., 1950.— 149 с.
- Гончаров В. К. Розкопки древнього Городська // АП УРСР.— 1952.— Т. III.— С. 182–186.
- Гончаров В. К. Лука-Райковецкая // Славяне накануне образования Киевской Руси.— МИА.— №109.— 1963.— С. 283–315.
- Горский А. А. О переходе от доклассового общества к феодальному // СА.— 1988.— №2.— С. 116–131.
- Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953.— 568 с.
- Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III АС.— К., 1878.— Т. 2.— С. 69–129.
- Джаксон Т. Н., Плимак Е. Г. Некоторые спорные проблемы генезиса русского феодализма (В связи с изучением и публикацией в ССР "Разоблаченной дипломатической истории XVIII в." К. Маркса) // История СССР.— 1988.— №6.— С. 35–57.
- Дмитревська А. В. Звіт Городської експедиції 1946 р. // АП УРСР.— 1949.— Т. 1.— С. 47–49.
- Довженко В., Брайчевский М. О времени сложения феодализма в древней Руси // ВИ.— 1950.— №8.— С. 60–77.
- Довженко В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.— 1975.— Вип. 16.— С. 3–14.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— 194 с.
- Дубов В. И. Северо-восточная Русь в эпоху раннего средневековья.— Л., 1982.— 248 с.
- Дубов В. И. Города, величием сияющие.— Л., 1985.— 181 с.
- Звиздецкий Б. А. О датировке керамики летописного Городеска //

Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ (Тезисы докладов III Всесоюзной конференции молодых ученых-археологов).— М., 1986.— С. 61–62.

Звіздецький Б. А. Племінні "гради" VIII–X ст.— найдавніший тип східнослов'янських міст (на прикладі Древлянської землі) // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса, жовтень, 1989.— К., 1989.— С. 77–78.

Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі // Археологія.— 1989.— №4.— С. 47–58.

Звіздецький Б. А. Про час виникнення та соціальну типологію древлянських градусів IX–X ст. // УІЖ.— 1990.— №3.— С. 77–87.

Звиздецкий Б. А. О времени существования летописного Городеска // СА.— №4.— 1990.— С. 42–56.

История СССР с древнейших времен до наших дней.— М., 1966.— Т. 1.— 720 с.

Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— 571 с.

Ключевский В. О. Курс русской истории // Сочинения.— М., 1956.— Т. 1.— Ч. 1.— 426 с.

Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город.— М., 1976.— С. 32–69.

Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1 (Литовский период).— 599 с.

Коваленко В. П. До типології літописних міст Чернігово-Сіверської землі (VIII–XIII ст.) // Археологія.— 1988а.— Вип. 61.— С. 1–10.

Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в XI–XIII вв.— К., 1988б.— С. 22–23.

Козубовський Ф. А. Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925.— Коростень, 1926.— 24 с.

Козубовський Ф. А. Дослідження Коростеньського городища // Наукові записки ІІМК.— 1924.— Кн. 3–4.— С. 103–104.

Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов // Русский город.— М., 1983.— Вып. 6.— С. 4–36.

Куза А. В. Города в социально-экономической системе древнерусского государства // КСИА АН СССР.— 1984а.— Вып. 179.— С. 3–11.

Куза А. В. Малые города в Древней Руси // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева).— К., 1984б.— С. 61–65.

Куза А. В. Древнерусские города // Археология СССР. Древняя Русь.

- Город, замок, село.— М., 1985.— С. 51–66.
- Кухаренко Ю. В. Из материалов разведок на Волини // КСИИМК.— 1958.— Вып. 72.— С. 84–87.
- Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Поросья // САИ.— М., 1961.— Вып. Е1-57.— 39 с.
- Кухаренко Ю. В. Миропольские курганы // Древности Восточной Европы.— МИА.— 1969.— №169.— С. 111–115.
- Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія.— 1960.— Т. XII.— С. 143–154.
- Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР.— 1962.— Т. XII.— С. 3–56.
- Кучера М. П. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1969а.— Т. 22.— С. 180–195.
- Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969б.— С. 174–181.
- Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині // Середні віки на Україні.— 1971.— Вип. 1.— С. 176–187.
- Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976а.— С. 176–197.
- Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі // Археологія.— 1976б.— Вип. 20.— С. 88–94.
- Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія.— 1978.— Вип. 25.— С. 21–31.
- Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія.— 1979.— Вип. 29.— С. 62–72.
- Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 72–81.
- Кучера М. П. Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984а.— С. 6–27.
- Кучера М. П. Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской ССР // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева).— К., 1984б.— С. 69–72.
- Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— 205 с.
- Левицкий Я. А. Город и феодализм в Англии.— М., 1987.— С. 25–147.
- Лошенко М. И. Городища милоградской культуры восточной части Белорусского Полесья // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. (Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых ученых-археологов).— К., 1987.— С. 102–103.
- Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского

- Статута.— М.— 1892.— 882 с.
- Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— МИА.— М.—Л., 1958.— №74.— 327 с.
- Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА.— М.—Л., 1961.— №104.— 381 с.
- Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства.— Л., 1968.— МИА.— №152.— 191 с.
- Липко С. А. Старожитності верхів'я р. Случ (матеріали до археологічної карти) // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 83–91.
- Лысенко П. Ф. Города Туровской земли.— Минск, 1974.— 198 с.
- Мавродин В. В. Некоторые моменты расположения родового строя на территории Древней Руси // Уч. записки ЛГПИ им. А. И. Герцена.— 1939.— Т. XIX.— С. 163–174.
- Макаревич М. Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX–XI вв. в Городеске // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8.— С. 173–174.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— 147 с.
- Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли // КСИА АН СССР.— 1969.— Вып. 120.— С. 3–14.
- Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы и самострел) VIII–XIV вв. // САИ.— М., 1966.— Вып. Е1-36.— 118 с.
- Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— 193 с.
- Мовчанівський Ф. М. Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р. // Наукові записки ІІМК.— 1937.— Кн. 2.— С. 35–65.
- Молчановский Ф. Н. Обработка металла на Украине в XII–XIII вв. по материалам Райковецкого городища // ПИДО.— 1934.— №5.— С. 83–92.
- Моруженко А. А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. // СА.— 1985.— №1.— С. 160–178.
- Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников).— К., 1987.— 165 с.
- Новосельцев А. П. Восточные и западные источники о Древнерусском государстве // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 355–419.
- Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.— К., 1985.— С. 30–62.
- Пархоменко В. А. У истоков русской государственности.— Л., 1924.— 113 с.

- Пархоменко В. А. Поляне и древляне // Известия отделения русского языка и словесности АН СССР.— 1926.— Т. XXXI.— С. 264–270.
- Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950.— 330 с.
- Пашуто В. Т. О некоторых путях изучения древнерусского города // Города феодальной России.— М., 1966.— С. 93–98.
- Петрашенко В. А. Городище Монастырек VIII–X вв. в свете новых исследований // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.— К., 1985.— С. 71–84.
- Поварніцин В. О. Ліси Українського Полісся.— К., 1959.— 207 с.
- Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их.— К., 1887.— 306 с.
- Равдина Т. В. О датировке городища Алчедар // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья.— Кишинев, 1988.— С. 54–71.
- Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв.— М., 1977.— 261 с.
- Раппопорт П. А. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья // КСИИМК.— 1952.— Вып. 48.— С. 107–115.
- Раппопорт П. А. Города Болоховской земли // КСИИМК.— 1955.— Вып. 57.— С. 52–59.
- Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв.— МИА.— М.—Л., 1956.— № 52.— 181 с.
- Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // СА.— 1965.— №4.— С. 92–103.
- Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв.— МИА.— Л., 1967а.— №140.— 240 с.
- Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений // КСИА АН СССР.— 1967б.— Вып. 110.— С. 3–9.
- Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ.— 1975.— Вып. Е1-32.— 179 с.
- Ратич О. О. Давньоруські матеріали з розкопок 1955–56 рр. на Замковій горі у Львові // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 115–127.
- Русанова И. П. Археологические памятники второй половины I тыс. н. э. на территории древлян // СА.— 1958.— №4.— С. 33–46.
- Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // СА.— 1960.— №1.— С. 63–69.
- Русанова И. П. Курганы полян X–XIII вв. // САИ.— М., 1966.— Вып. Е1-24.— 48 с.
- Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ.— М., 1973.— Вып. Е1-25.— 100 с.
- Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— 792 с.

- Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. XVII.— С. 23–104.
- Рыбаков Б. А. Остромирова летопись // ВИ.— 1956.— №10.— С. 46–59.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.— М., 1982.— 589 с.
- Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX — первая треть XII вв.).— К., 1988.— 120 с.
- Самойловський І. М. Стародавній Коростень // Археологія.— 1970.— Т. XXIII.— С. 190–200.
- Сахаров А. Н. Дипломатия Руси (IX — первая половина X в.).— М., 1980.— 358 с.
- Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния.— СПб.— Вып. XII.— 99 с.
- Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології УРСР. Рівненська обл.— К., 1982.— 116 с.
- Седов В. В. Лепная керамика Изборского городища // КСИА АН СССР.— 1978.— Вып. 155.— С. 63–67.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР.— М., 1982.— 325 с.
- Середонин С. М. Историческая география.— Петроград, 1916.— 240 с.
- Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМНП.— 1899.— №8.— С. 301–340.
- Сухобоков О. В. Славяне Днепровского левобережья (роменская культура и ее предшественники).— К., 1975.— 166 с.
- Сухобоков О. В. Исследование и опыт реконструкции оборонительных сооружений городищ Днепровского Левобережья // АИУ в 1978–79 гг. (Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР).— Днепропетровск, 1980.— С. 160–161.
- Сымонович Э. А. Раскопки поселения Ломоватое-2 // КСИА АН СССР.— 1960.— Вып. 79.— С. 21–26.
- Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // СА.— 1961.— №3.— С. 56–75.
- Тимощук Б. А. Слов'яни Північної Буковини VI–IX ст.— К., 1976.— 176 с.
- Тимощук Б. А. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.).— К., 1982.— 204 с.
- Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М., 1956.— 477 с.
- Тихомиров М. Н. Русское летописание.— М., 1979.— С. 83–137.
- Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.— 217 с.
- Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 284–301.
- Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.— 327 с.

- Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – 222 с.
- Толочко П. П. Древний Киев // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985а. – С. 8–10.
- Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985б. – С. 5–19.
- Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – 244 с.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – 254 с.
- Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. – 1941. – Вып. X. – С. 120–124.
- Третьяков П. Н. Древлянские "грады" // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия сб. статей. – М., 1952. – С. 64–68.
- Тыниссон Э. Ю. Городища Эстонии // Автореф. дисс... д.и.н. – М., 1988. – 26 с.
- Федоров Г. Б. Работа Славяно-Днепровской экспедиции // КСИИМК. – 1952а. – Вып. 44. – С. 83–92.
- Федоров Г. Б. Тиверцы // ВДИ. – 1952б. – №2. – С. 250–259.
- Федоров Г. Б. Городище Екимауцы (работа Славяно-Днепровской экспедиции в 1951 г.) // КСИИМК. – 1953. – Вып. 50. – С. 104–126.
- Федоров Г. Б. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии // КСИИМК. – 1954. – Вып. 56. – С. 8–23.
- Федоров Г. Б. Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры юго-запада СССР // КСИА АН СССР. – Вып. 105. – С. 21–31.
- Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян // Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев, 1974. – Вып. 6. – 133 с.
- Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. – Л., 1988. – 268 с.
- Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губ. – К., 1848. – 124 с.
- Хавлюк П. І. Давньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 156–174.
- Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в древней Руси и "Русская Правда" // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 128–352.
- Шахматов А. А. Разыскание о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – 687 с.
- Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. – Петроград, 1916. – Ч. 1. – 146 с.

- Штыхов Г. В. Древний Полоцк. – Минск, 1975. – 134 с.
- Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли. – Минск, 1978. – 157 с.
- Щапова Ю. Л. Скляні браслети Київщини // Археологія. – 1968. – Т. XXI. – С. 106–116.
- Юра Р. О. До питання про соціальну належність мешканців древнього Колодяжина // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 92–102.
- Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. XII. – С. 57–130.
- Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1939. – 208 с.
- Якимович М. К. Раскопки могильника у с. Нежилович Радомысльского уезда Киевской губернии // АЛЮР. – 1900. – Т. 2. – С. 201–203.
- Якубовский В. И. Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи // Автореф. дисс... к.и.н. – К., 1984. – 23 с.
- Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода // История СССР. – 1971. – №2. – С. 32–61.
- Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборти // АЛЮР. – 1903. – Т. 3–4. – С. 173–193.
- Ambrosiani B. Urban archeology in Sweden // European towns. Their archaeology and early history. – London., 1977. – P. 103–121.
- Dabrowska E. Wielkie grody dorzecza gornei Wisly. – Wroclaw–Warszawa–Krakow–Gdansk, 1973. – 334 s.
- Dostal B. Breclaw – Pogansko. Velkomoravsky velmozsky dvorec. – IV. – Brno, 1975. – 520 s.
- Hensel W. Polska przed tysiacem lat. – Wroclaw–Warszawa, 1960. – 232 s.
- Hensel W. Archeologia o poczatkach miast slowianskich. – Warszawa–Wroclaw–Krakow, 1963. – 187 s.
- Hensel W. Slowianszczyzna wczesnosredniowieczna. – Warszawa, 1965. – 679 s.
- Lowmianski H. Rola Moraw w genezie panstw slowianskich // Pamietnik 10 Powszehnego Zjazdu Historykow Polskich w Lubline. – Warszawa, 1968. – Т. 1. – S. 63–75.
- Mikolayczyk G. Poczatki Gniezna 1 // Museum archeologiczne w Poznaniu. – Warszawa–Poznan, 1972. – 183 s.
- Parczewski M. Stan badan nad grodziskami wczesnosredniowiecznymi we wschodniej czesti polskich Karpat // Acta Archeologica Carpatica. – 1986. – Т. 25. – S. 179–205.
- Podwinska Z. Zmiany form osadnictwa wieskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym sredniowieczu. Zreb, wies, opole. – Wroclaw–Warszawa–Krakow–Gdansk, 1971. – 412 s.
- Poulik J. Staroslowanska Morava. – Praha, 1948. – 215 s.
- Poulik J. Jizni Morava-zeme davych slovanu. – Brno, 1950. – 169 s.

- Poulik J. Mikulcice. Sidlo a pevnost knizayt velkomoravskych.– Praha.– 1975.– 207 s.
- Poulik J. K otace vzniku predvelkomoravskych hradist // Slovenska archeologia.– T. XXXVI-1.– S. 189–215.
- Smetaka Z. Pocatky Prazskeho hradu a jeho postavani v ranem stredoveku // Veda a zivot.– 1982.– XXVII.– S. 21–25.
- Trestik D. Pocatky Prahy a ceskeho statu // Folia Historika Bogemika.– 1983.– №5.– S. 7–37.
- Vignatiova J. Obytné objekty na jihozapadnim predhradi Pohanska // Slovane 6–10 staleti. (Sbornik referatu sympozia Breclav-Pohansko, 1978).– Brno, 1980.– S. 289–298.
- Zaki A. Archeologia Malopolski wczesnosredniowiecznei // Prace Komisji archeologicznej.– №13.– Ossolineum.– 1974.– 654 s.

Джерела

- Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.– М., 1982.– С. 267–320.
- Выезжев Р. И. Отчет древнерусской экспедиции 1958 г. о раскопках "Малого" городища в Городске // НА ИА АН УССР.– 1958/12а.– 15 с.
- Гамченко С. С. Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919–1923) // НА ИА АН УССР (архив С. С. Гамченко).– №45.– 217 с.
- Гамченко С. С. Раскопки 1924 г. на Волыни // НА ИА АН УССР (архив С. С. Гамченко).– №46.– 109 с.
- Городська експедиція 1947 р. // НА ІА АН УРСР.– 1947/24.
- Дмитревская А. В. Отчет о раскопках Малого городища Городска 1946 г. // НА ИА АН УССР.– 1940-46/25.– 5 с.
- Звиздецкий Б. А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. // НА ИА АН УССР.– 1987/14а.– 19 с.
- Звиздецкий Б. А., Воронцов Д. О. Отчет о разведках в Березновском р-не Ровенской обл., проведенных осенью 1987 г. // НА ИА АН УССР.– 1987/14б.– 12 с.
- Звиздецкий Б. А. Отчет о работе Новоград-Волынского отряда Днепровской древнерусской экспедиции за 1988 г. // НА ИА АН УССР.– 1988/16.– 17 с.
- Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.– Т. 2.– СПб., 1908.
- Козубовский Ф. А. Коростенские городища IX–XI вв. // НА ИА АН УССР (архив ВУАК – ИИМК).– №653.– 3 с.

- Коростеньська археологічна експедиція 1934 р. // НА ІА АН УРСР.– (архів ВУАК – ІІМК).– Ф-20.– №1–4.
- Кухаренко Ю. В. Отчет о раскопках курганов возле с. Ново-Мирополь в 1954 г. // НА ІА АН УРСР.– 1954/27.– 5 с.
- Кучера М. П. Звіт про археологічну розвідку, проведену в р-нах с.Малій Букрин Миронівського р-ну, Уляники Кагарлицького р-ну, Іванків, Приборськ Іванківського р-ну, Медвин, Нова Красниця, Лелів Чорнобильського р-ну // НА ІА АН УРСР.– 1970/17.– 7 с.
- Кучера М. П. Звіт про роботу розвідагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІА АН УРСР.– 1971/17.– 19 с.
- Кучера М. П. Звіт про обстеження городищ на Волині та в Подолії // НА ІА АН УРСР.– 1973/18.– 27 с.
- Кучера М. П. Звіт про розвідку городищ у 1975 р. // НА ІА АН УРСР.– 1975/27.– 21 с.
- Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1985 г. // НА ІА АН УРСР.– 1985/30.– 27 с.
- Кучера М. П., Звиздецкий Б. А., Иванченко Л. И., Витрик И. С. Отчет о разведках памятников археологии в Житомирской обл. // НА ІА АН УРСР.– 1988/156.– 20 с.
- Мовчанівський Ф. М. Основні тези доповіді "Городища УРСР, як історичні джерела (за матеріалами останніх археологічних досліджень на території УРСР)" // НА ІА АН УРСР.– (архів ВУАК – ІІМК).– № 672.– 3 с.
- Моця А. П., Иванченко Л. И. Отчет об исследованиях летописного Богуслава в 1982 г. // НА ІА АН УРСР.– 1982/336.– 7 с.
- Повесть временных лет.– М.–Л., 1950.– Ч. 1.– 404 с.
- Полесская экспедиция 1936 г. // НА ІА АН УРСР (архів ІІМК).– №1–4.
- Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1981 г. // НА ІА АН УРСР.– 1981/72.– 12 с.
- Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1983 г. // НА ІА АН УРСР.– 1983/95.– 29 с.
- Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции РКМ в 1986 г. // НА ІА АН УРСР.– 1986/37.– 18 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ІІМК АН УРСР за 1959 г. // НА ІА АН УРСР.– 2959/30а.– 23 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ІА АН СССР за 1960 г. // НА ІА АН УРСР.– 1960/25.– 11 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской

- экспедиции ИА АН СССР за 1961 г. // НА ИА АН УССР.– 1961/23.– 15 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской славянской экспедиции за 1962 г. // НА ИА АН УССР.– 1962/27.– 9 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда Приднепровской экспедиции за 1963 г. // НА ИА АН УССР.– 1963/25.– 50 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда в 1965 г. // НА ИА АН УССР.– 1965/51.– 9 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда Приднепровской экспедиции в 1966 г. // НА ИА АН УССР.– 1966/48.– 9 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда за 1967 г. // НА ИА АН УССР.– 1967/28.– 22 с.
- Русанова И. П. Отчет о работе Волынской экспедиции ИА АН СССР в 1968 г. // НА ИА АН УССР.– 1968/44.– 22 с.
- Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // Полное собрание русских летописей.– Т. 1.– Вып. 2.– Л., 1927.– С. 290–487.
- Сымонович Э. А. Отчет о разведке Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г. // НА ИА АН УССР.– 1960/26.– 29 с.
- Толочко П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962–63 гг. // НА ИА АН УССР.– 1962–63/1г.– 9 с.
- Храбан Г. Ю. Археологічні розвідки в с. Городищі Житомирської обл. Новоград-Волинського р-ну // НА ИА АН УССР.– 1965/20.– 16 с.
- Щукин М. Б. Отчет о работе Полесской археологической экспедиции Гос. Эрмитажа за 1976 г. // НА ИА АН УССР.– 1976/104.– 12 с.
- Коллекция археологических материалов Коростеньской экспедиции ИИМК 1934 г. // Фонды ГИМ УССР.– Археология (Киевская Русь).– Коллекционный список №4583.
- Рапнопорт П. А. Коллекция археологических материалов разведотряда экспедиции "Большой Киев" 1951 г. // Фонды ИА АН УССР.– Кол. №171.
- Третьяков П. Н. Коллекция археол. м-лов Правобережного отряда Среднеднепровской экспедиции 1940 г. // Фонды ОИПК Гос. Эрмитажа.– Фонд 850.– Опись хран. 1.– Опись №10.

Список скорочень

АИУ – Археологические исследования на Украине
АЛЮР – Археологическая летопись Южной России
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
АС – Археологический съезд
ВДИ – Вестник древней истории
ВИ – Вопросы истории
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ІМК – Інститут історії матеріальної культури
КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории матер-й культуры
МАР – Материалы по археологии России
МДАПВ – Матеріали і дослідження по археології Прикарпаття і Волині
МИА – Материалы и исследования по археологии
НА – Научный архив
ПИДО – Проблемы истории докапиталистических обществ
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников

Д О Д А Т К И

Каталог городищ Древлянської землі IX–XIII ст.

1.¹ Бараші Ємільчинського р-ну Житомирської обл. Городище розташоване у центрі сучасного села і займає невисокий (до 5–6 м) останець у заплаві правого берега р. Уж. Площадка городища підпрямокутна у плані, розмірами 90х80 м. Площа складає близько 0,6 га. В'їзд знаходився, ймовірно, у південній частині. Тут же збереглися залишки оборонного валу у вигляді невеликого відтинку по краю площадки. Зараз на території городища розташовано декілька будівель, частину його займають городи.

Вперше городище у с. Бараші відмічене в "Сборнике топографических сведений о курганах и городищах Волынской губернии", а також в "Археологической карте Волынской губернии" В. Б. Антоновича. У 1962 р. його відвідала І. П. Русанова й датувала на підставі підйомного керамічного матеріалу XII–XIII ст. У 1985 р. городище обстежив М. П. Кучера, який і склав його план (рис. 3). На поверхні було зібрано підйомний матеріал – велику кількість пізньосередньовічної кераміки та кахлів XVII–XVIII ст., а також декілька фрагментів стінок ранньогончарних посудин. Остання обставина дозволила М. П. Кучері визначити час функціонування пам'ятки IX–X ст.

2. Бежів Черхянівського р-ну Житомирської обл.

Городище розташовувалося на північно-західній околиці села. Площадка кругла в плані, по периметру оперезана кільцевим валом та ровом. Площа городища складала трохи більше 0,1 га. На сьогодні пам'ятку повністю сплановано.

На початку 20-х років городище обстежене С. С. Гамченком, який склав план (рис. 4) та зафіксував тут наявність "грубої слов'янської кераміки типу Корчак". У 1962 р. І. П. Русанова оглянула місце, де було розташоване знищене городище. Неподалік від нього вона зафіксувала виразні сліди селища з ранньогончарною керамікою. На цій підставі дослідниця відносить городище у Бежові до ранніх укріплень древлян IX–X ст.

3. Бельківці Коростишівського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване на південний захід від села на низькому похилому мисі біля злиття невеликого сильно заболоченого струмка та р. Свинолужі в урочищі "Замчище". Висота мису над заплавою ріки – 3–4 м. З напільного боку захищене двома валами. Площадка ореться.

¹ Нумерація городищ відповідає їх порядковому номеру в табл. 1 та рис. 2.

Обстежене І. П. Русановою у 1962 р. На поверхні зібрано кераміку XII–XIII ст., а також пізньосередньовічну – XVII ст. Поблизу мису, на полі, зібрано давньоруську кераміку XII–XIII ст., що свідчить про наявність тут неукріпленого поселення.

4. Городець Овруцького р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване в 1,5 км на схід від села і займає три ізольованих останця загальною довжиною 340 м, витягнутих з північного сходу на південний захід. Найменший, північний, останець, розмірами 90х25–28 м, з'єднаний з сусіднім, розмірами 90х30–35 м, проїздом-перемичкою через яр. По південному краю першого проходить вал висотою 1–1,5 м (з боку майданчика). Середній останець відокремлений яром, в якому влаштовано рів. На ньому великий вал висотою 1,5 м при ширині близько 10 м. Другий вал на перешийку на протилежному краю рову, за ним – другий рів.

Третій останець у плані трикутний, довжиною 200 м, шириною близько 100 м. Обмежений ровом з ескарпованими схилами. З напільного боку через вузький перешийок з ровом влаштовано в'їзд. На північ від в'їзду – залишки валу, які простежуються і по південному схилу останця.

Городище відоме в літературі з XIX ст. У 1975 р. його обстежував М. П. Кучера і склав план (рис. 5). З південного останця зібрано підйомний матеріал – кераміку X–XIII ст., точильні бруски, заготовки та відходи виробництва шиферних пряселець. При шурфуванні середнього останця виявлено, що потужність культурного шару 0,2–0,3 м. Він насичений керамікою X–XIII ст., уламками шиферу. Потужність культурного шару північного останця досягає 1,5 м по краях та 0,2–0,25 м у середній частині. Тут зафіксовано матеріали лише XII–XIII ст.

У лісі перед в'їздом на городище зберігся курганний могильник площею близько 15 га.

5. Городище Житомирського р-ну Житомирської обл.

Розташоване у селі на краю обриву до заплави р. Коденка. Напівкругле у плані. З напільного боку оточене двома валами, які у південно-східній частині сплановані сучасною забудовою села (рис. 6). Висота внутрішнього валу – 1–1,5 м, ширина – 8–10 м. За валом зберігся рів, утворений схилами внутрішнього та зовнішнього валів. Висота зовнішнього валу до 1,5 м при ширині 10 м. Перед ним проходить сильно замулений рів. Зовнішній вал у південній частині виходить на край плато і його кінець продовжується на терасоподібному майданчику, який опускається на північ вздовж краю обриву.

У південно-західному кутку городища між двома валами збереглася земляна перемичка з розривом посередині. Ймовірно, в давнину вхід у рів з боку заплави був перекритий і тут знаходився в'їзд.

Довжина площадки городища 150 м при максимальній ширині 90 м. Площа – 1 га. Висота городища над заплавою ріки Коденки – 15–20 м.

Городище у с. Городище обстежене М. П. Кучерою у 1973 р. Він склав план пам'ятки і зібрав підйомний матеріал – давньоруську кераміку XII–XIII ст. Серед підйомного матеріалу рідко траплялися фрагменти посуду ранньозалізної доби та періоду пізнього середньовіччя.

6. Городище Черняхівського р-ну Житомирської обл.

Розташоване на південно-західній околиці села на підвищенні над заплавою р. Свинолужі. Площадка розмірами 30х35 м підвищується над місцевістю на 2,5–3 м. Вона оточена кільцевим валом висотою до 2 м (з внутрішнього боку) та шириною 7 м. За валом проходить рів, а ще далі – зовнішній кільцевий вал, висотою до 1 м. З боку заплави зовнішній вал зруйновано. З інших боків між ровом та зовнішнім кільцевим валом проходить терасоподібний майданчик шириною 6 м. Перед зовнішнім валом рову немає. Діаметр усього городища близько 100 м. Площа без оборонних споруд 0,09 га.

Городище обстежене М. П. Кучерою в 1975 р., який і склав його план (рис. 7). Шурф, закладений на південно-західній ділянці площадки, дозволив визначити, що тут потужність культурного шару досягає 0,3 м. Шар насичений давньоруською керамікою XII–XIII ст. У зрізах та пошкодженнях внутрішнього валу помітні залишки обвуглених дубових колод оборонної конструкції.

7. Городище Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване на північно-західній околиці села на краю плато правого берега р. Церем. У плані нагадує прямокутник розмірами 550х280 м. З усіх боків городище підвищується над долиною ріки на 25–30 м. Із заходу та півдня городище оточене валом, зі сходу – валом та ровом, а з півночі – двома валами та ровами. В останньому випадку відстань між ровом внутрішнього та зовнішнього валів складає 6–10 м. Висота внутрішнього валу 2–2,3 м, а ширина – 10–12 м. Висота зовнішнього валу – 1,5 м при ширині до 8 м. Крім того, городище розділене поперечним валом на дві частини – меншу західну, площею 5 га, і більшу східну, площею до 10 га. Загальна площа городища без оборонних споруд – 15 га. На сьогодні вали в багатьох місцях знищені забудовою села та господарськими роботами.

Городище обстежував М. П. Кучера у 1975 р. Ним складено план пам'ятки (рис. 8), а також зібрано підйомний матеріал – ранньогончарну кераміку IX–X ст., яка концентрується лише у західній частині городища. На підставі зовнішніх ознак М. П. Кучера визначає час будівництва оборонних ліній укріплення періодом раннього заліза. Це підтверджують і стратегічні спостереження. Так, при обстеженні валу у північно-західному кутку майданчика зафіксовано згорілу будівлю IX–X ст., яка була врізана в уже існуючий вал. Це дає підстави припускати, що незайняте укріплення ранньозалізного періоду було вдруге використане слов'янами наприкінці I тис. н. е.

8. Городське Коростишівського р-ну Житомирської обл.

Є залишками Городеська, згадуваного Іпат'євським літописом під 1257 р. Складається з двох ізольованих одне від одного городищ – Великого і Малого.

Велике городище розташоване в центрі села і займає мисоподібний виступ площею 1,3 га лівого корінного берега р. Тетерів. Відокремлене від плато потужним валом висотою до 7 м та шириною близько 20 м (рис. 9).

Городище досліджувалося у 1936 р. Ф. М. Мовчанівським, а у 1947 р. В. К. Гончаровим. У валу зафіксовано житлові кліті-зруби з набором різноманітного побутового та господарського інвентарю, посуд XII–XIII ст., кістяки загиблих людей, предмети озброєння, обвуглені залишки злаків.

Мале городище розташоване в 0,5 км вниз за течією річки й займає мисоподібний останець площею 0,2 га з ескарпованими схилами (рис. 10). Досліджувалося протягом декількох польових сезонів з 1936 по 1958 р. Ф. М. Мовчанівським, А. В. Дмитревською, М. Ю. Брайчевським, В. К. Гончаровим та Р. І. Виєзжевим. Тут досліджено близько двох десятків жител, декілька ремісничих майстерень, а також велику кількість господарських ям та будівель. Площу городища досліджено повністю. Культурний шар належить до двох періодів – давньоруського XII–XIII ст. та післямонгольського – кінця XIII – XIV ст.

Навколо двох городищ простежуються сліди селища XII–XIII ст., що займало в давнину площу не менше 10 га.

9. Грубське Коростишівського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване в 1 км на південь від села на плоскій, місцями заболоченій, місцевості. Оточене по периметру потужним валом. Висота валу місцями досягає 7 м при ширині 20 м. У плані нагадує прямокутник з заокругленими кутами розмірами 1000x750 м. Площа – 75 га. На сьогодні вал зберігся лише у східній частині на довжину близько 900 м. Городище розділене невеликим заболоченим струмком Тусква на дві частини – західну і східну (рис. 16).

У південно-східній частині городища розташована ще одна укріплена частина – так зване Мале городище. Його майданчик круглий в плані і оперезаний кільцевим валом висотою до 1,5 м (з внутрішнього боку) при ширині 15 м. Внутрішній діаметр майданчика – 100 м, площа 0,8 га. Перед валом помітний сильно замулений рів.

Грубське городище обстежувалося П. А. Раппопортом у 1950 р. і експедицією під керівництвом М. П. Кучери у 1988 р. Встановлено, що культурний шар розповсюджується лише у східній частині і належить до скіфської епохи, а також до VIII–XIII ст. Можна припустити, що будівництво Грубського городища відбулося у I тис. до н. е. Вже у VIII ст. воно було заселене вдруге слов'янами та проіснувало до середини XIII ст.

Шурфуванням Малого городища зафіксовано потужний культурний шар (до 1,5 м), насичений керамікою IX–XIII ст., серед якої зрідка траплялися фрагменти скіфського посуду. На прилягаючій до Малого городища східній частині Великого, на площі близько 20 га поширюється потужний культурний шар поселення. Тут знайдено кераміку IX–X ст., а також величезну кількість фрагментів XI–XIII ст., фрагменти скляних прикрас, залишки залізних криць, шлаків.

10. Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.

Городище – залишки літописного Гольсько, згадуваного під 1150 р., розташоване на високому мисі лівого берега р. Случ на північно-західній околиці села (рис. 17). З напільного боку відокремлене валом висотою до 2 м (з внутрішнього боку) і шириною 10–12 м. З зовнішнього від валу боку зберігся ще один вал, який сильно розплився, висотою 0,3–0,4 м і шириною 6 м. Далі на полі зафіксовано сліди ще одного валу, але його настільки розорено, що помітні лише його кінці на поверхні, що понижується до країв площадки. Відстань між валами 20 м, а в північному напрямку вони сходилися і їх розділяв лише рів. На лінії зовнішнього валу мис закінчується, переходячи на півночі у похилий спуск. У мисовій частині по краю основної площадки зберігся вал. Невеликі вали є і з інших боків майданчику. Схили городища зверху ескарповані на висоту 3–4 м і перетворені у вузьку терасу шириною близько 8 м. Від неї схил знову ескарповано на висоту 3–4 м. З північного заходу та північного сходу по краю тераси зберігся вал, а з внутрішнього боку перед ним і рів. Цей вал та рів до напільного боку переходять у середній вал та рів основного майданчикУ.

Городище обстежене у 1975 р. М. П. Кучерою, а у 1988 р. М. П. Кучерою та Б. А. Звіздецьким. На городищі зібрано підйомний матеріал IX–X ст., а також давньоруський XII–XIII ст. У 1988 р. на майданчику городища знайдено стремено XII–XIII ст. (рис. 18). Основний майданчик городища займає площу 1,5 га. Розміри нижнього майданчику 0,35 га. Загальна укріплена площа 1,85 га. На підставі зовнішніх ознак М. П. Кучера відносить Гульське городище до пам'яток доби раннього заліза, яке використовувалося вдруге слов'янами та в давньоруський період.

11. Житомир (Замкова гора).

Городище розташоване в центрі міста та займає невеликий останець площею 0,55 га лівого берега р. Кам'янка. Наприкінці XIX ст. його обстежив та склав план С. С. Гамченко (рис. 19). Городище на Замковій горі є залишками пізньосередньовічної цитаделі Житомира кінця XIV–XVIII ст. Однак, згідно з даними С. С. Гамченка та І. С. Винокура, тут досить часто знаходили ліпну та ранньогончарну кераміку IX–X ст. Тому можна припустити, що пізньосередньовічні укріплення були зведені на місці раннього древлянського городища.

12. Житомир (Соколова Гора)

Городище розташоване на північно-західній окраїні Житомира та займає вершину Соколової Гори над лівим берегом р. Кам'янка. Сама гора має вигляд конусоподібного останця, висотою 25–30 м над рівнем ріки. Майданчик овальний в плані, розмірами 90–75 м, площа 0,55 га. Схили ескарповані. З напільного боку проходить подвійна лінія валів та ровів. Північна та південно-східна частини пошкоджені кар'єрами (рис. 20).

Городище обстежене М. П. Кучерою у 1973 р. Зібрано підйомний матеріал – кераміку ранньозалізного періоду, давньоруську XII–XIII ст.

На схід від городища виявлено сліди селища, де було зібрано поодинокі фрагменти кераміки ранньозалізного періоду та давньоруської XII–XIII ст.

13. Зарічани Житомирського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване в урочищі "Замчисько" і займає мис правого берега р. Тетерів, розмірами 80х30 м. Площа городища – 0,2 га. З напільного боку збереглися залишки сильно розореного валу.

В 20-ті роки пам'ятку обстежив С. С. Гамченко. Згідно з його даними, оборонні споруди склалися з подвійної лінії валів та ровів. У 1973 р. городище оглянув М. П. Кучера. Він склав план (рис. 21) і зібрав підйомний матеріал – давньоруську кераміку XII–XIII ст. Аналогічну кераміку виявлено в незначній кількості з напільного боку перед городищем. В підйомному матеріалі на городищі та селищі дуже рідко зустрічаються фрагменти посудин ранньозалізного періоду.

14. Іванків, райцентр Київської обл.

Городище розташоване на південно-східній окраїні міста на високому мисі лівого берега р. Тетерів. Довжина мису 120 м, ширина – 60–70 м. Площа пам'ятки 0,8 га. Мис з боку річки оточений глибокими ярами, а від плато відокремлений широкою улоговиною.

Наприкінці 40-х років городище обстежив П. М. Третяков, а в 1970 р. – М. П. Кучера, який склав план (рис. 22) та на підставі кераміки з підйомного матеріалу датував його X–XIII ст.

На сьогодні штучні оборонні споруди сплановані будівельними роботами.

15. Корець, райцентр Рівненської обл.

Згадується в Іпатієвському літописі як Корчеськ, Коречьск під 1150 та 1154 рр. На сьогодні достовірне місцезнаходження городища літописного Корчеська не встановлено.

16. Коростень, райцентр Житомирської обл.

В межах сучасного міста розташовані чотири городища – залишки літописного Іскоростеня, що згадується "Повістю минулих літ" під 945–946 рр. (рис. 23).

Городище I займає останець площею 0,45 га правого берега р. Уж. За даними 20-х рр., городище з напільного боку було захищене потрійною лінією валів. В розриві між ними було зроблено в'їзд (рис. 24). Середня ширина валів близько 8 м. Висота верхнього валу – 2,3 м, середнього – 3,6 м, нижнього – 4,2 м. Перед кожним з валів проходив рів шириною близько 5 м.

Городище II розташоване дещо нижче за течією річки та займає невеликий останець скелі на правому березі р. Уж. Його площа – 0,055 га. В 20-ті рр. у південній частині городища ще зберігався невеликий вал з розривом-в'їздом посередині (рис. 24).

Городище III розташоване на 1,5 км вище за течією від двох перших та займає мис високого правого берега р. Уж (рис. 25). Його площа 0,36 га. В 20-ті роки навколо городища проходив вал та рів. Висота валу – 2,5 м, ширина – 13,5 м. Ширина рову – 4,5 м, глибина – 1,35 м.

Городище IV розташоване на лівому березі р. Уж, навпроти городищ I–II, на мисі, який має площу 9 га. З боку річки захищене глибокими ярами та урвищами. З інших боків – валом та ровом. Два в'їзди розташовувались у західній частині городища (рис. 26). На сьогодні оборонні споруди сплановані.

Городища Коростеня досліджувались у 20–30-ті роки Ф. А. Козубовським, Ф. М. Мовчанівським та В. К. Гончаровим.

На городищі I було розкопано вісім заглиблених жител. В них знайдено різноманітний інвентар – кераміку, точильні бруски, жорна, залізні предмети – ножі, кресала, долота, кліщі, наконечники стріл, списів, бойова сокира, а також прикраси – сердолікові намистини, скляні браслети.

На городищі I знайдено уламки глиняних посудин, залізні цвяхи.

На городищі II у 1934 р. було досліджено житлову напівземлянку, розмірами 5х5,5 м. В ній було знайдено залізні сокири, тесла, долота, точильні бруски, жорна, фрагменти посудин, прясельця. У південно-східній частині городища досліджено житлову кліть, взаємопов'язану з оборонним валом. Тут житлові кліті чергувалися зі зрубами, що були засипані піском та камінням.

У культурному шарі городища знайдено фрагменти ліпної та ранньогончарної слов'янської кераміки, а також епохи Київської Русі XI–XIII ст.

На городищі III зафіксовано три різночасові культурні горизонти: неолітичний, слов'яно-давньоруський, а також пізньосередньовічний.

На IV городищі культурних залишків не виявлено. За плануванням та площею пам'ятка належить до типових великих городищ-сховищ ранньозалізного періоду.

На початку XX ст. навколо Коростеньських городищ розташовувалися шість курганних груп, де в загальній кількості нараховувалось більше

300 курганів. Досліджено близько 20. Обряд поховання – спалення, тілоспалення на рівні давнього горизонту та тілопокладення в ямах.

В цілому хронологія Коростеньських городищ та могильників визначається межами IX–XIII ст.

17. Корчівка Черняхівського р-ну Житомирської обл.

Городище знаходиться за 2 км на схід від села на лівому березі струмка Корчеватого, на піщаному підвищенні. В плані кругле, площа 0,12 га. По периметру збереглися контури сильно розореного валу та заплаилого рову.

Пам'ятку наприкінці XIX ст. розкопував С. С. Гамченко. У 1976 р. городище обстежив М. П. Кучера, який склав його план (рис. 30) та зібрав підйомний матеріал – кераміку кінця XI – XIII ст., уламок скляного браслету, точильні бруски, фрагменти кам'яних жорен, шматки залізної руди, шлаки.

З напільного боку до городища прилягає синхронне селище, яке досліджував С. С. Гамченко.

У XIX ст. біля городища знаходився курганний могильник у кількох курганних групах, де С. С. Гамченко розкопав декілька насипів.

18. Лелів Чорнобильського р-ну Київської обл.

Розташоване на території села в урочищі "Городок" на високому мисі правого корінного берега р. Прип'ять. Площа городища 0,35 га. З напільного боку проходить вал, висота якого до 2 м та рів з шириною 8 м та глибиною 1,5–2 м. Тут же зроблено в'їзд у вигляді розриву, а в валу та вузької земляної перемички через рів. На стрілці мису в північній частині зроблено ще один вал та рів, розміри якого такі ж, як і з напільного боку. Вал на кінцевій частині мису прямий, а з напільної – дугоподібний, складається з трьох прямолінійних відтинків.

Городище обстежене М. П. Кучерою в 1970 р. Ним складено план (рис. 31), а також зібрано підйомний матеріал – кераміку милоградської культури ранньозалізного періоду, а також давньоруську XII–XIII ст.

На підставі планування оборонних споруд, а також знахідок з культурного шару, М. П. Кучера датує час спорудження городища I тис. до н. е. У XII–XIII ст. укріплення було використане вдруге давньоруським населенням.

19. Леніне Радомишльського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване за 2 км на південний захід від села та займає мис між двома ярами на лівому березі р. Тетерів. Майданчик прямокутний в плані, розмірами 55x35 м. Площа городища – 0,2 га. По краю майданчику з усіх боків зберігся невеликий вал висотою 0,5–0,7 м та до 5 м завширшки. З напільного боку, крім валу, є ще й рів шириною 3 м, глибиною до 0,5 м.

У 1973 р. пам'ятку обстежив М. П. Кучера, який склав план та зібрав підйомний матеріал – давньоруську кераміку XII–XIII ст. (рис. 32).

З напільного боку до городища прилягає селище XII–XIII ст. Тут трапляються поодинокі фрагменти кераміки раннього залізного періоду.

За 250 м на північний захід від городища розташовується розорений сьогодні курганний могильник, де наприкінці XIX ст. В. Б. Антоновичем було досліджено 8 насипів.

20. Малин, райцентр Житомирської обл.

Городище займає мисоподібний виступ лівого корінного берега р. Ірша і має розмір 55х60 м. З двох боків городище відокремлене від корінного берега глибокими і широкими ярами, що підковоподібно охоплюють майданчик. Лише вузька перемичка в північно-східній частині поєднує городище з корінним берегом. Висота городища над рівнем річки близько 15 м. Схили досить круті і в деяких місцях ескарповані. Пам'ятка обстежувалась П. М. Третьковим, М. П. Кучерою, який склав його план (рис. 33). В 1987 р. Б. А. Звіздецьким було проведено розкопки городища з метою поточнення його культуно-хронологічної належності та особливостей оборонних споруд (рис. 34–36).

21. Маренин Березовського р-ну Рівненської обл.

Городище розташоване на території села та займає високий мис лівого корінного берега р. Случ. З напільного боку городище відокремлене від плато валом висотою до 2,5 м та шириною близько 12 м, а також ровом завширшки 10 м та глибиною до 4 м. В'їзд у вигляді вузької земляної перемички через рів і розрив у валу зроблено в східній частині укріплення. Майданчик городища підтрикутний в плані, площа його – 1,2 га. На стрілці валу влаштовано додатковий вал та рів, який відрізає городище від кінцевої частини мису, що похило спускається до долини Случі.

Обстежене Б. А. Звіздецьким у 1987 р. Він склав план пам'ятки (рис. 37), а також зібрав підйомний матеріал – кераміку кінця IX – X ст. та пізньосередньовічну XVII–XVIII ст.

22. Медвин Чорнобильського р-ну Київської обл.

Городище розташоване за 2 км на захід від села на нижньому мисі правого берега р. Тетерів. Зберігся вал та рів з напільного боку та з півдня. Площа городища 0,15 га.

Пам'ятку обстежив М. П. Кучера в 1970 р. Він склав її план (рис. 38), а також зібрав давньоруську кераміку XII–XIII ст. Серед підйомного матеріалу часто трапляються фрагменти кераміки епохи бронзи та раннього залізного періоду.

23. Миропіль Держинського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване на північ від села вниз за течією р. Случ. Займає останець правого берега Случі в гирлі струмка Хвостівка (рис. 39). Останець має вигляд зрізаного конусу. Майданчик городища круглий у плані, площа – 0,2 га. Зверху схил городища ескарпований по периметру

на висоту 5–7 м. Нижче проходить ще один ескарп. Між першим та другим ескарпом утворений рівний терасоподібний майданчик шириною до 10 м, що оперізує городище по колу. Ідентичний майданчик розташований нижче другого ескарпу. По краю цих двох майданчиків з напільного боку проходить вузький вал. Перед кожним з валів з внутрішнього боку є ще й рів.

Городище досліджувалось наприкінці ХІХ ст. С. С. Гамченком, а 1954 р. Ю. В. Кухаренком. Встановлено, що культурний шар пам'ятки має потужність до 1 м та складається з декількох хронологічних горизонтів: пізньотрипільського, ранньозалізного періоду, кінця I тис. н. е. та ХІІ–ХІІІ ст.

Біля городища, вздовж берегів Случі, розташовувались до 400 курганів в декількох групах. Частину з них досліджено С. С. Гамченком, Ю. В. Кухаренком та І. П. Русановою. Спосіб поховання – тілоспалення та тілопокладення на рівні давнього горизонту. Розкопані кургани датуються VIII–Х ст.

24. Мічеськ

Мічеськ згадується в Іпатієвському літописі під 1150 р. як одне з міст на шляху слідування князя Ізяслава Мстиславича з Волині на Київ.

Місцезнаходження цього літописного центру досі не з'ясоване. Можна припустити, що він знаходився на р. Миці – лівій притоці р. Тетерів. Деякі дослідники ототожнюють його з сучасним райцентром Житомирської обл. – м. Радомишлем. На це вказує нібито й назва однієї з частин міста – Микгород, розташованої на мисі біля злиття Мики та Тетерева.

Проте її ретельне дослідження та шурфування, проведені експедицією під керівництвом М. П. Кучери в 1985 р., не виявили тут матеріалів давньоруського часу. Приблизно за 1,5 км від гирла вгору за течією Мики, на її правому березі, зафіксовано поселення з ліпною та ранньогончарною керамікою VIII–Х ст.

Можливо, городище літописного Мичеська розташовувалось на лівому високому березі Мики, навпроти урочища Микгород. Якщо це так, то воно неминуче повинно було бути сплановане ще в епоху пізнього середньовіччя щільною міською забудовою. Так чи інакше, для визначення дійсного місцезнаходження літописного Мичеська необхідні додаткові дослідження.

25. Новоград-Волинський, райцентр Житомирської обл.

Приблизно на 1,5 км вниз по р. Случ від північно-західної околиці міста – вул. Дружба (колишнє с. Жадківка) розташовані два городища – залишки літописного Возвягля, який згадується писемними джерелами під 1257 та 1258 рр.

Ближнє до міської околиці Південне городище займає мис правого корінного берега Случі. Майданчик підтрапецієподібної форми в плані, довжиною 140 м, шириною 50–80 м (рис. 41). Площа – 0,9 га.

З напільного боку від плато відокремлено ровом шириною 18 м та глибиною 5 м. Тут же по краю майданчика проходить вал, що сильно осунувся. Ширина валу близько 20 м, висота до 1 м. З інших боків по периметру майданчика валів немає. Схили у верхній частині ескарповані на висоту 6–8 м. Нижче ескарпу проходить вузький горизонтальний терасоподібний майданчик, по краю якого зберігся невисокий вал та рів. У нижній частині городища цей майданчик знищений. У північно-східній частині майданчик-тераса прилягає до дна рову з напільного боку, а вал підіймається по зовнішньому схилу напільного рову і, таким чином, закриває вхід до рову. У північній частині городища проходить досить глибокий давній яр, по дну якого протікає струмок. Такий самий яр проходить з південного боку. Якщо з північного боку схил городища досить стрімко спускається до дна яру нижче майданчика-тераси, то з південного боку нижче ескарпу тераса досить широка (до 20–30 м).

У 1975 р. городище обстежив М. П. Кучера. У 1988 р. Б. А. Звіздецький провів тут невеликі рекогносцирувальні розкопки. У північно-східному кутку майданчика на площі 100 кв. м були досліджені залишки двох наземних жител XII–XIII ст. З глинобитними печами, а також декілька господарських будівель цього ж періоду. Загальна потужність культурних нашарувань сягала місцями 1,5–1,7 м. Досить рідко серед знахідок XII–XIII ст. у перевідкладеному стані траплялися фрагменти кераміки X ст.

У 1988 р. були також проведені дослідження оборонного валу з напільного боку Південного городища. Встановлено, що вал насипано на культурному шарі X ст. та частково XII ст. Вал складався з подвійної лінії клітей-зрубів, взаємопов'язаних між собою. Зовнішня лінія зрубів була повністю засипана материковою глиною і несла функціональне навантаження – збільшувала потужність валу. Ймовірно, у верхній частині зруб виходив на поверхню у вигляді дерев'яної стінки-заборолла.

Внутрішня лінія зрубів безпосередньо прилягала до зовнішньої. Вона була житловими приміщеннями. Їх ширина складала близько 3,5 м. Тут було відкрито залишки глинобитної печі. У заповненні кліті-житла виявлено різні знахідки XII–XIII ст. – ножі, ключі, наконечники стріл, сокиру, фрагменти кераміки. Біля печі знайдено роздавлений горщик XII–XIII ст., наповнений сильно обвугленими зернами жита, а також залишки обвугленої дерев'яної мисочки з бджолиними стільниками всередині.

Північне городище літописного Возвягля було обстежене М. П. Кучерою та Б. А. Звіздецьким у 1988 р. М. П. Кучера склав план пам'ятки (рис. 40). Городище розташоване на 200 м нижче за течією Случі від Південного на мисі правого берега річки висотою до 40 м.

Городище складається з трьох частин, розділених природними ярами. Дитинець розділений яром на дві частини – західну, розмірами 55x70–75 м, та східну, розмірами 50x20–25 м. З заходу та півночі дитинець обмежений

яром, зі сходу – ровом, а з південного сходу – урвищем до річки. За яром та ровом з їх зовнішнього краю зберігся вал, більший зі сходу, шириною близько 10 м і висотою 2,5–3 м.

Зі східного боку проходить ще один рів та вал. Останній знаходиться на одній лінії з валом по краю яру в західній частині дитинця. Через 30 м до напільного боку проходить третій вал, який на сьогодні спланований, але зберігся частково на південному та північному кінцях. Північний кінець валу повертає на захід та йде спочатку з внутрішнього краю рову, а потім прилягає до краю яру довжиною 180 м. З боку річки високий обрив пошкоджений кам'яним кар'єром, але й тут добре помітний ескарп з терасоподібним майданчиком та валом по краю, який обірвався в долину річки.

Площа східної частини дитинця – 0,11 га, західної – 0,40 га, а посаду – близько 2 га. Таким чином, загальна укріплена частина Північного городища без оборонних споруд складала не менше 2,5 га.

26. Несолонь Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.

Городище "Замчище" розташоване на південній околиці села на мисі правого берега р. Тня. У плані майданчик нагадує чотирикутник з заокругленими кутами. Його довжина 60 м, ширина 30 м. Вал по периметру дуже потужний, висотою до 4 м з внутрішнього боку. З боку річки вал вже не такий високий.

Культурний шар городища знищений. За даними 1956 р., зі східного боку до городища прилягав ще один вал, який сьогодні повністю сплановано.

У 1975 р. городище обстежив та склав його план М. П. Кучера (рис. 46). Під час шурфування знайдено ліпну та ранньогончарну кераміку IX–X ст. На схід від городища зібрано кераміку XV–XVI ст. На думку М. П. Кучери, укріплення IX–X ст. було, ймовірно, використане в період пізнього середньовіччя.

27. Норинськ Овруцького р-ну Житомирської обл.

Городище займає високий останець у південній частині села на відстані 250 м від правого берега р. Норинь. Останець підіймається над місцевістю на 40 м. Городище витягнуте з заходу на схід на 120 м з найбільшою шириною посередині (43 м).

Головний середній майданчик підпрямокутної форми, довжиною 65 м, шириною 35–43 м. Він підвищується над поверхнею останця на кінцях на 0,75 м з заходу та на 1,6–1,8 м зі сходу. З цього підвищеного майданчика починається в'їзд, який спускається по яроподібному заглибленню до підніжжя в південно-східній частині городища. Вали відсутні.

Городище у 1975 р. обстежив М. П. Кучера і склав план пам'ятки (рис. 47). Шурфуванням встановлено, що потужність культурного шару складає близько 1 м. Він добре насичений матеріалами XII–XIII, а також XVII ст.

Біля підніжжя городища виявлене селище з ідентичними матеріалами. За даними краєзнавців, біля городища місцеві жителі часто знаходили чисельні заготовки шиферних пряселець та хрестиків.

28. Овруч, райцентр Житомирської обл.

Городище літописного Вручія, вперше згаданого писемними джерелами під 977 р., не збереглося, тому немає й достовірних даних про його розміри та оборонні споруди.

Воно розташовувалось на лівому березі р. Норинь та на сьогодні знищено щільною міською забудовою. Тут розташовані залишки Василівської церкви, збудованої наприкінці XII ст. князем Рюриком Ростиславичем. Церкву було реконструйовано на початку XX ст. за проектом архітектора А. В. Щусєва.

29. Олевськ, райцентр Житомирської обл.

Городище "Бабина Гора" розташоване на північно-східній околиці міста та займає останець, що виступає в заплаву р. Уборть.

З напільного боку останця в природному заглибленні збереглися залишки рову. Схил над ним ескарповано, а по його внутрішньому краю споруджено дугоподібний вал, висота якого в середньому складає 2 м (з внутрішнього боку). З інших боків вздовж краю майданчика городища валів немає. Сам майданчик овальний в плані, площею 0,19 га. Майже з усіх боків, за виключенням напільного боку, городище омивається водами Уборті та її невеликої притоки.

Городище обстежене М. П. Кучерою в 1975 р. Складено план пам'ятки (рис. 48), а також проведено шурфування та зібрано підйомний матеріал. Потужність культурного шару складає 0,15–0,20 м. Знайдено кераміку IX – початку XI ст.

На захід від городища зафіксовано селище IX – початку XI ст., витягнуте вздовж правого берега невеликої притоки Уборті на 250 м.

На майданчику городища, біля самого валу, помітна западина діаметром близько 6 м. Це, скоріше за все, залишки давнього колодязя.

30. Пилиповичі Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване в південно-східній частині села над обривом лівого берега р. Церем.

Майданчик городища майже круглий в плані, діаметром 40 м. По периметру був оточений кільцевим валом. У 1961 р. городище оглянула І. П. Русанова, а у 1975 р. його обстежив М. П. Кучера, який склав план пам'ятки (рис. 49) та зібрав підйомний матеріал – кераміку IX–X та XII–XIII ст.

Згідно з даними І. П. Русанової, в 1961 р. з напільного боку проходив ще один вал, відділений від внутрішнього глибоким ровом.

Під час огляду городища у 1988 р. М. П. Кучерою та Б. А. Звіздецьким воно виявилось повністю спланованим сучасною забудовою села.

31. Райки Бердичівського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване на північно-західній околиці села на мисі лівого берега р. Гнилоп'ять біля злиття з нею струмка Рублянка (рис. 50). Досліджувалось Ф. М. Мовчанівським у 1929–1935 рр.

Майданчик городища підокруглий в плані та по периметру обнесений оборонним валом. Вал складався з пустотілих городень, засипаних глиною, шириною 4,5 м. Їх дерев'яні конструкції виходили на поверхню у вигляді суцільної оборонної стіни. Житла, ремісничі та господарчі споруди розташовувалися по колу та прилягали до валу дитинця. Вони були конструктивно взаємопов'язані з городнями валу. Всього тут було відкрито 52 кліті та 25 господарських споруд. На дитинці виявлено сиродутний горн, ковальську та ювелірну майстерню. На дитинці та на посаді виявлено гончарні горни для випалу кераміки.

В жилих клітках та культурному шарі городища знайдено сотні останків його загиблих захисників, безліч предметів озброєння, коптовних скарбів, обвуглених залишків культурних злаків, сільськогосподарських знарядь. Отримані дані свідчать, що Райковецьке городище було одночасно і оборонним пунктом і центром феодалного володіння.

Основний культурний шар пам'ятки датується XII – серединою XIII ст. Проте, під основними нашаруваннями знайдені залишки погано збережених будівель VIII–X ст., що змушує зробити припущення, що городище XII–XIII ст. було засноване на місці більш раннього укріплення, яке належало літописним древлянам.

В. К. Гончаровим наприкінці 40-х рр. довкола городища було досліджено декілька поселень кінця I тис. н. е. Одне з них, в урочищі Лука, стало еталонним і дало назву цілій археологічній культурі слов'ян Правобережжя Середнього Дніпра – Лука Райковецька.

32. Рудня-Городище Житомирського р-ну Житомирської обл.

Городище "Замчисько" розташоване в селі на мисі лівого берега р. Гнилоп'ять. Майданчик овальної форми, розмірами 90х60 м.

Схили ескарповані. По периметру збереглися залишки валу. Вони більш виразні з напільного боку, де проходить також і рів. Висота валу з напільного боку (від дна рову) 5–6 м. У 1947 р. пам'ятку обстежив Р. І. Виєзжев, який помилково вважав, що тут ніяких оборонних споруд немає, тому її не можна вважати городищем. У 1975 р. його обстежив М. П. Кучера. Він склав план (рис. 51) і зібрав підйомний матеріал – давньоруську кераміку XII–XIII ст., а також ранньозалізного періоду.

33. Сингури Житомирського р-ну Житомирської обл.

Городище розташовувалося на північно-західній околиці села на правому березі р. Сингурки. Займало мис, що підвищується над заплавою. Укріплення знищені, територія зайнята садибами села.

Обстежувалося у 20-ті роки С. С. Гамченком, а у 1973 р. М. П. Кучерою, який зібрав тут давньоруську кераміку XII–XIII ст. і епохи пізнього середньовіччя. Це дало змогу припустити, що давньоруське городище використовувалося як укріплення і в більш пізній період.

34. Станишівка Житомирського р-ну Житомирської обл.

Городище знаходиться у північно-західній частині села на підвищенні правого корінного берега р. Тетерів. Майданчик городища майже круглий в плані, розмірами 43х35 м, площа 0,3 га. Оточений по периметру незначним, нині сильно зораним валом. Схили круті, задерновані. Їх висота складає 3,8 м, а з напільного боку – до 1,5 м. Частина майданчика городища спланована сучасною забудовою села.

Городище обстежене М. П. Кучерою у 1973 р. Ним складено план пам'ятки (рис. 52) і зібрано підйомний матеріал – давньоруську кераміку XII–XIII ст., а також пізньосередньовічну XIV–XV та XVII ст.

35. Івниця

Городище розташоване в 2,5 км на захід від с. Степок і в 2,5 км на південний схід від залізничної станції Івниця. Займає мис правого берега р. Івнянка. Майданчик овальний у плані, розмірами 90х65 м, площа 0,41 га. По периметру зберігся вал, а з напільного боку і рів. Висота валу – 0,5–1 м, ширина – 5 м. З напільного боку ширина валу – близько 10 м.

Городище обстежене у 1988 р. експедицією під керівництвом М. П. Кучери. Складено план пам'ятки (рис. 53). При шурфуванні знайдено поодинокі фрагменти давньоруської кераміки XII–XIII ст., а також кістки свійських тварин.

36. Ушеськ

В Іпатіївському літописі згадується під 1150 р., як один із пунктів на шляху слідування Ізяслава Мстиславича з Волині до Києва. Досі його точне місцезнаходження невідоме. Цілком можливо, що літописному Ушеську відповідає городище в с. Ушомир на р. Уж. Згідно з даними В. Б. Антоновича, воно розташовувалося в 0,5 км від села в урочищі "Сайки" на березі р. Бережниці – правої притоки Ужа. Його майданчик у плані нагадував трикутник, розмірами 30х25 сажнів. З напільного боку проходили три лінії валів на відстані 20 сажнів один від одного.

37. Фрузинівка Чорнобильського р-ну Київської обл.

Городище розташовувалося у селі на мисі лівого берега р. Тетерів. Згідно з даними В. Б. Антоновича, майданчик городища овальний у плані, колом 80 сажнів, по периметру оперезаний валом та ровом.

У 1940 р. городище оглянув П. М. Третьяков і зібрав підйомний матеріал – ліпну й ранньогончарну слов'янську кераміку IX–X ст., а також давньоруську XI–XIII ст. У 1963 р. городище обстежив П. П. Толочко, відзначивши, що воно майже повністю знищене сучасною забудовою села. Вали збе-

реглися фрагментарно лише у прибережній частині. У підйомному матеріалі й шурфах на майданчику знайдено значну кількість давньоруської кераміки X–XIII ст. За лінією валу, біля самого обриву до ріки, простежене заповнення житла з піччю, в якому виявилось досить багато керамічних фрагментів та залізних шлаків.

Наприкінці XIX ст. поблизу городища були зафіксовані дві курганні групи, в одній з яких нараховувалося 35 насипів, а в іншій – 5.

38. Яроповичі Андріївського р-ну Житомирської обл.

Городище розташоване на південному кінці села й займає останець, що виступає у долину зі струмком. Струмок, який витікає з джерела неподалік від городища, є витокom р. Ірпінь. У плані майданчик городища овально подовжений, розмірами 110х50 м. Площа 0,46 га. Схили городища з усіх боків ескарповані до самої основи двома ярусами. Висота верхнього ярусу – 6–7 м, нижнього – 3,5 м. Між двома ярусами ескарпів розташований горизонтальний майданчик шириною 10 м зі слідами рову.

Невисокий вал розташований лише з напільного боку. Тут же влаштований в'їзд на майданчик у вигляді розриву в валу (рис. 54).

Городище обстежував П. А. Раппопорт у 1950 р., а у 1988 р. – експедиція під керівництвом М. П. Кучери. В підйомному матеріалі й шурфах на майданчику знайдено кераміку X–XIII ст. З напільного боку до городища прилягає неукріплене поселення з аналогічними матеріалами. У 1950 р. тут були досліджені також декілька ґрунтових поховань, в одному з яких знайдено горщик X–XI ст. У 800 м на південний схід від городища П. А. Раппопортом відкрито поселення з ліпною й ранньогончарною керамікою типу Луки-Райковецької, яке дослідник датує VIII–X ст.

Городище у с. Яроповичі ототожнюється з літописним Ярополчем, згадуваним давньоруськими писемними джерелами під 1160 р.

Табл. І. Хронологія городищ Древлянської землі VIII–XIII ст.

Найменування городища	Культурні нашарування, ст.					Літописна назва, дата згадки у літописі
	VIII	IX	X	XI	XII– XIII	
1. Бараші						
2. Бежів						
3. Бельківці						
4. Городець						?
5. Городище на р. Кординці						
6. Городище на р. Свинолужі						
7. Городище на р. Церем						
8. Городське						Городеськ, 1257
9. Грубське						
10. Гульськ						Гольсько, 1150
11. Житомир (Замкова Гора)				?	?	
12. Житомир (Соколова Гора)						
13. Зарічани						
14. Іванків						
15. Корець		?	?	?		Корчеськ, 1150, 1154
16. Коростень						Іскоростень, 945, 946
17. Корчівка						
18. Лелів						
19. Леніне						
20. Малин						
21. Маренин						
22. Медвин						
23. Миропіль						
24. Мічеськ						Мічеськ, 1150
25. Новоград- Волинський						Возвягль, 1257, 1258

<i>Найменування городища</i>	<i>Культурні нашарування, ст.</i>					<i>Літописна назва, дата згадки у літописі</i>
	<i>VIII</i>	<i>IX</i>	<i>X</i>	<i>XI</i>	<i>XII– XIII</i>	
26. Несолонь						
27. Норинськ						
28. Овруч	?					Вручій, 977, 1170, 1171, 1187, 1188, 1190, 1193, 1195, 1202, 1203, 1206, 1207, 1259
29. Олевськ						
30. Пилиповичі						
31. Райки						
32. Рудня-Городище						
33. Сінгури						
34. Станишівка						
35. Степок						
36. Ушеськ						Ушеськ, 1150
37. Фрузинівка						
38. Яроповичі						Ярополч, 1160

Табл. II. Топографічне розміщення городищ Древлянської землі.

На мисі	На останці	На узвишші та пласкій місцевості
Городища простого типу (з одним укріпленням майданчиком)		
Бельківці	Бараші	Городище на р. Свинолужі
Городське Велике	Городське Мале	
Коростень III	Житомир Замкова Гора	Голродище на р. Кординці
Коростень IV		
Іванків	Житомир Соколова Гора	Корчівка
Зарічани		
Лелів	Коростень I	
Леніно	Коростень II	
Малин	Миропіль	
Маренин	Норинськ	
Медвин	Яроповичі	
Несолонь		
Новоград-Волинський Південне		
Олевськ		
Пилиповичі		
Райки		
Рудня-Городище		
Сінгури		
Станишівка		
Степок		
Фрузинівка		
21 (55%)	9 (24%)	3 (8%)
Городища складного типу (з декількома укріпленнями майданчиками)		
Городище на р. Церем	Городець	Грубське
Гульськ		
Новоград-Волинський Північне		
3 (8%)	1 (2,5%)	1 (2,5%)

Табл. III. Площа городищ Древлянської землі, га.

<i>Площею до 0,5 га</i>	
Бежів	0,1
Городище на р. Свинолужі	0,09
Городське Мале	0,2
Зарічани	0,2
Коростень I	0,45
Коростень II	0,05
Корчівка	0,12
Леніне	0,2
Лелів	0,35
Малин	0,3
Медвин	0,15
Миропіль	0,2
Несолонь	0,18
Норинськ	0,4
Олевськ	0,19
Пилиповичі	0,14
Райки	0,3
Рудня-Городище	0,4
Станишівка	0,3
Степок	0,46
Яроповичі	0,46
22 (60%)	

<i>Площею від 1 до 3 га</i>	
Городище на р. Кодинка	1
Городське Велике	1,3
Городець	2,16
Гульськ	1,85
Маренин	1,2
Новоград-Волинський Північне	2,5
6 (16%)	

<i>Площею понад 5 га</i>	
Городище на р. Церем	15
Грубське Велике	75
Коростень IV	9
3 (8%)	

Примітка: через відсутність достовірних даних до таблиці не включені Бельківці, Корець, Мічеськ, Овруч, Сінгури, Фрузинівка, Ушеськ.

<i>Площею від 0,5 до 1 га</i>	
Бараші	0,6
Житомир (Замкова Гора)	0,5
Житомир (Соколова Гора)	0,55
Новоград-Волинський Південне	0,9
Грубське Мале	0,8
Іванків	0,8
6 (16%)	

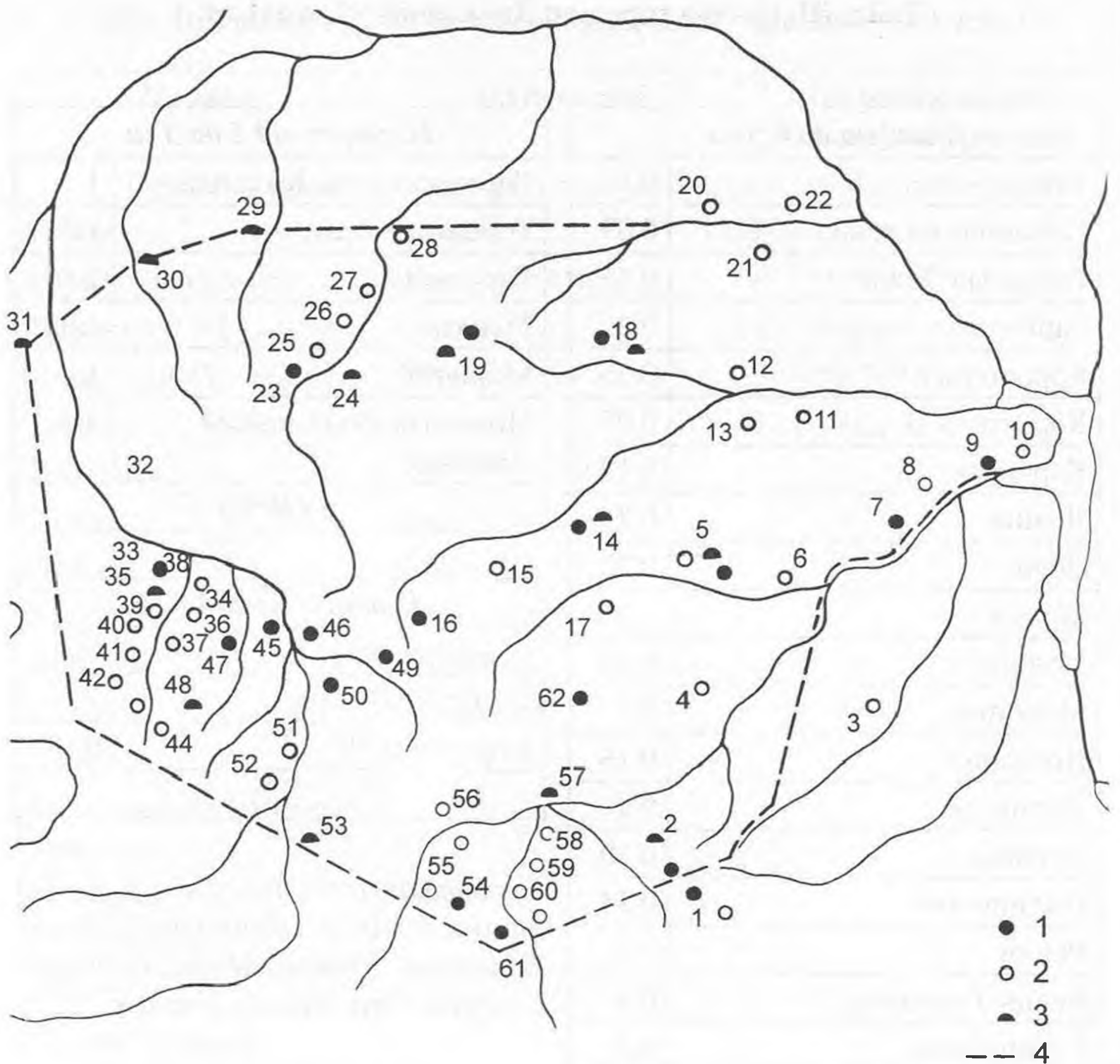

Рис. 1. Племінна територія древлян за археологічними даними.

(1 – городища IX–X ст.; 2 – поселення VIII–X ст., 3 – курганні могильники).
 Цифрами позначені: 1 – Яроповичі; 2 – Грубське; 3 – Лозовик; 4 – Радомишль; 5 – Малин; 6 – Пинязевичі; 7 – Іванків; 8 – Приборськ; 9 – Фрузинівка; 10 – Лапутьки; 11 – Поліське; 12 – Христинівка; 13 – Шишилівка; 14 – Коростень; 15 – Ушиця; 16 – Бараші; 17 – Буки; 18 – Овруч; 19 – Городець; 20 – Демидовичі; 21 – Селище; 22 – Білий Берег; 23 – Олевськ; 24 – Тепениця; 25 – Сущани; 26 – Рудня Хочинська; 27 – Хочино; 28 – Копище; 29 – Глинне; 30 – Рокитне; 31 – Немовичі; 32 – Хотинь; 33 – Маренин; 34 – Лучиця; 35 – Велика Клецька; 36 – Морозівка; 37 – Повчино; 38 – Гвоздів; 39 – Бабино; 40 – Піддубці; 41 – Печиводи; 42 – Кутки; 43 – Зубівщина; 44 – Гориця; 45 – Пилиповичі; 46 – Новоград-Волинський; 47 – Городище; 48 – Великі горбаші; 49 – Несолонь; 50 – Гульськ; 51 – Рогачів; 52 – Кикова; 53 – Миропіль; 54 – Великі Коровинці; 55 – Городище; 56 – Буки; 57 – Житомир; 58 – Шумськ; 59 – Троянів; 60 – Швайківка; 61 – Райки; 62 – Бежів.

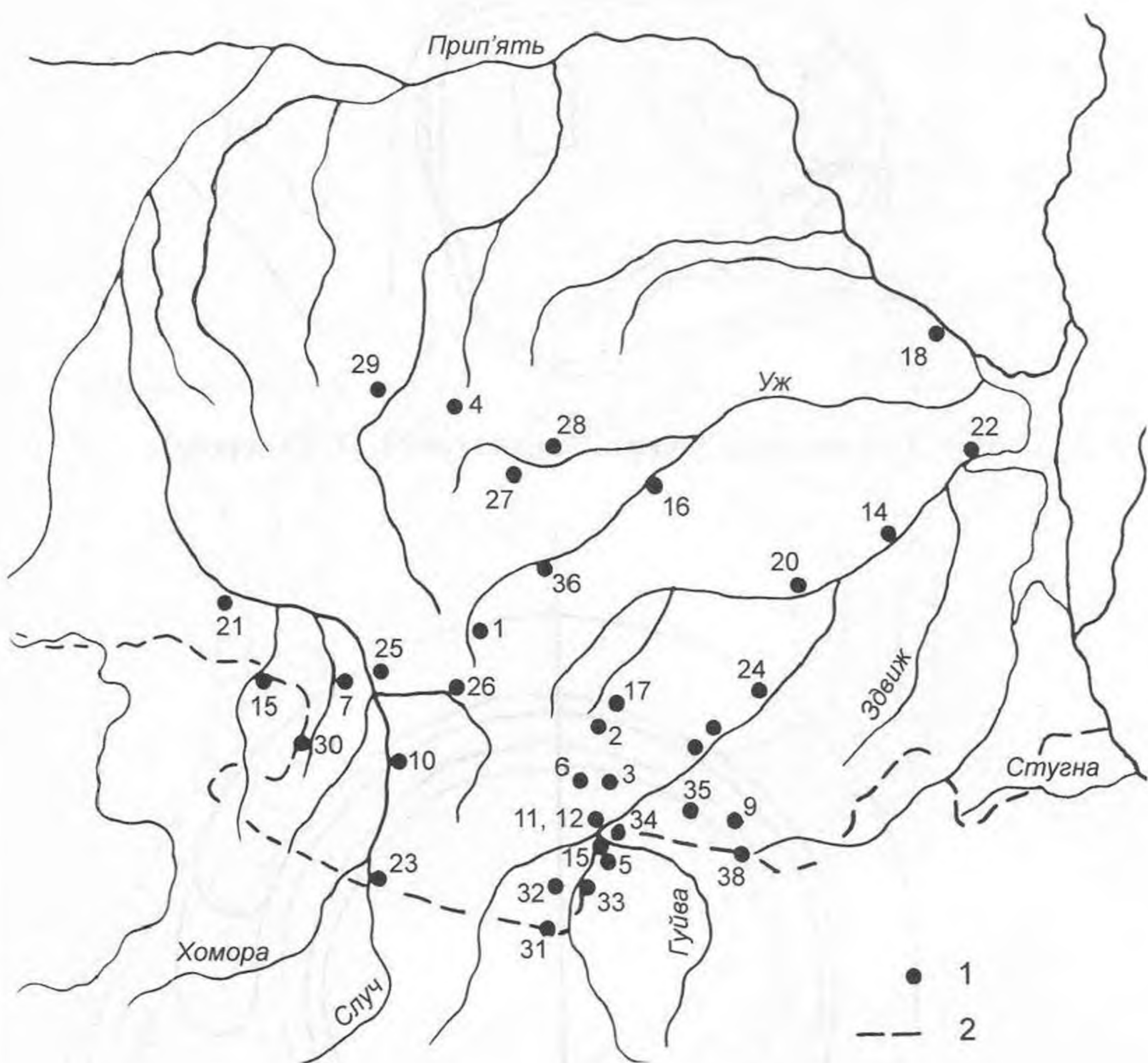

Рис. 2. Городища дrevлян IX–XIII ст.

1 – Бараші; 2 – Бежів; 3 – Бельківці; 4 – Городець; 5 – Городище на р. Кординці; 6 – Городище на р. Свинолужі; 7 – Городище на р. Церем; 8 – Городське; 9 – Грубське; 10 – Гульськ; 11 – Житомир, Замкова Гора; 12 – Житомир, Соколова Гора; 13 – Заречани; 14 – Іванків; 15 – Корець; 16 – Коростень; 17 – Корчівка; 18 – Лелів; 19 – Леніно; 20 – Малин; 21 – Маренин; 22 – Медвин; 23 – Миропіль; 24 – Мичеськ; 25 – Новоград-Волинський; 26 – Несолонь; 27 – Норинськ; 28 – Овруч; 29 – Олевськ; 30 – Пилиповичі; 31 – Райки; 32 – Рудня-Городище; 33 – Сингури; 34 – Станишівка; 35 – Степок; 36 – Ушеськ; 37 – Фрузинівка; 38 – Яроповичі.

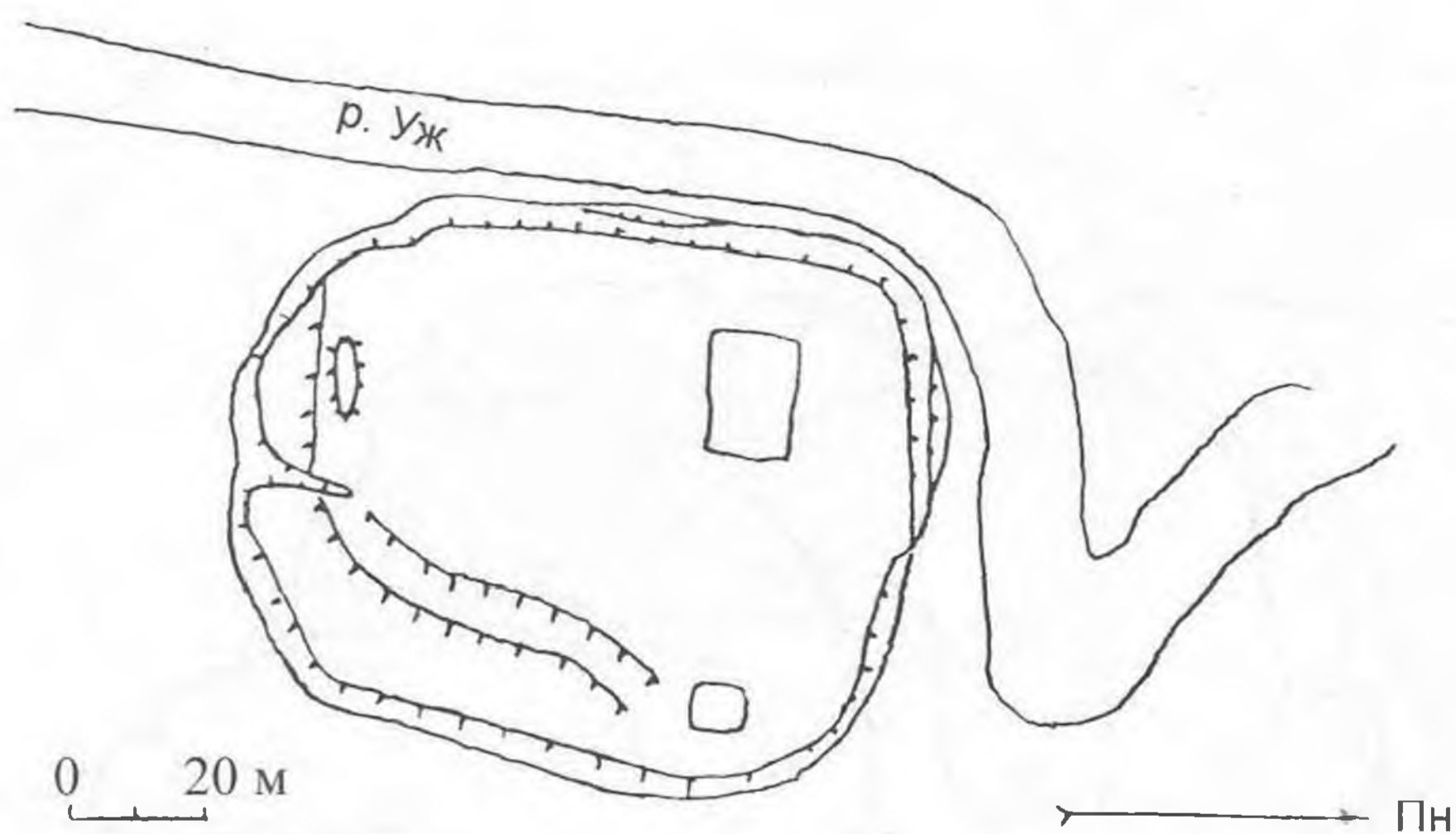

Рис. 3. План городища в с. Бараші (за М. П. Кучерою).

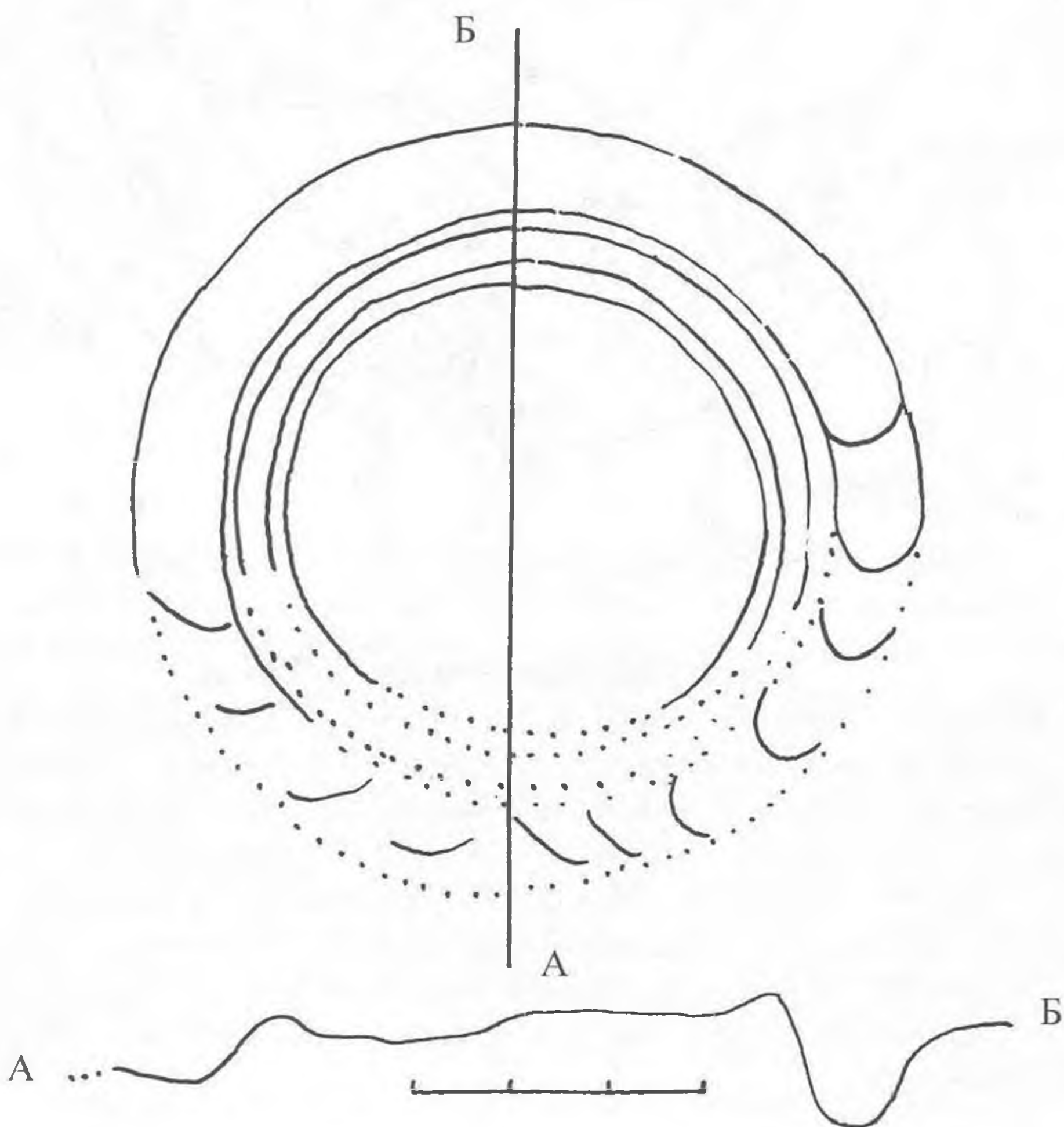

Рис. 4. Схематичний план та профіль майданчика городища в с. Бежів (за С. С. Гамченком).

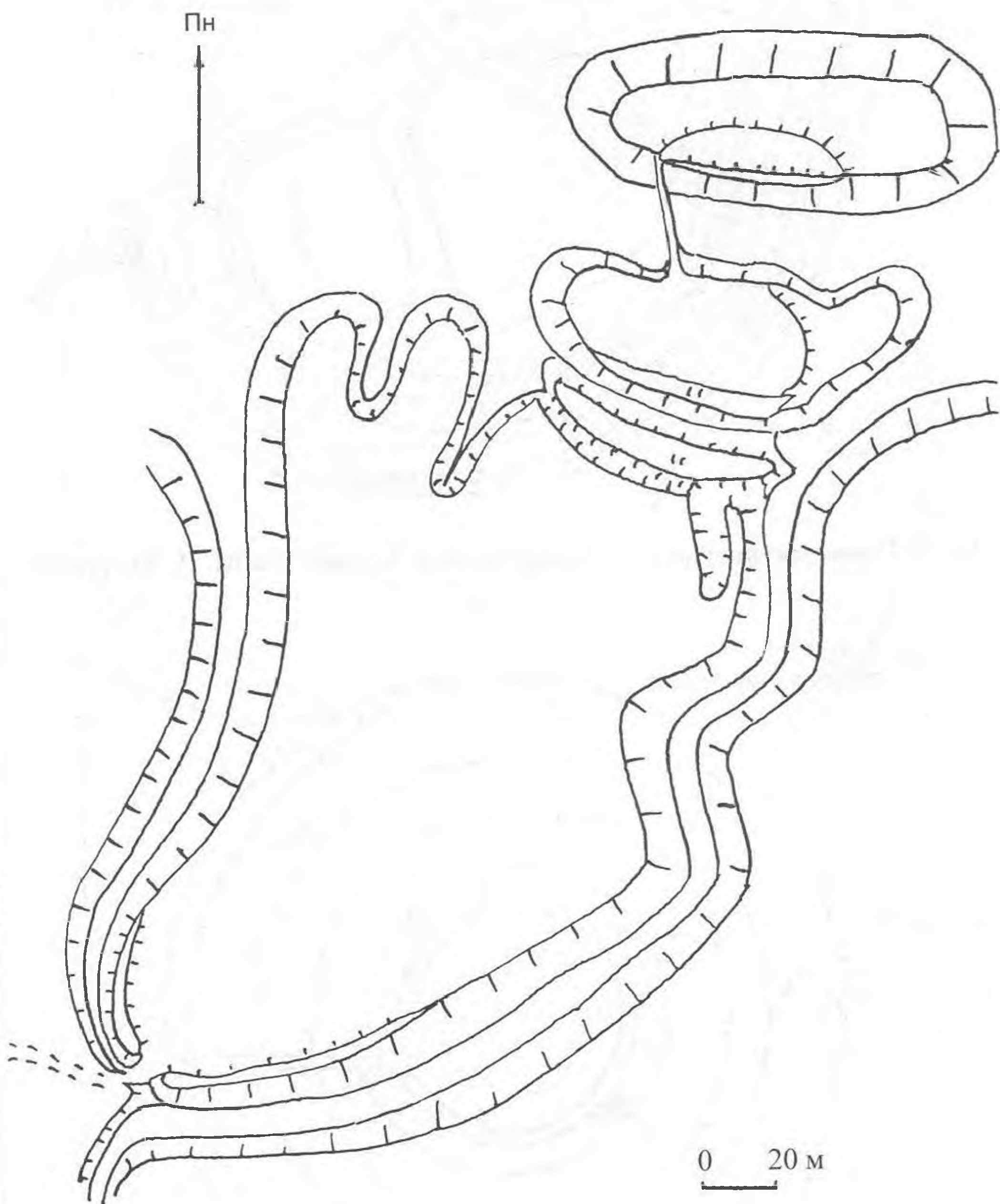

Рис. 5. План городища біля с. Городець (за М. П. Кучерою).

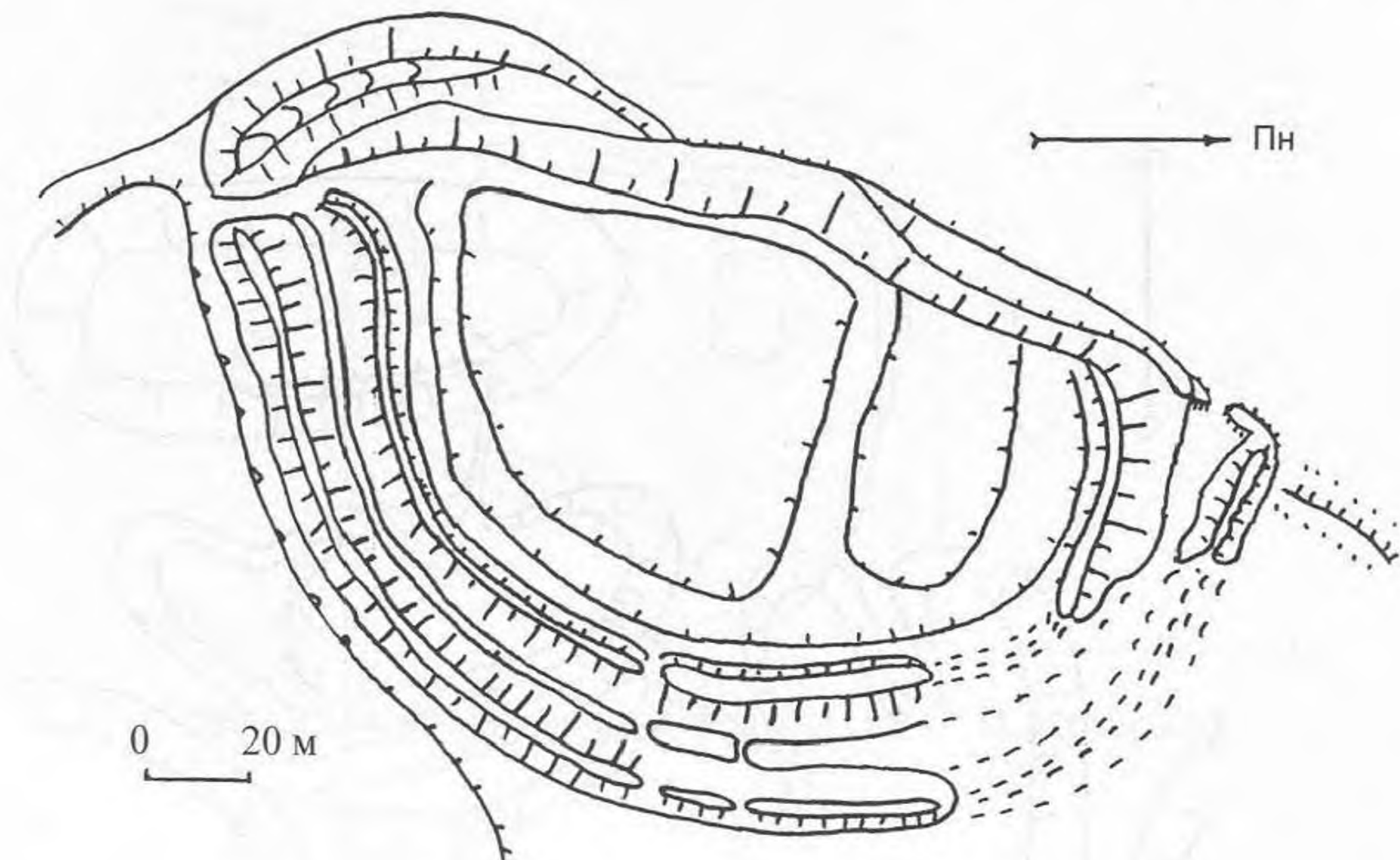

Рис. 6. План городища біля с. Городище на р. Коди́нці (за М. П. Кучерою).

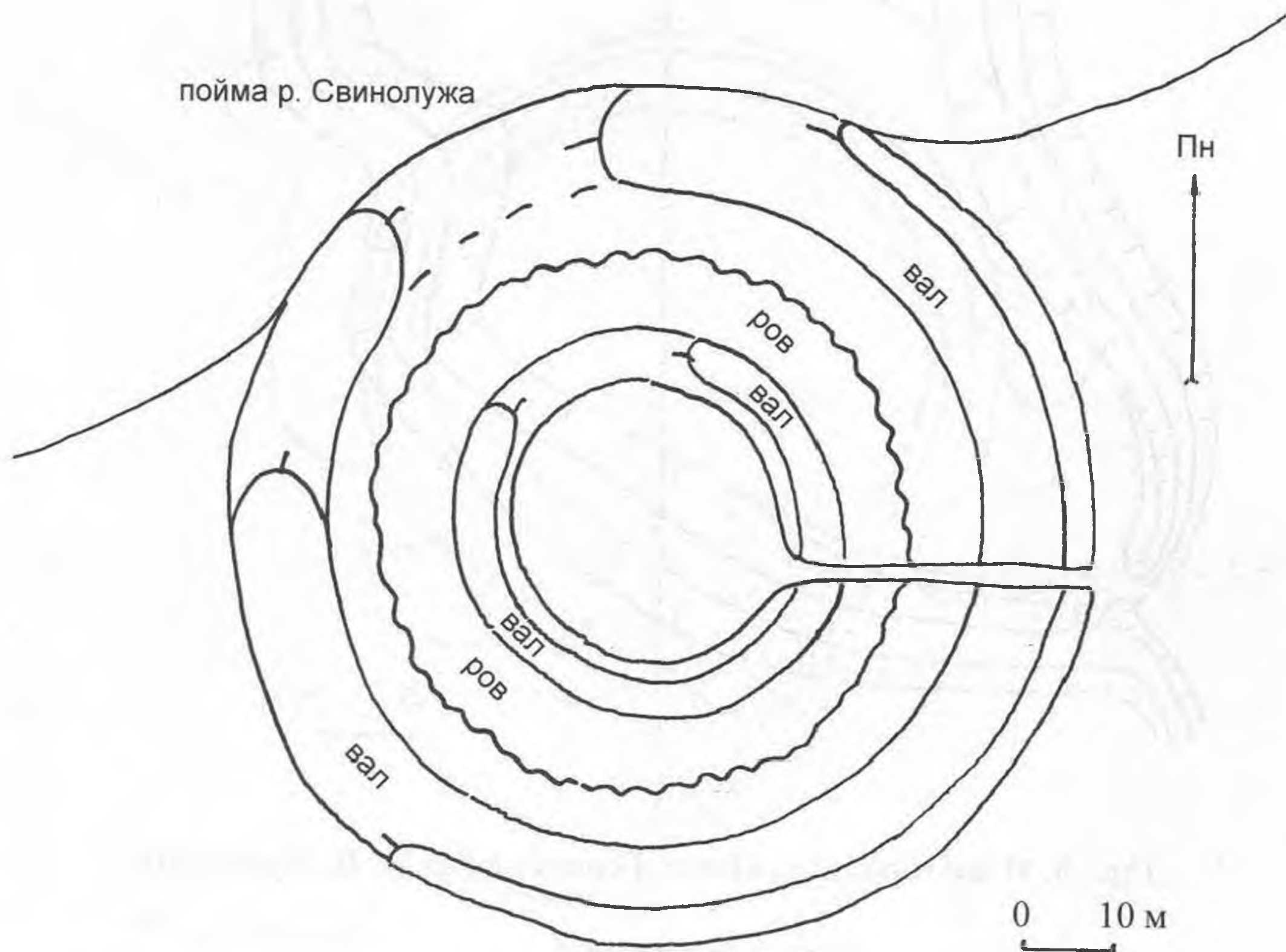

Рис. 7. План городища біля с. Городище на р. Свинолу́жжі (за М. П. Кучерою).

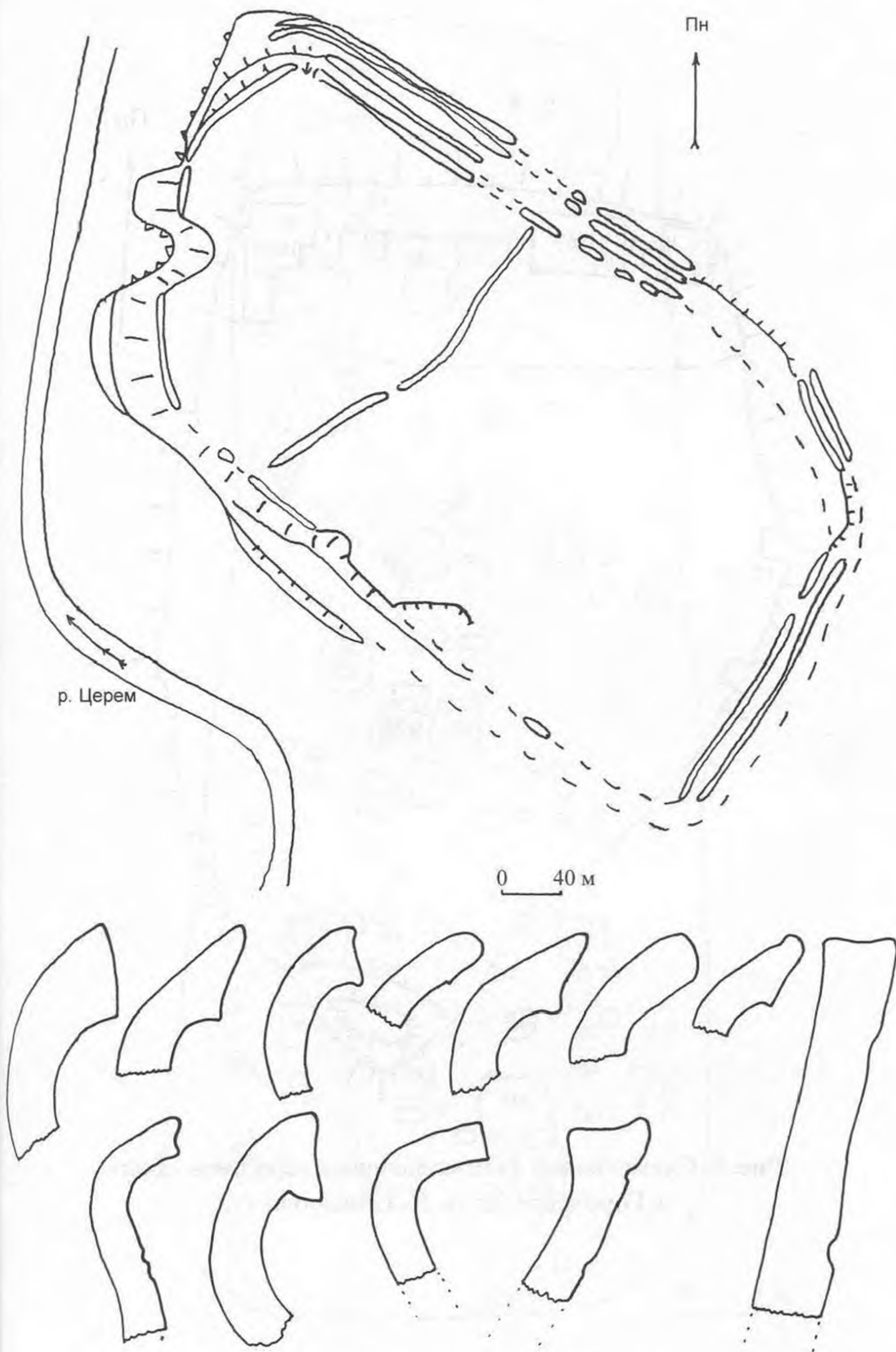

Рис. 8. План городища в с. Городище на р. Церем (за М. П. Кучерою)
та профілі вінець кераміки з культурного шару.

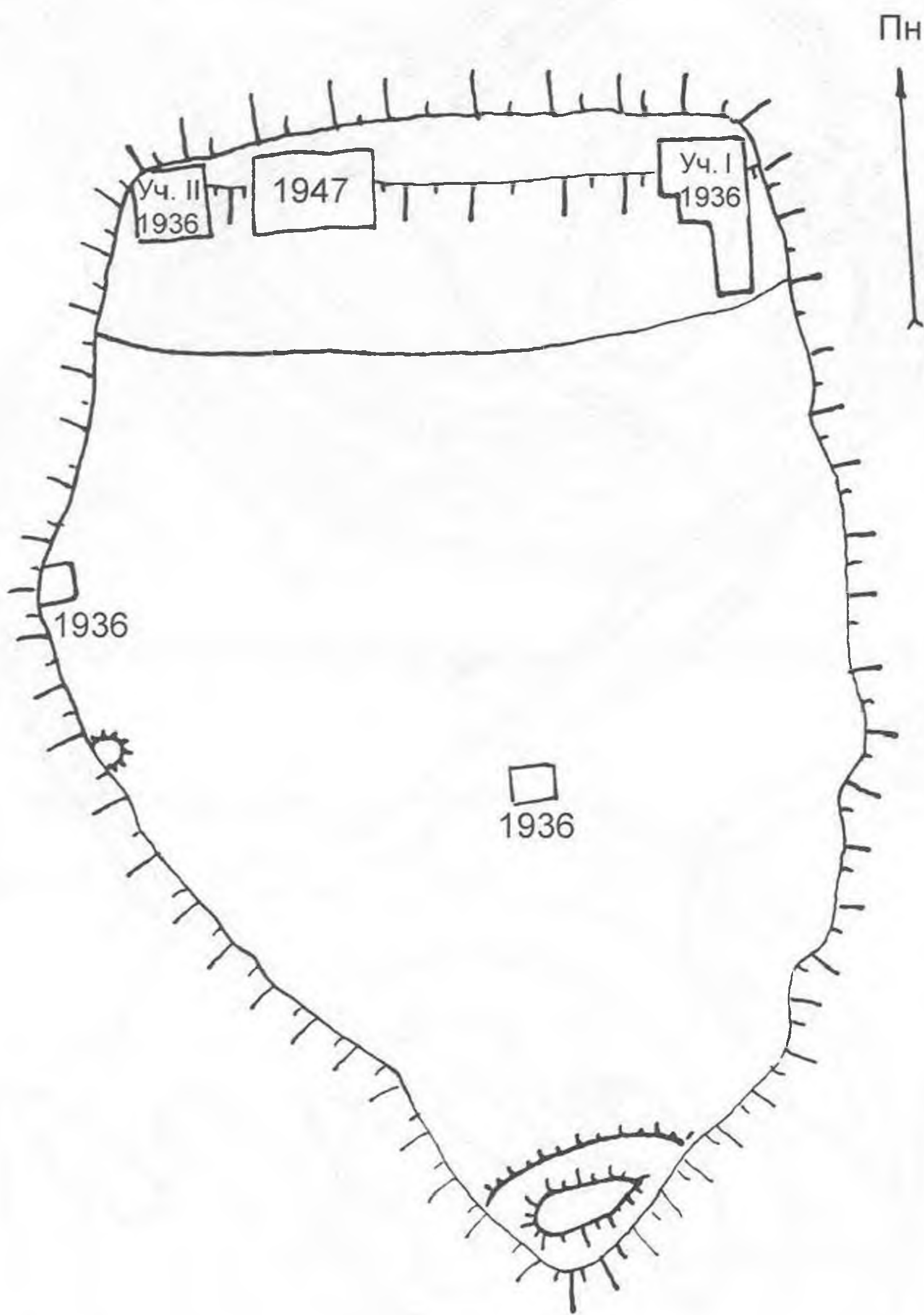

Рис. 9. Схематичний план майданчика городища «Вал» в Городське (за В. К. Гончаровим).

Рис. 10. Схематичний план майданчика Малого Городського городища з розкопаними об'єктами (за Р. І. Виєзжевим).

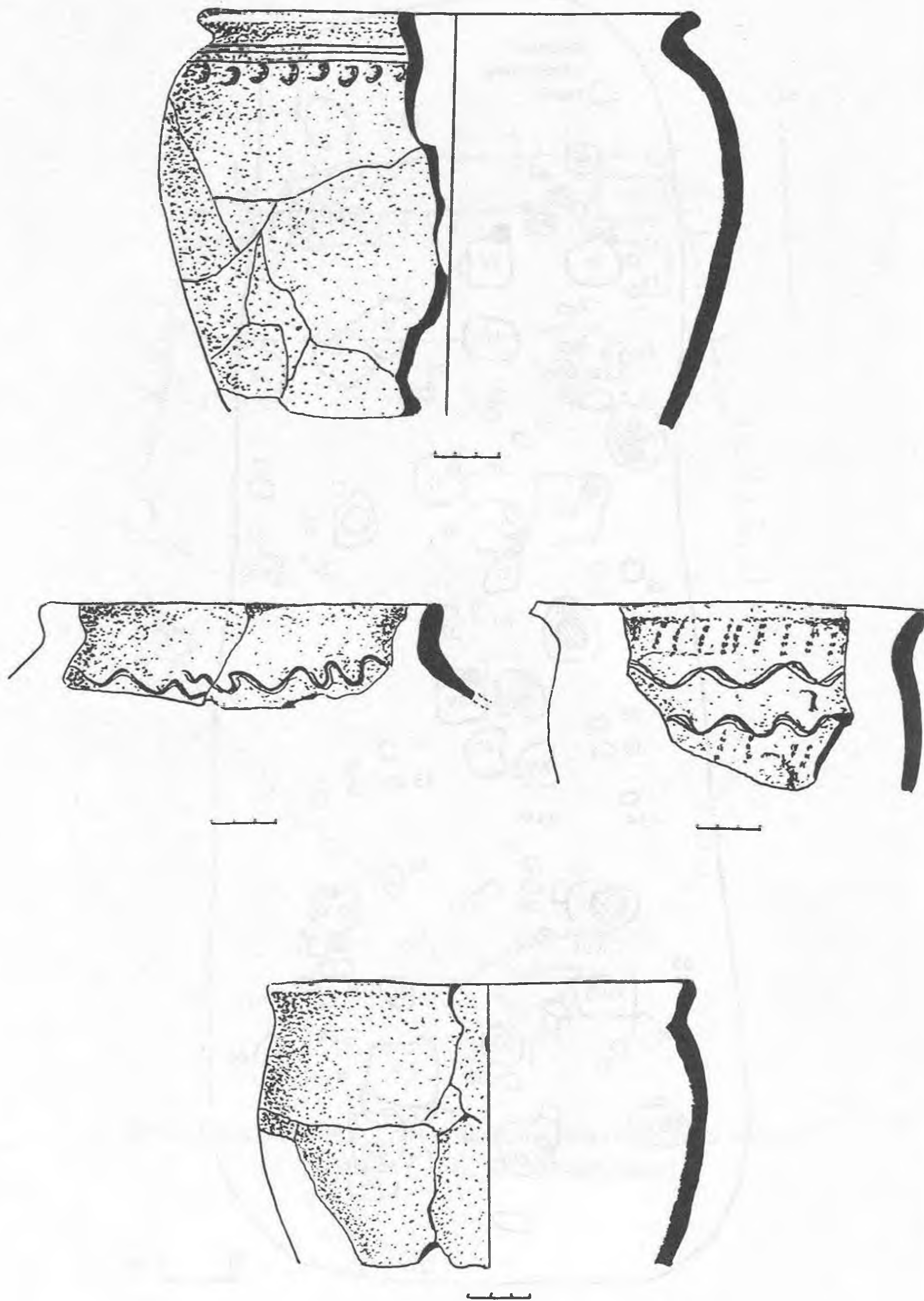

Рис. 11. Кераміка з об'єктів Малого Городського городища.

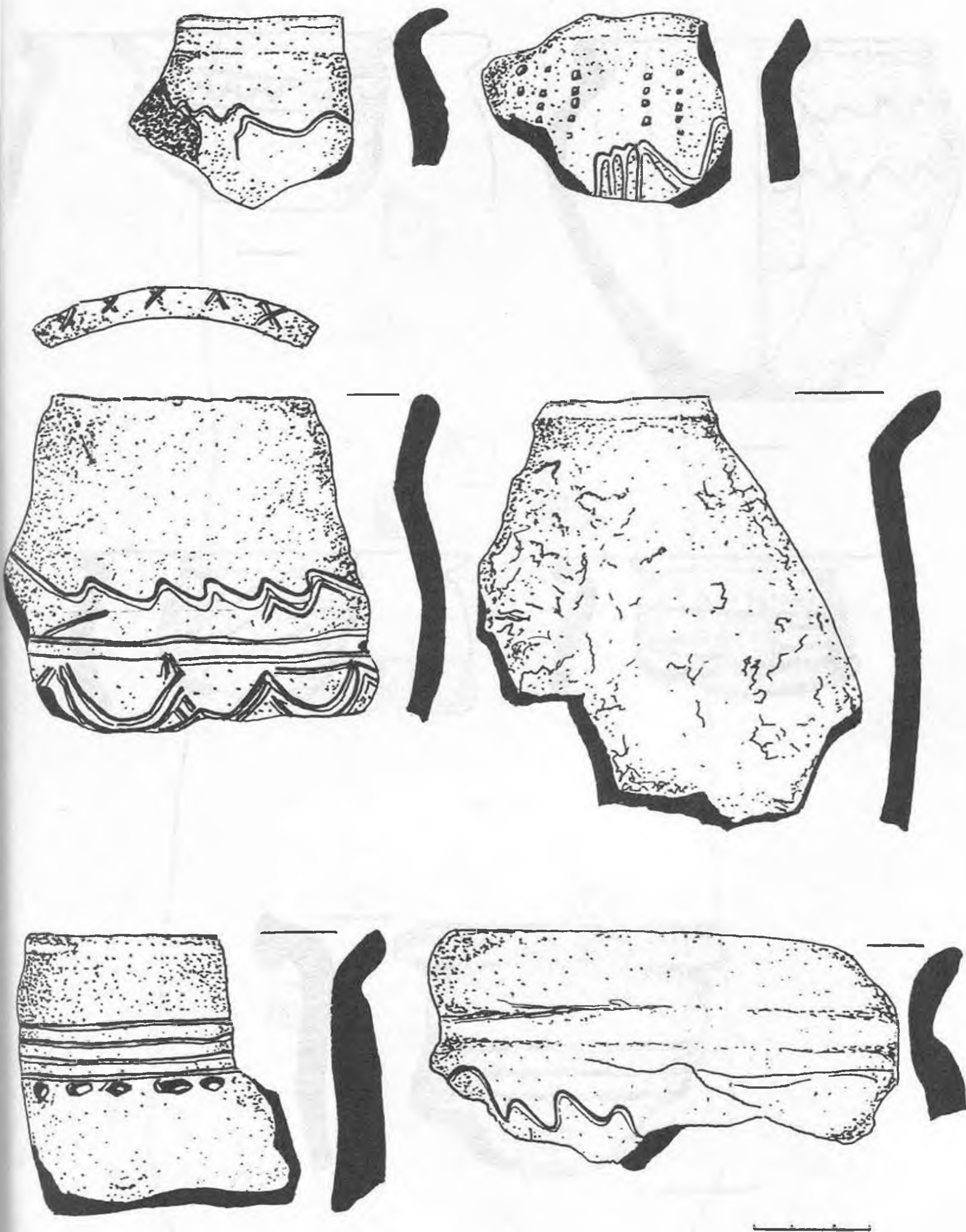

Рис. 12. Кераміка з об'єктів Малого Городського городища.

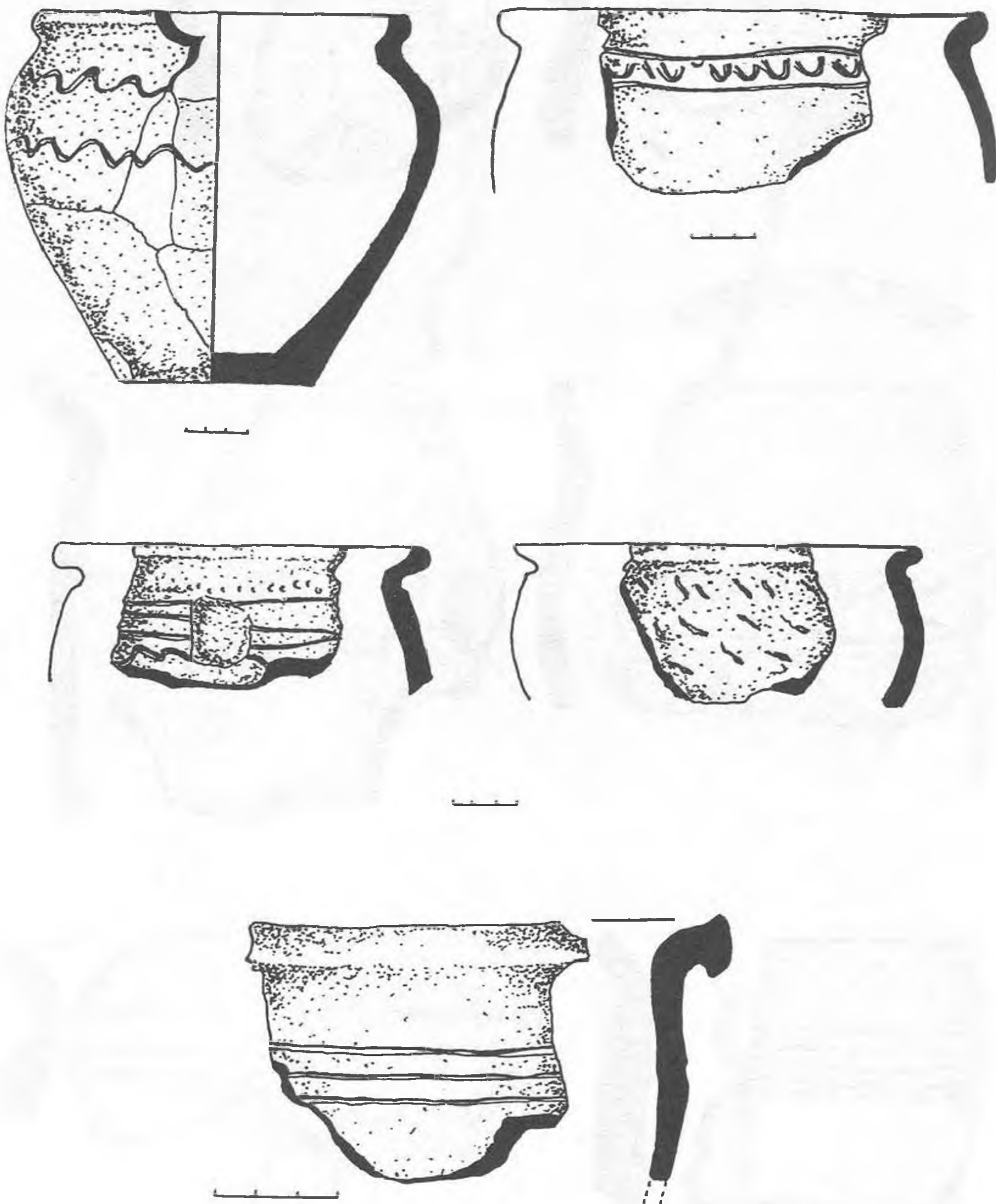

Рис. 13. Кераміка з об'єктів Малого Городського городища.

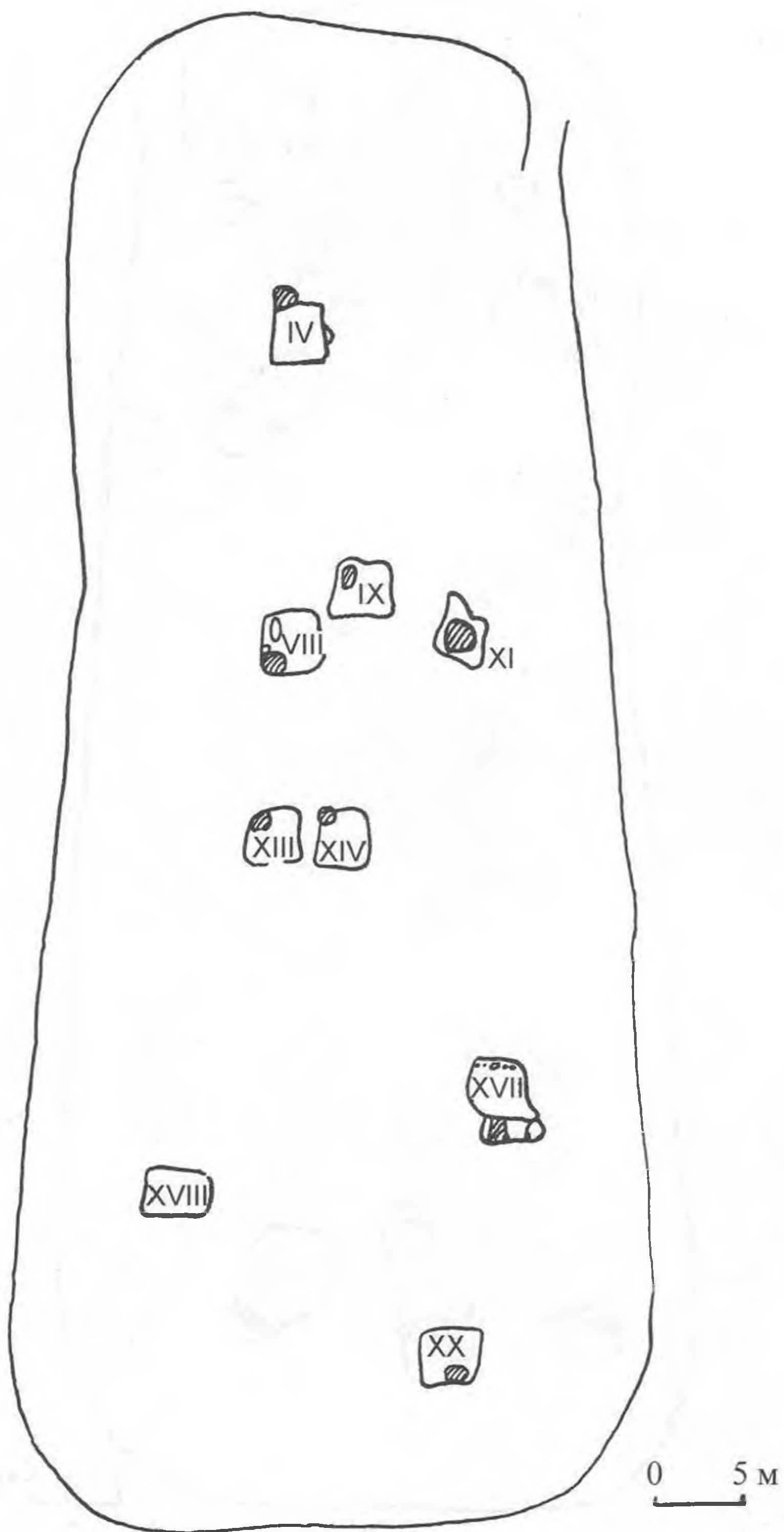

Рис. 14. Об'єкти XII – середини XIII ст.
на Малому Городському городищі.

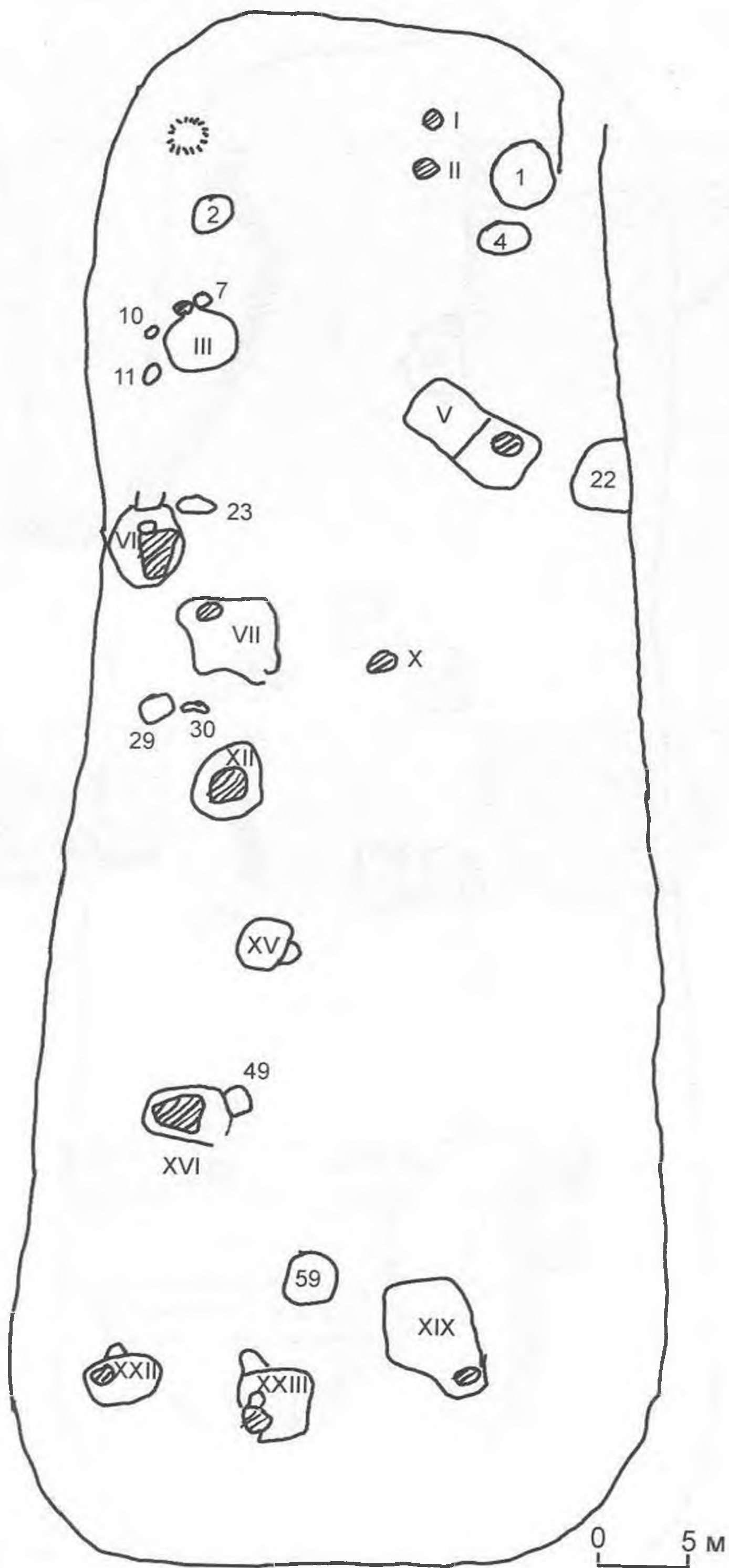

Рис. 15. Об'єкти другої половини XIII – початку XV ст.
на Малому Городському городищі

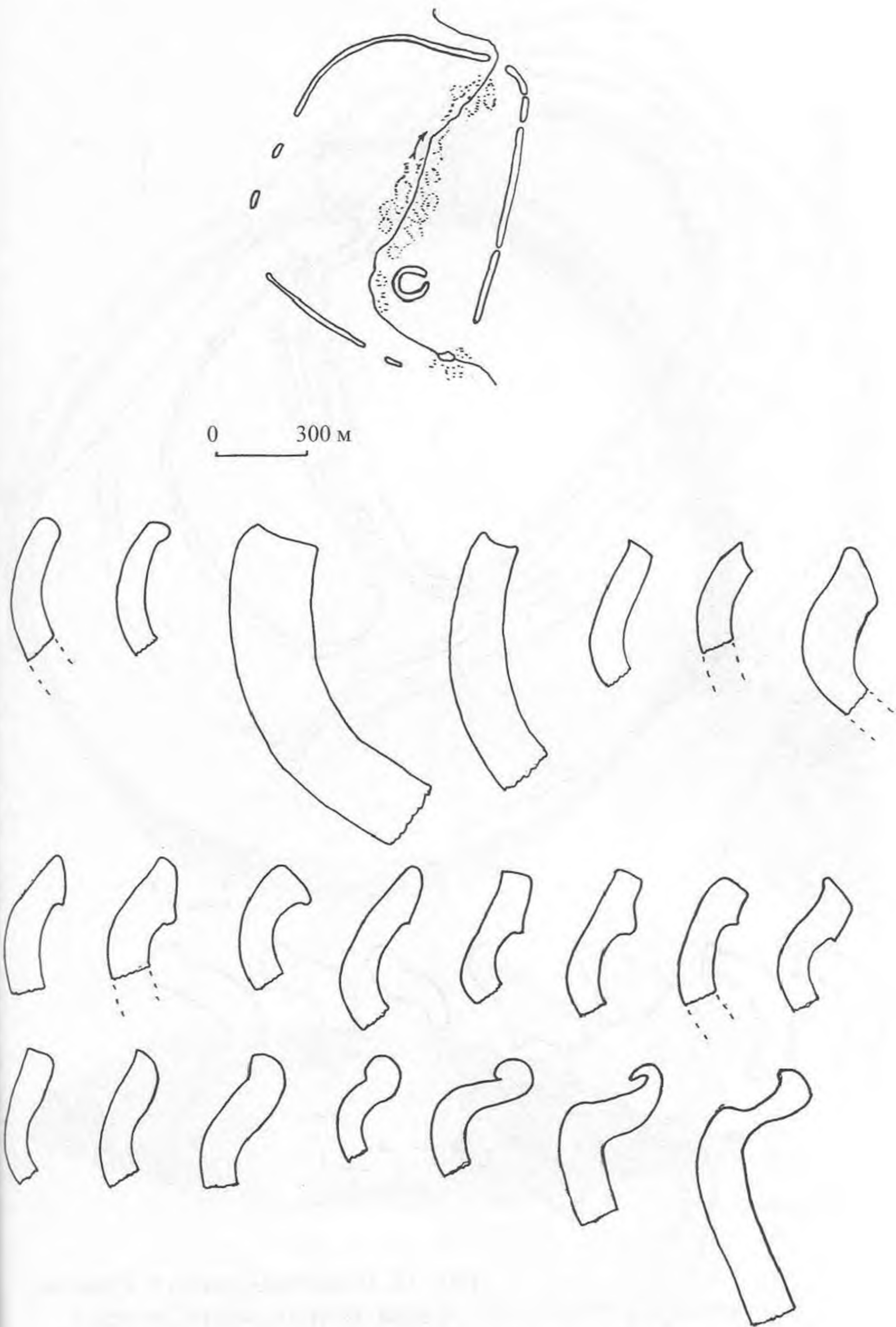

Рис. 16. План Грубського городища (за П. А. Раппопортом)
та профілі вінець кераміки з культурного шару.

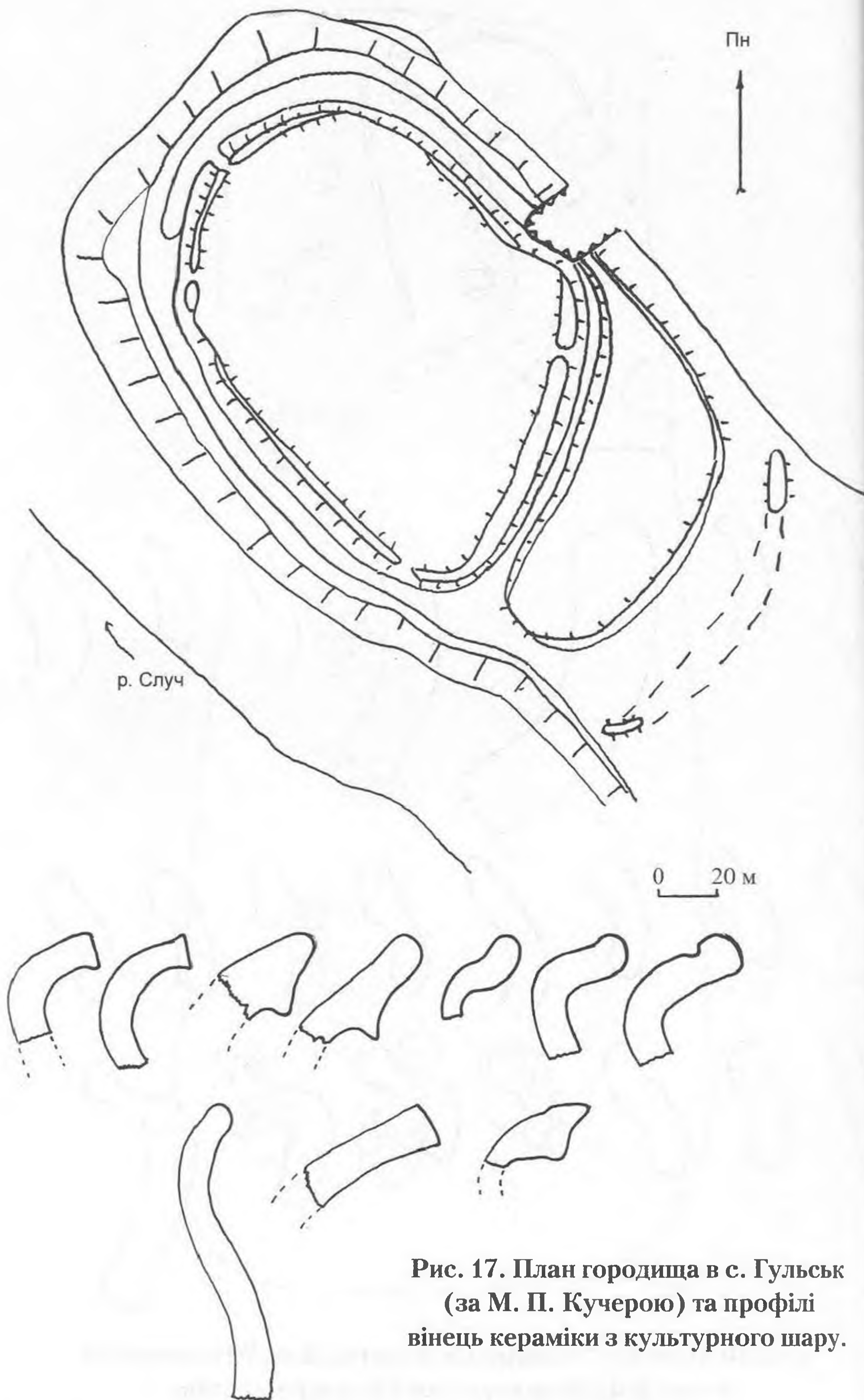

Рис. 17. План городища в с. Гульськ
(за М. П. Кучерою) та профілі
вінець кераміки з культурного шару.

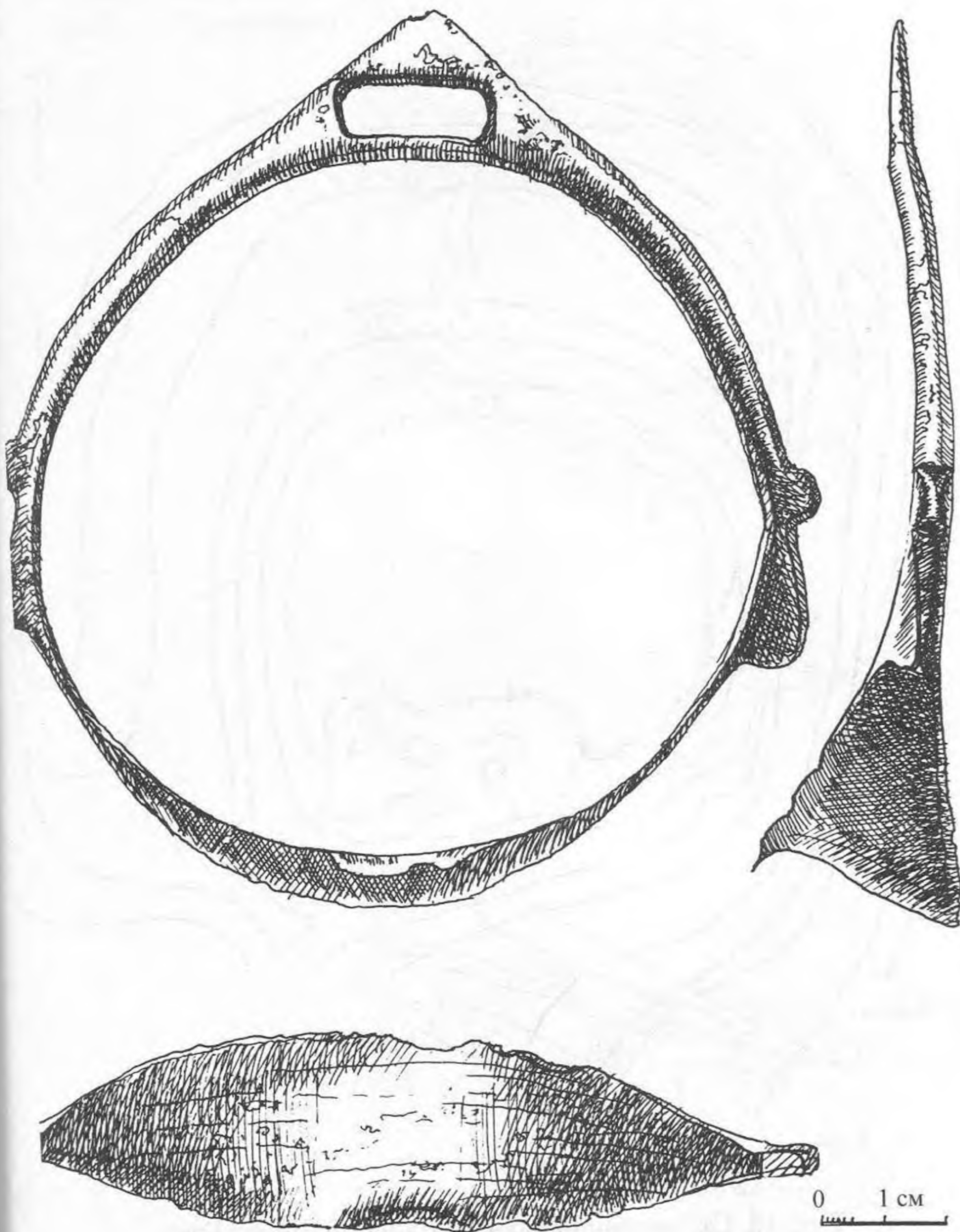

Рис. 18. Залізне стрем'я. Городище в с. Гульськ
(підйомний матеріал).

Рис. 19. Схематичний план городища Замкова Гора в Житомирі (за С. С. Гамченком).

Рис. 20. План городища
Соколова Гора в Житомирі
(за С. С. Гамченком).

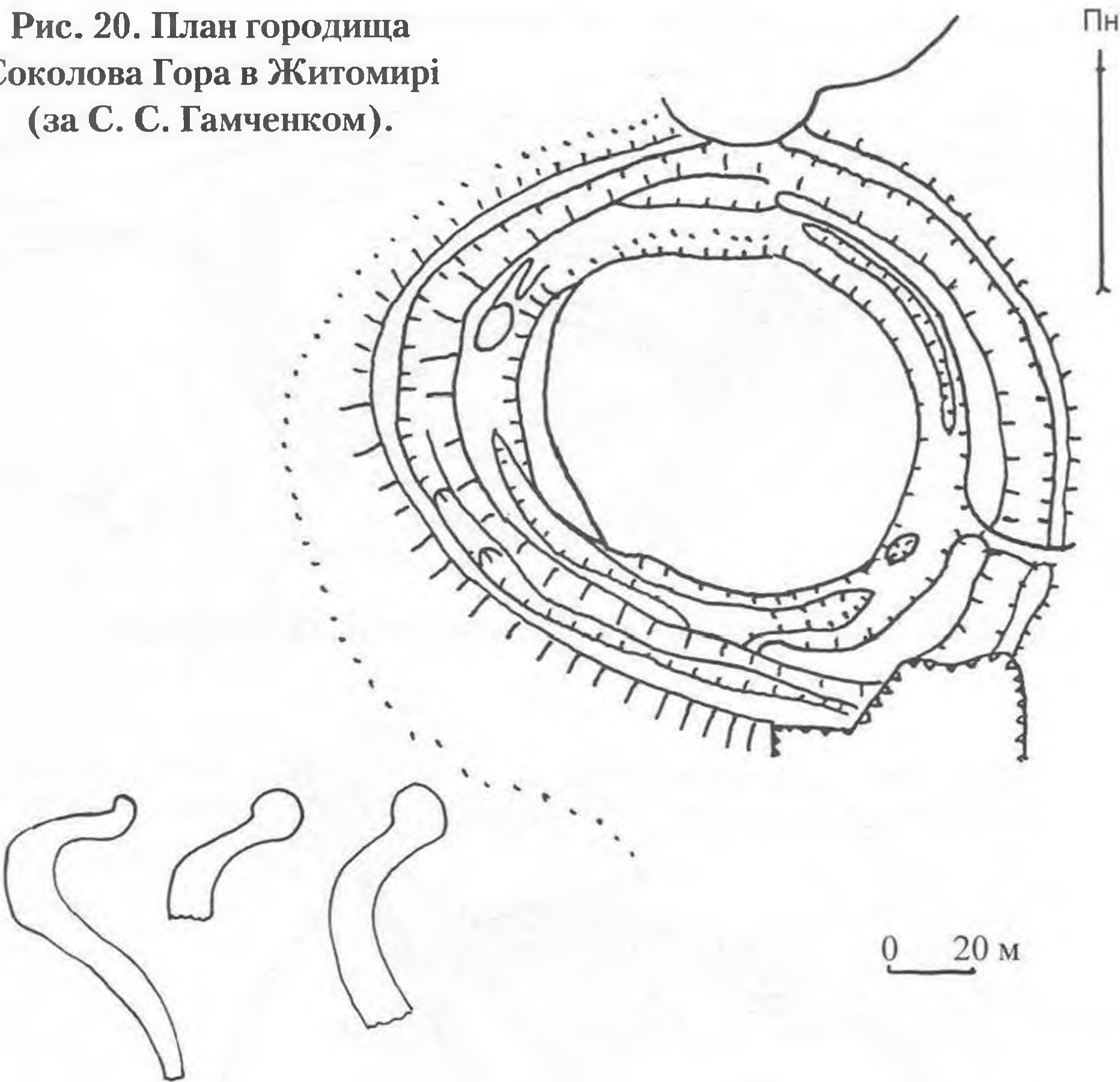
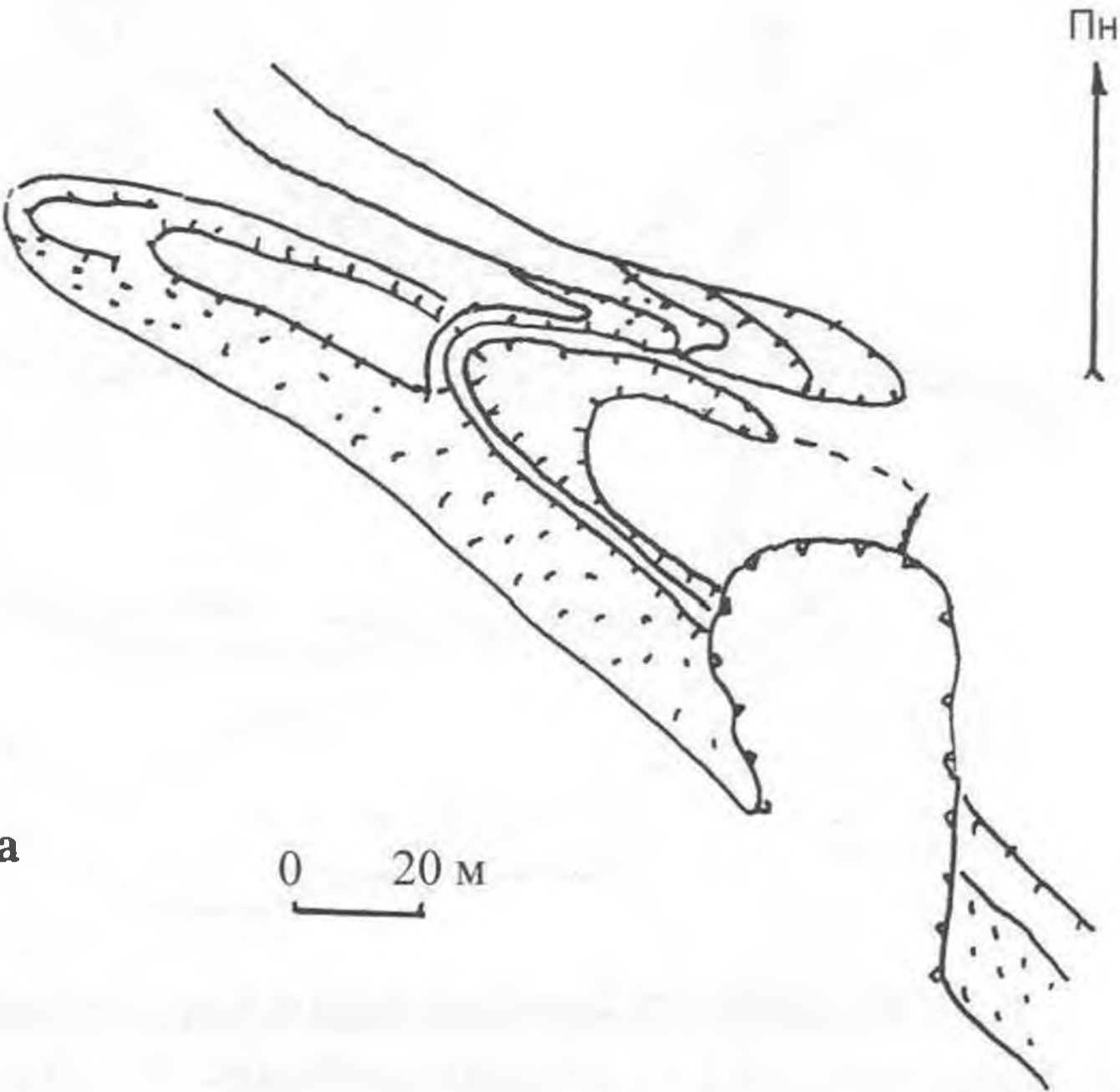

Рис. 21. План городища
в с. Зарічани
(за М. П. Кучерою).

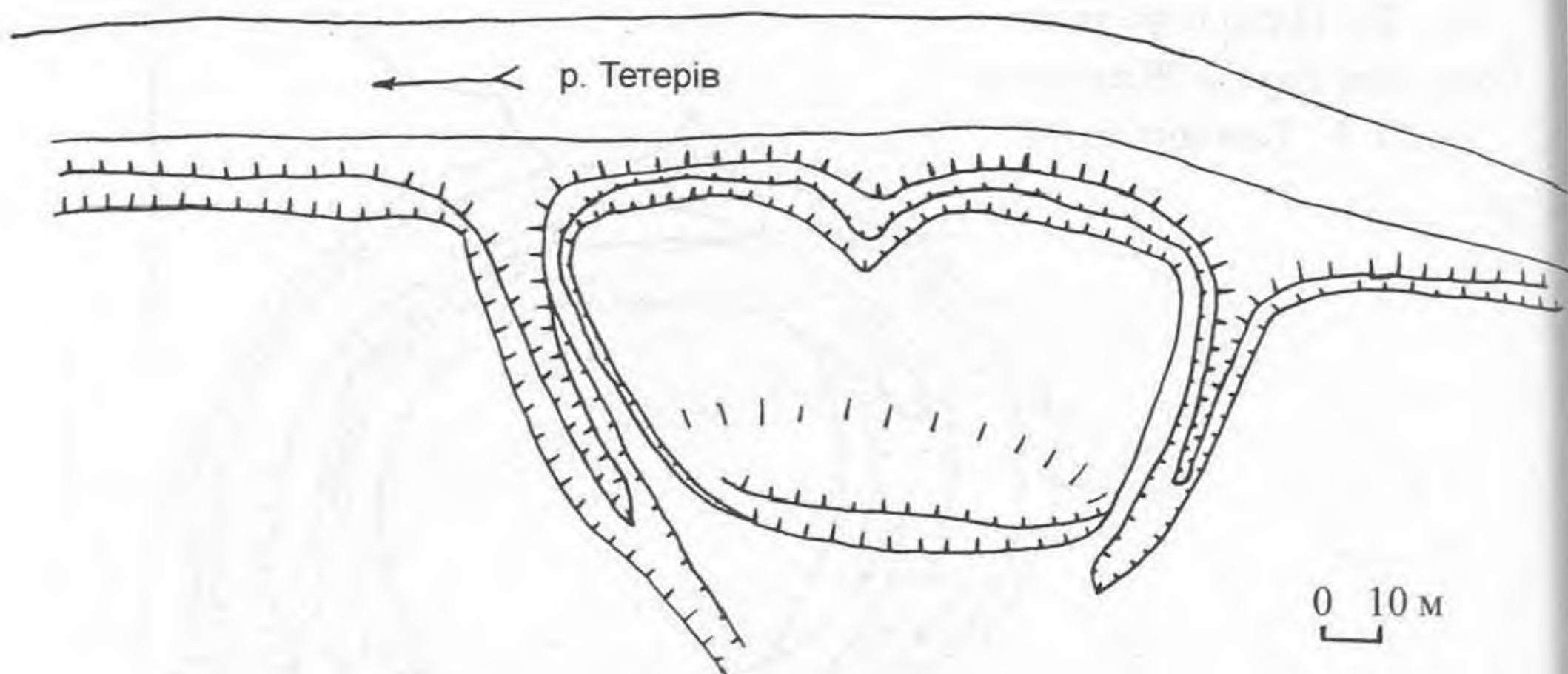

Рис. 22. План городища в м. Іванків (за М. П. Кучерою).

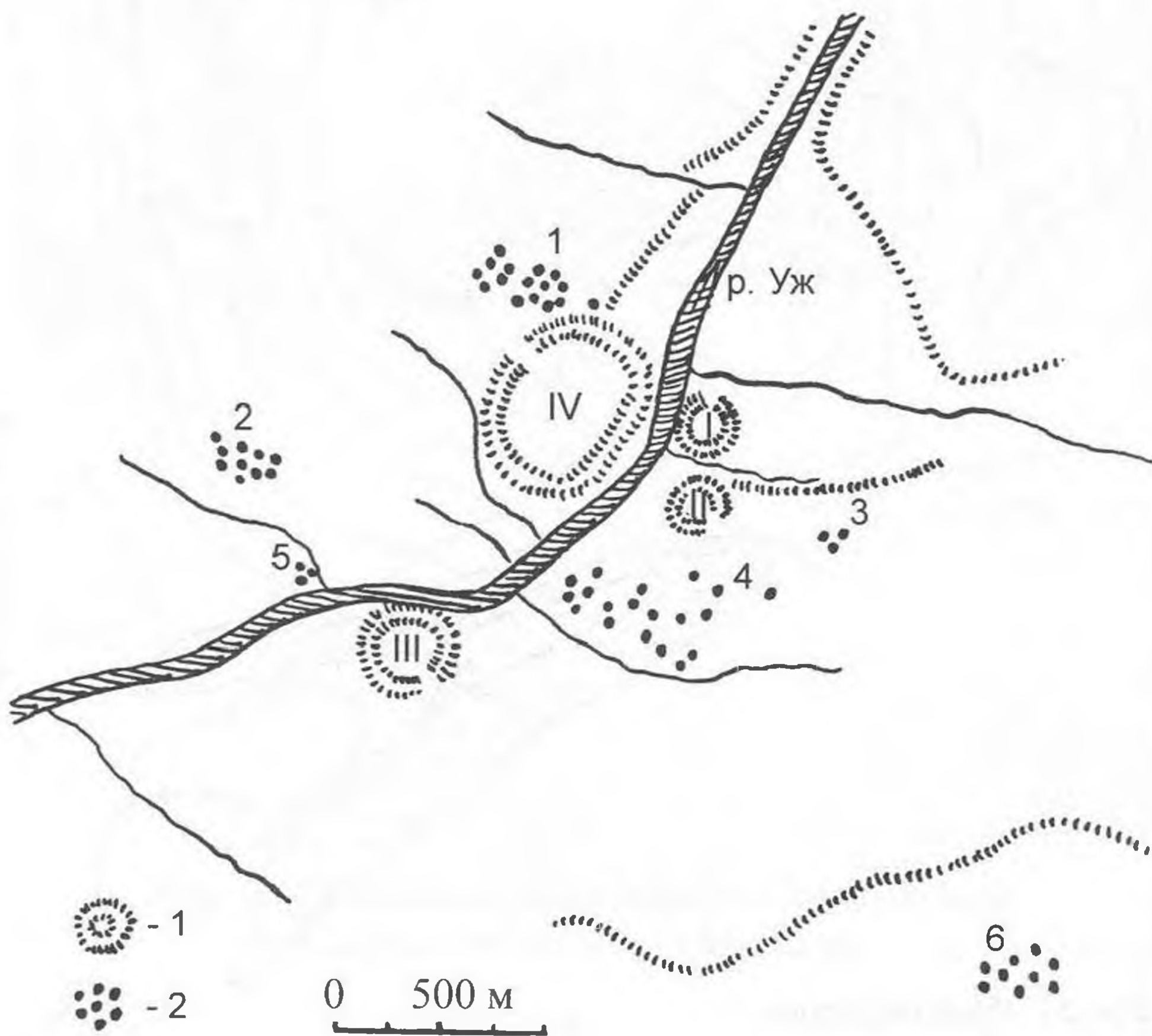

Рис. 23. Ситуаційний план розміщення археологічних пам'яток в м. Коростені (за І. С. Самойловським). 1 – городища; 2 – курганні групи.

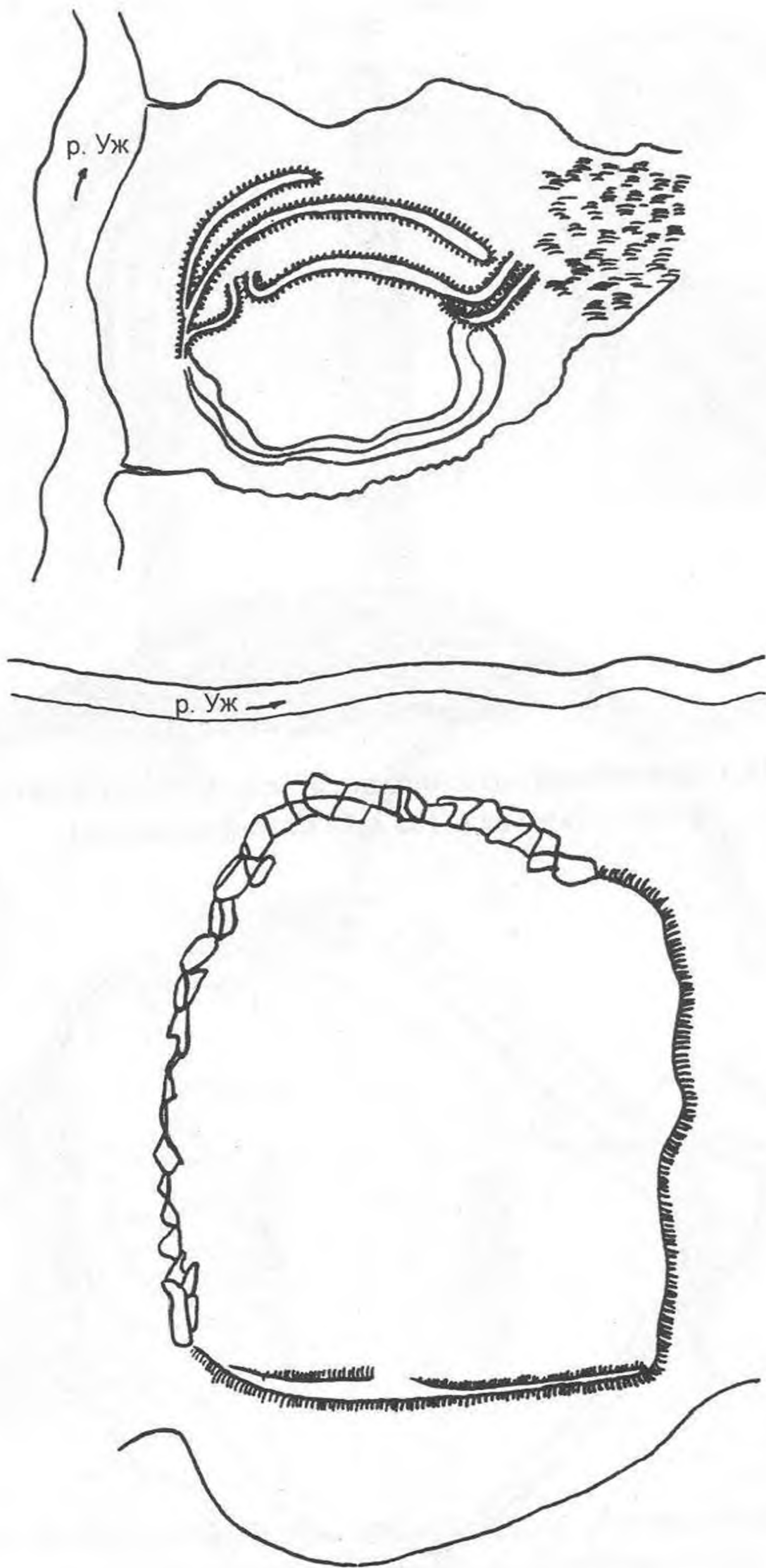

Рис. 24. Схематичні плани городищ 1 та 2 в м. Коростені
(за І. С. Самойловським).

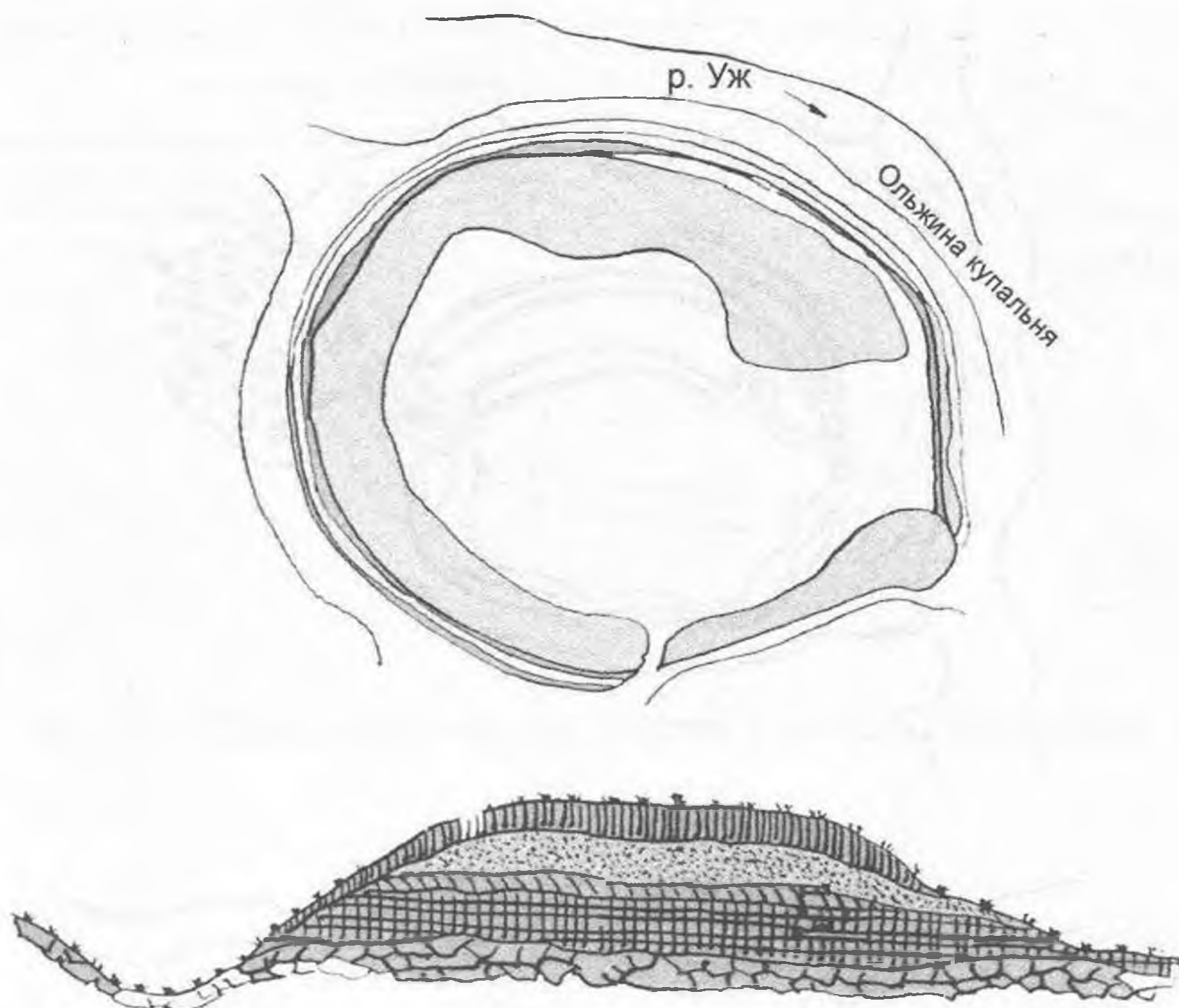

Рис. 25. Схематичний план городища 3 в м. Коростені та профіль розрізу його вала (за І. С. Самойловським).

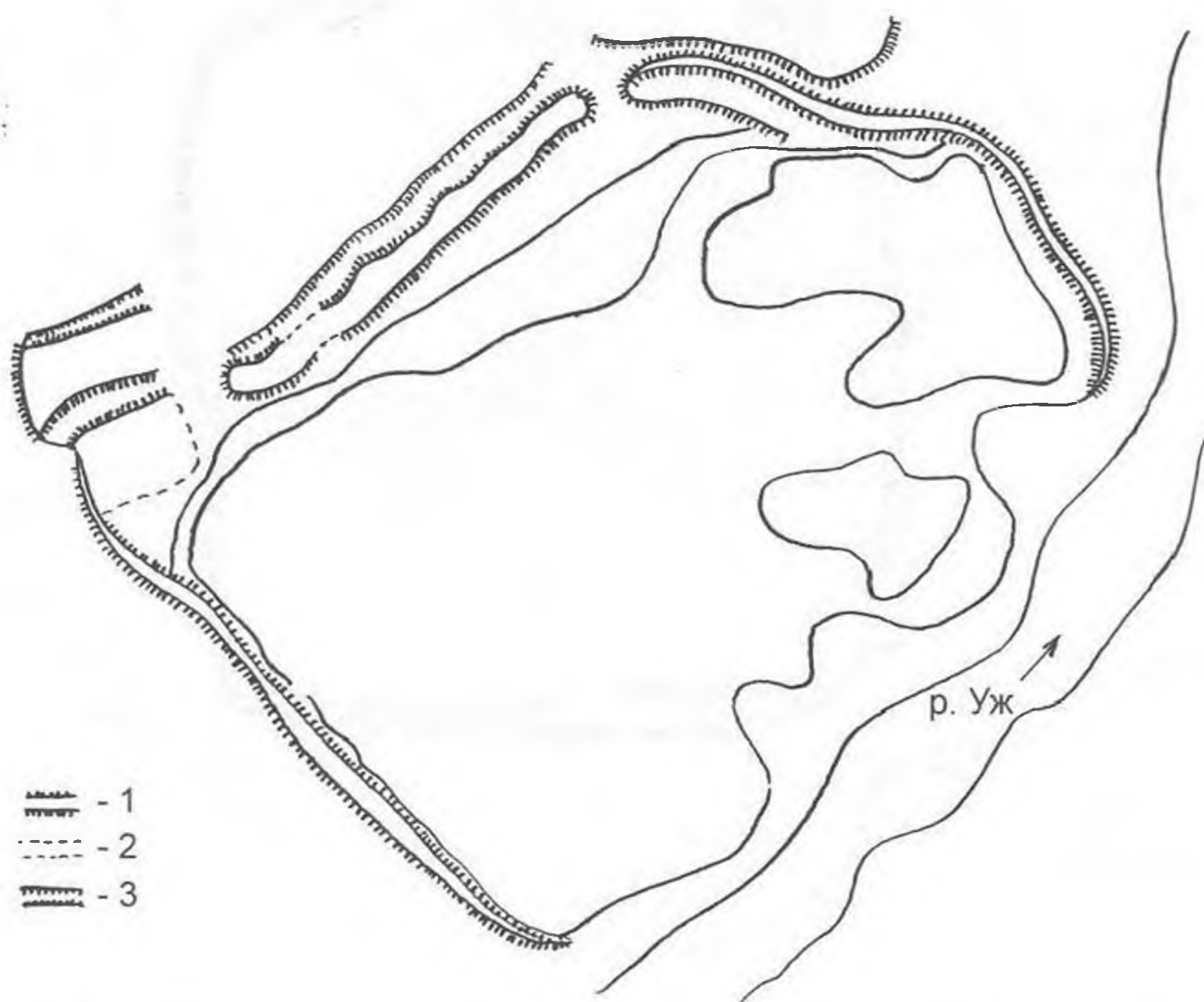

Рис. 26. Схематичний план городища 4 в м. Коростені (за І. С. Самойловським).

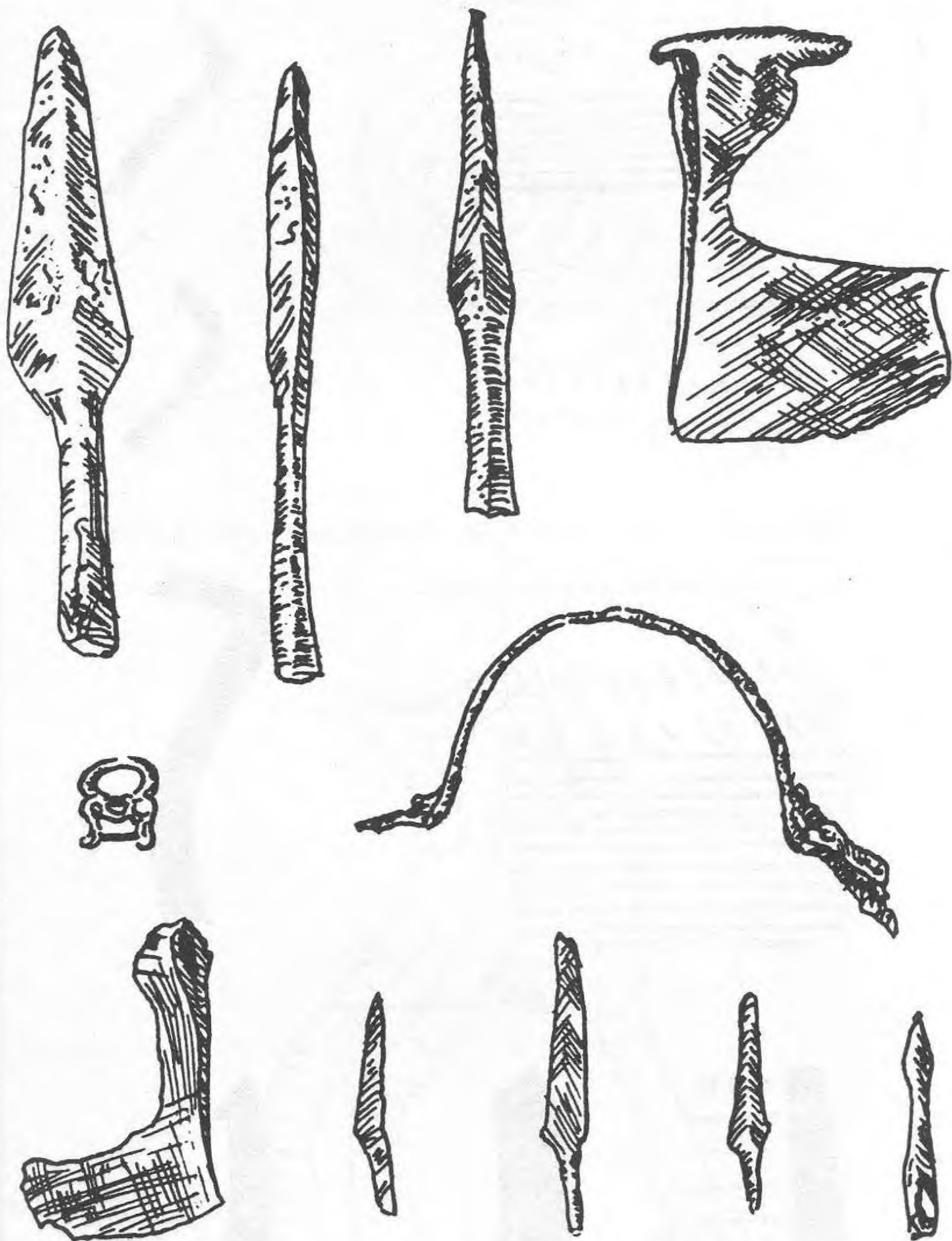

Рис. 27. Залізні предмети, знайдені під час розкопок городищ давнього Іскоростеня (за Ф. А. Козубовським).

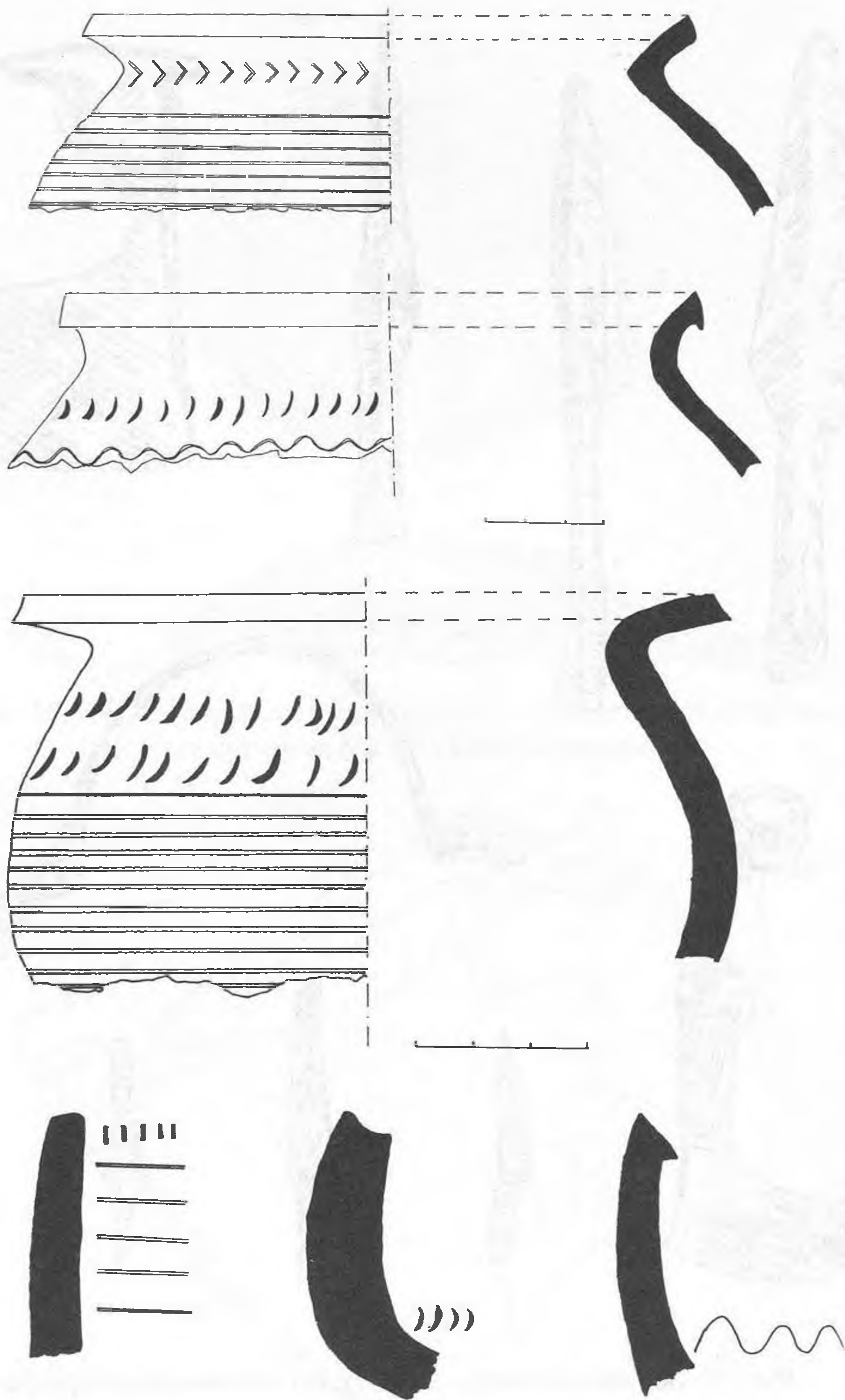

Рис. 28–29. Кераміка IX–X ст. з розкопок городища 3 в м. Коростені (з фондів Національного музею історії України).

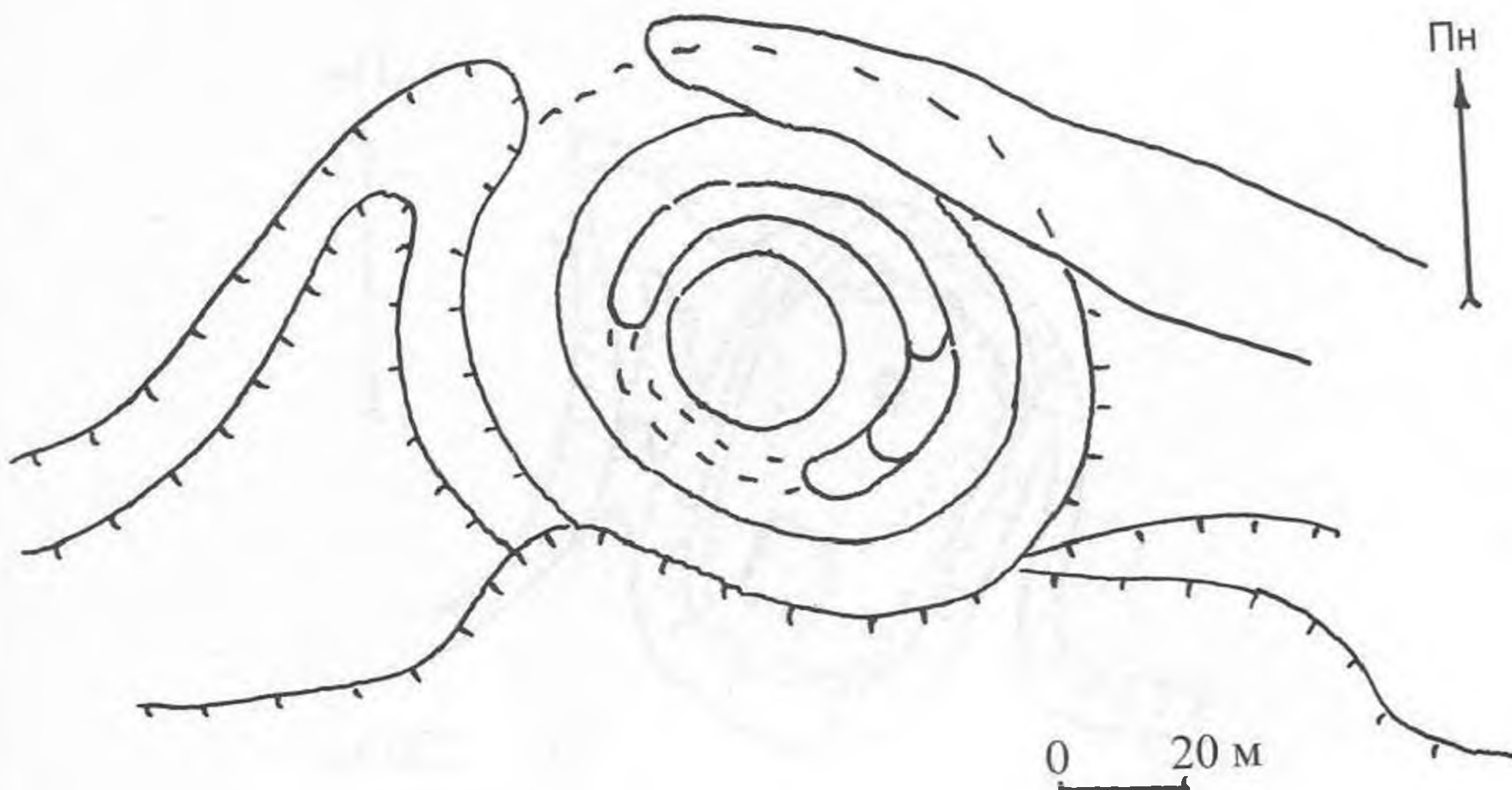

Рис. 30. План городища в с. Корчівка (за М. П. Кучерою).

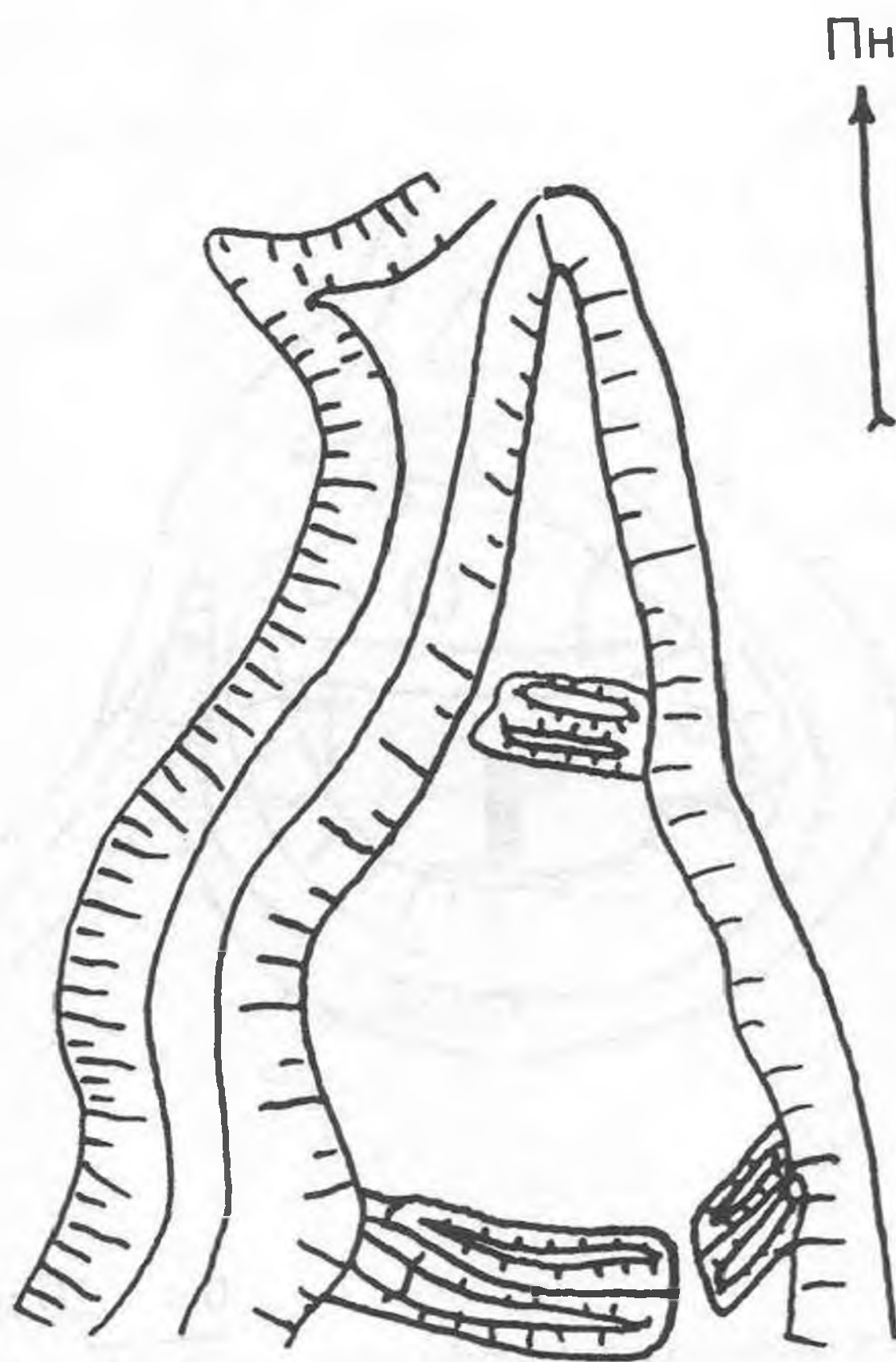

Рис. 31. План городища в с. Лелів (за М. П. Кучерою).

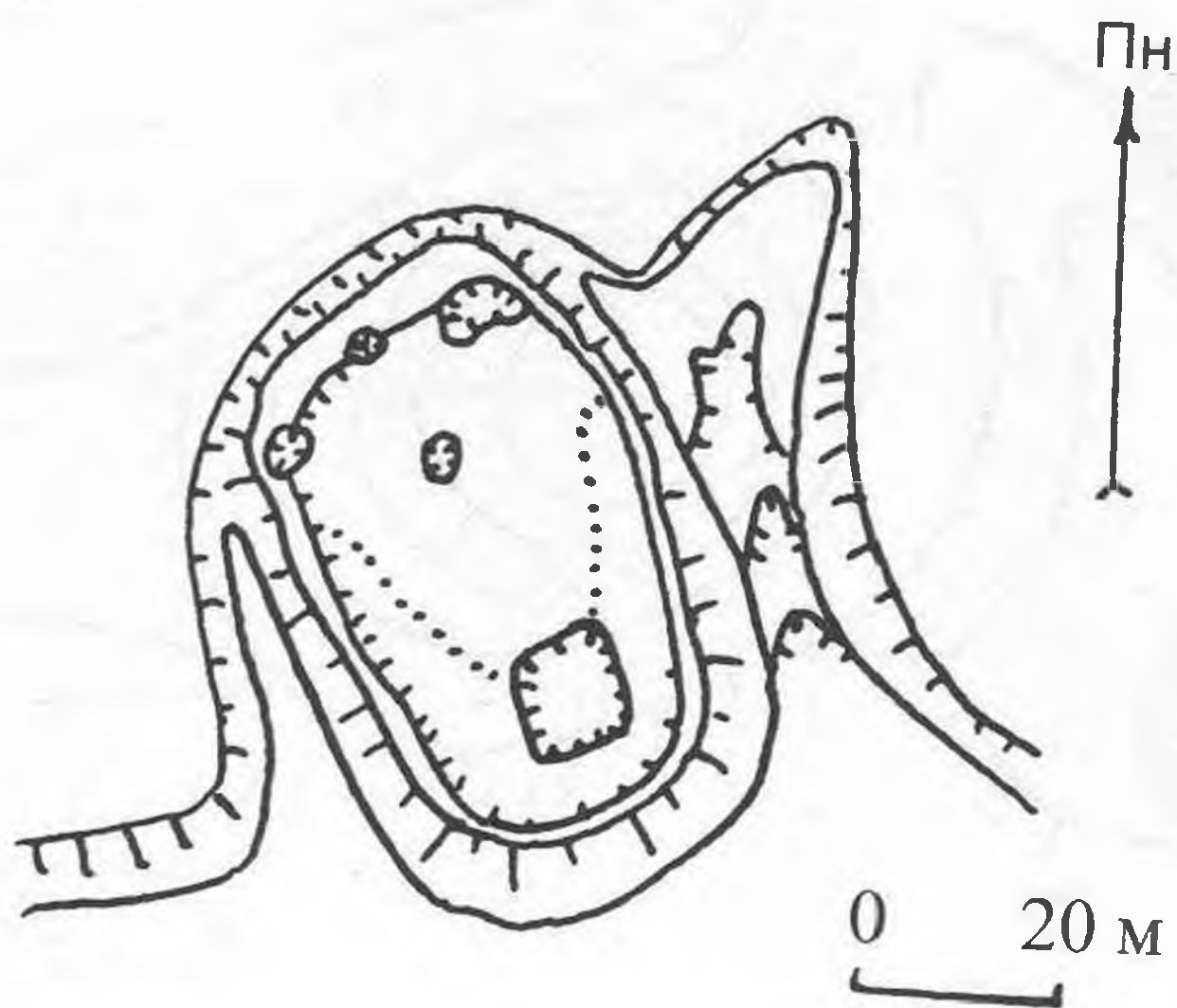

Рис. 32. План городища в с. Леніно (за М. П. Кучерою).

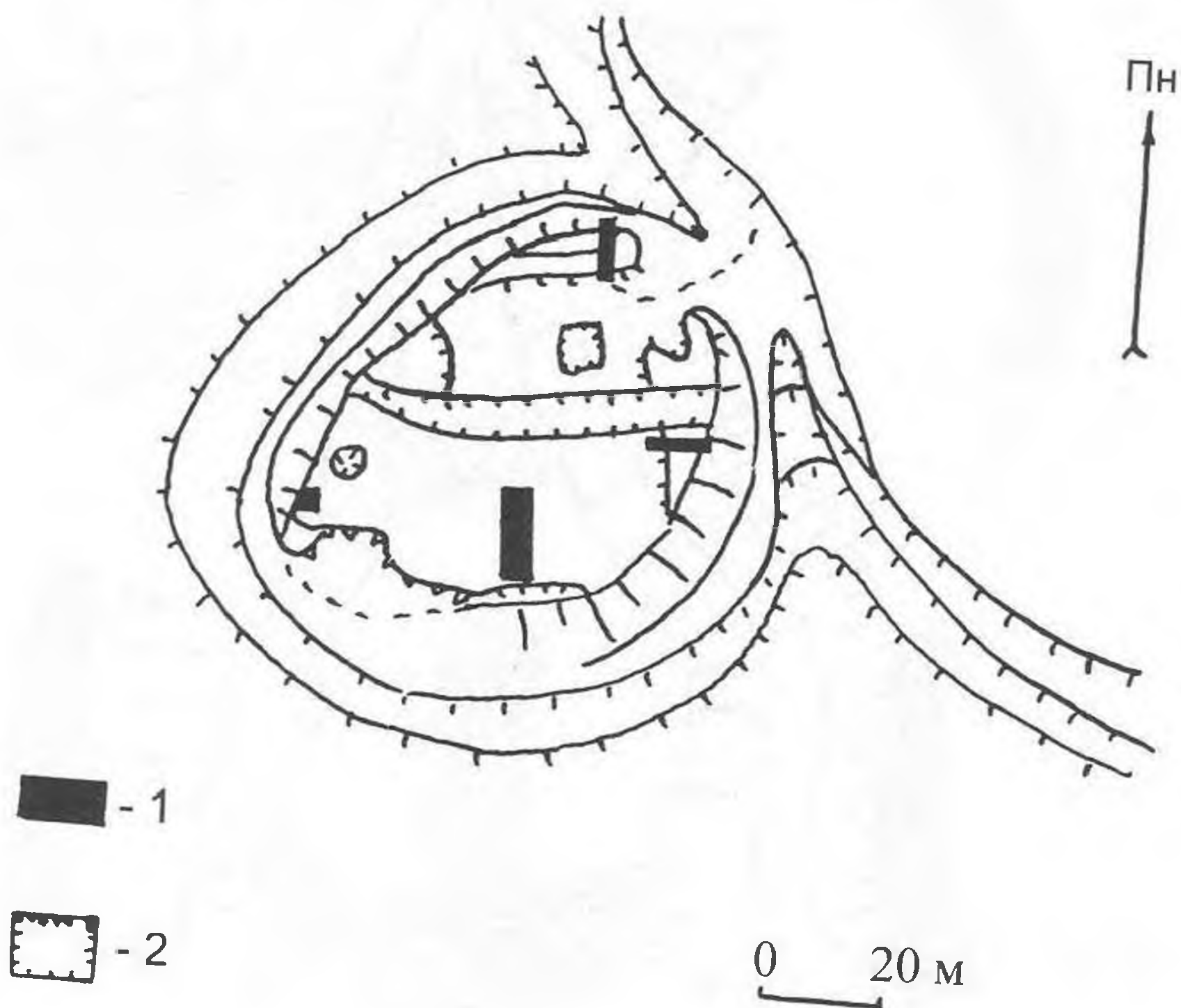

Рис. 33. План городища в м. Малин (за М. П. Кучерою).
1 – розкопи 1987 р., 2 – розкоп П. М. Третякова.

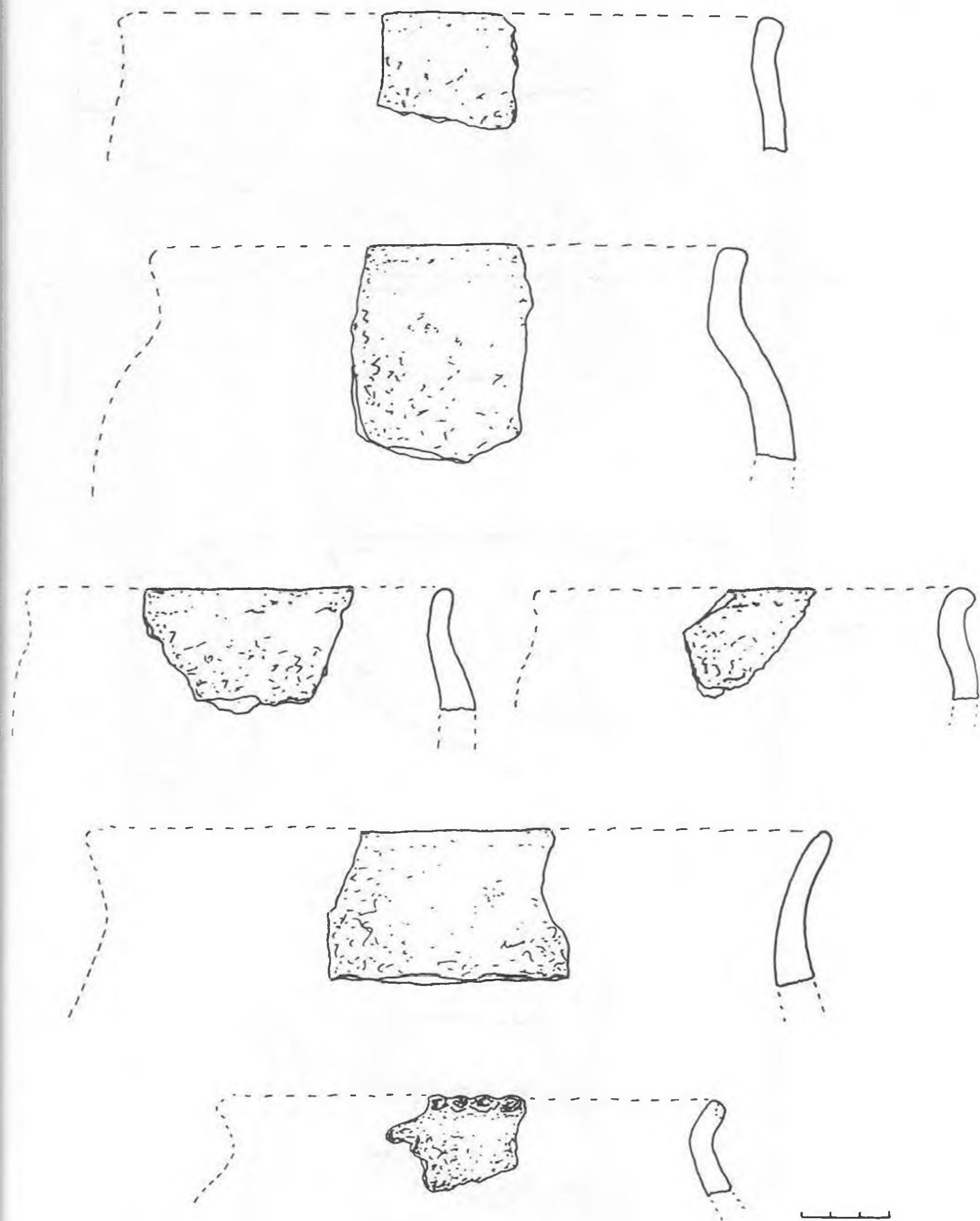

Рис. 34. Ліпна кераміка з культурного шару
Малинського городища (1987 р.).

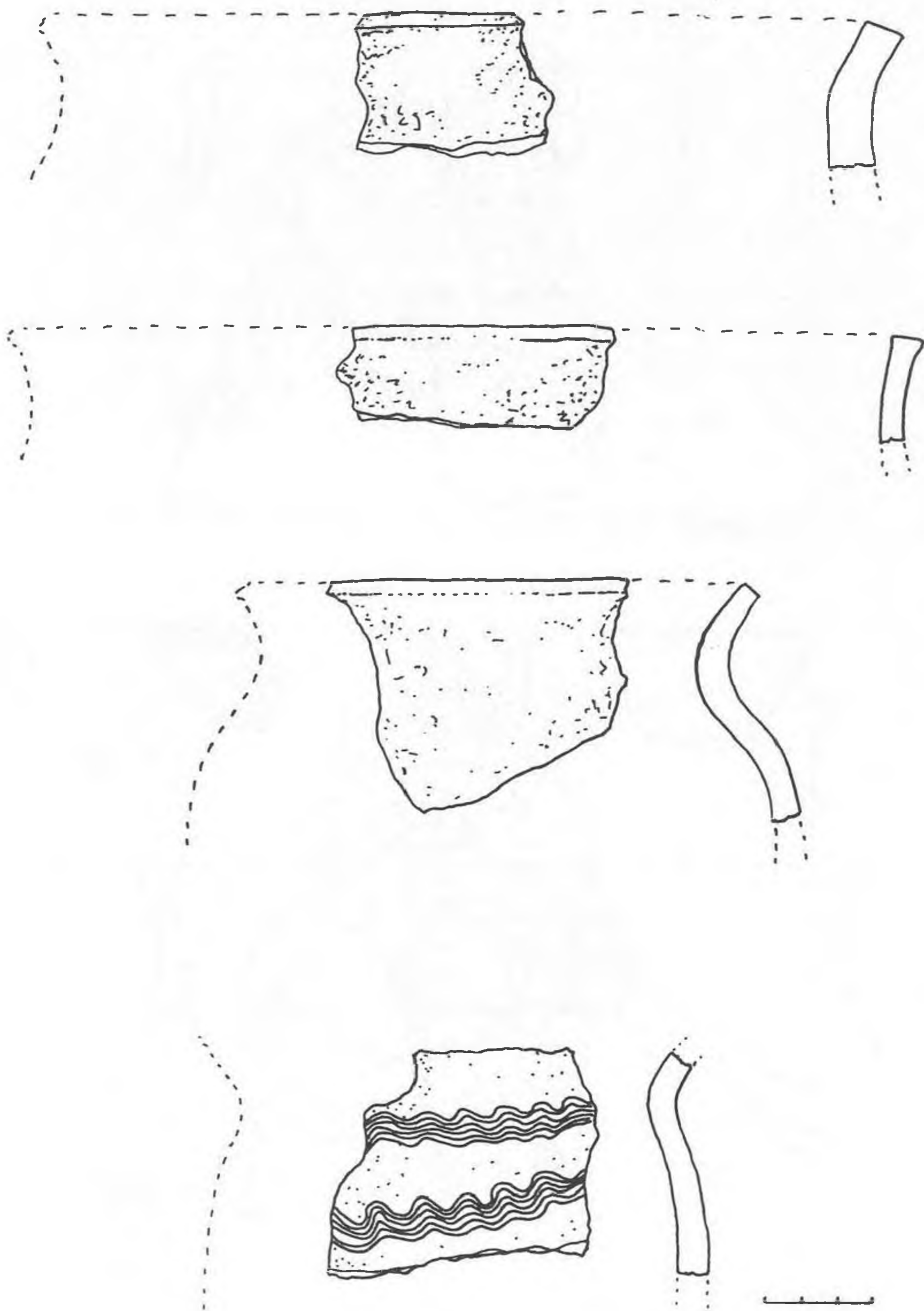

Рис. 35. Ранньогончарна слов'янська кераміка з культурного шару
Малинського городища (1987 р.).

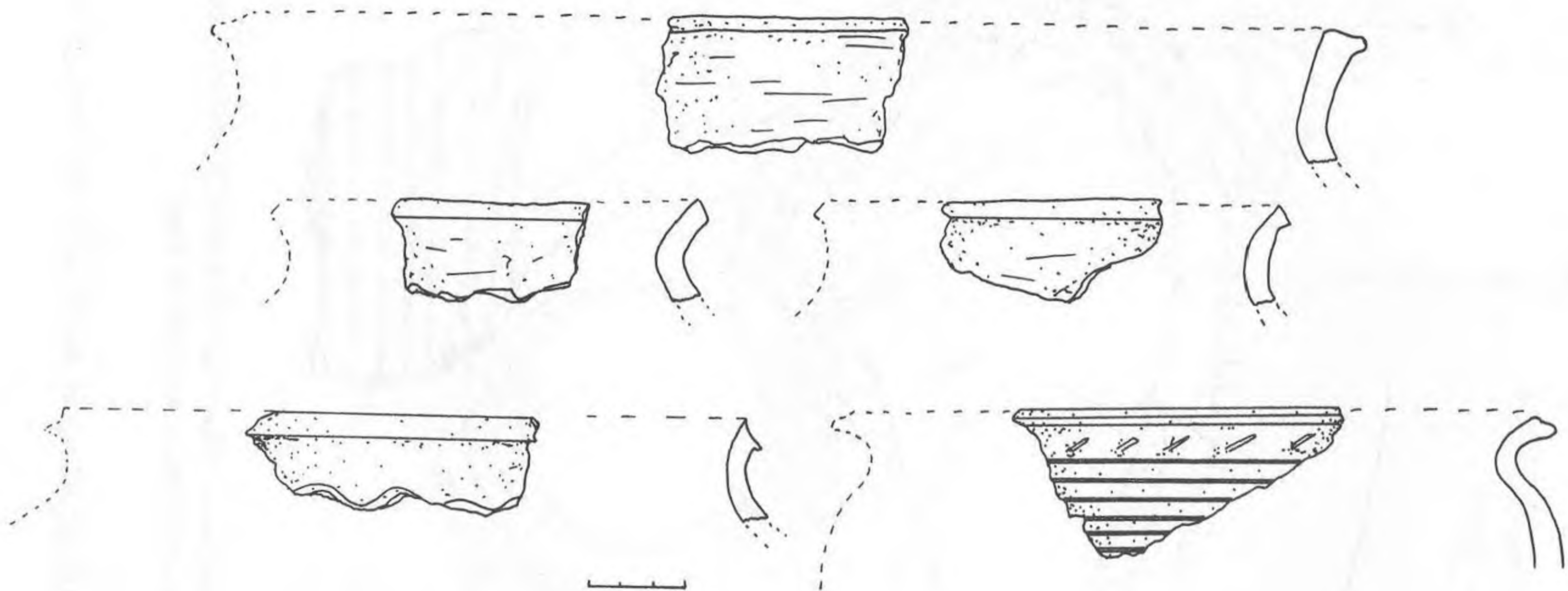

Рис. 36. Гончарна кераміка з селища поруч із Малинським городищем (1987 р.).

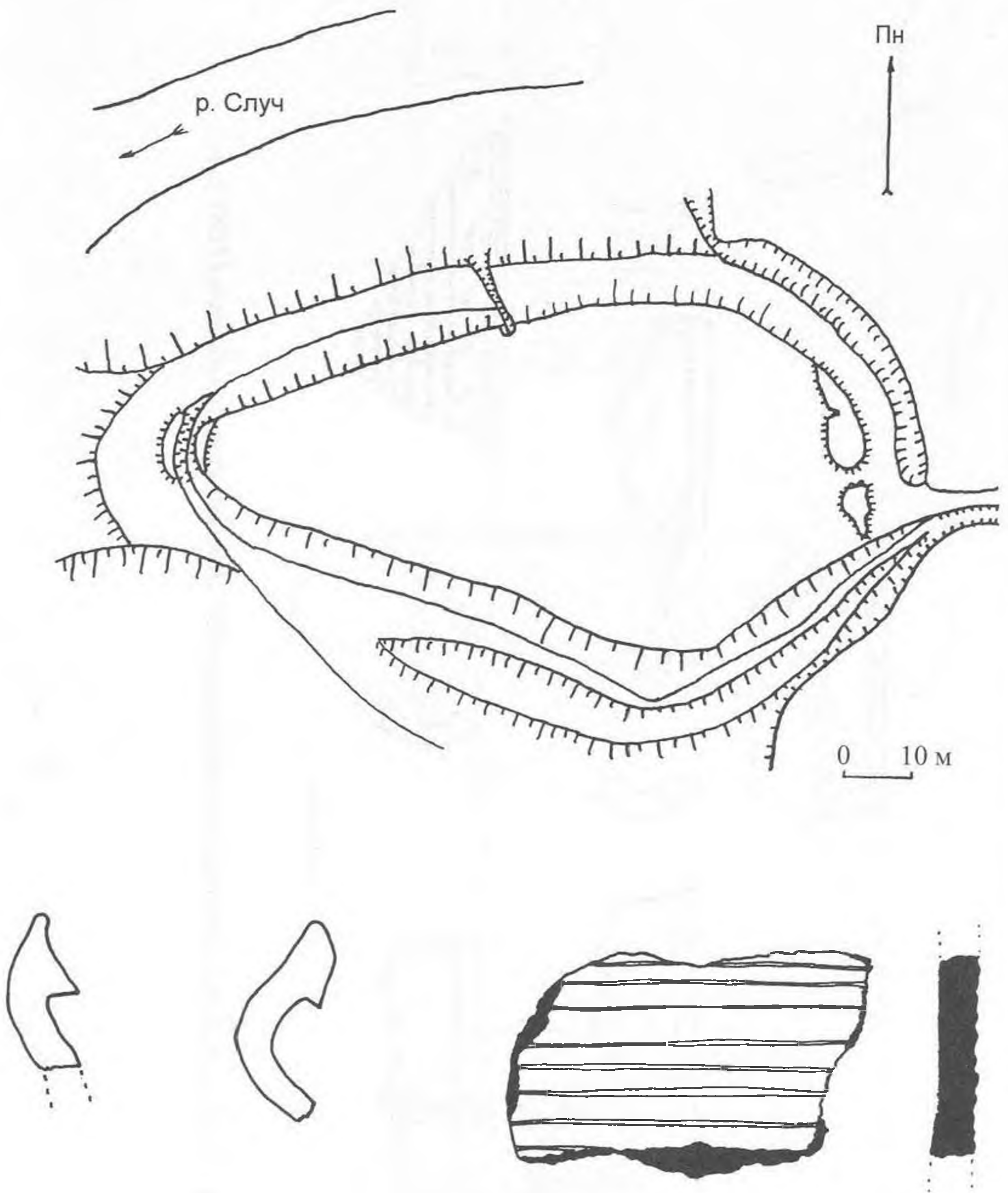

Рис. 37. План городища в с. Маренин (зйомка Б. А. Звіздецького)
та кераміка з культурного шару.

Рис. 38. План городища в с. Медвин
(за М. П. Кучерою).

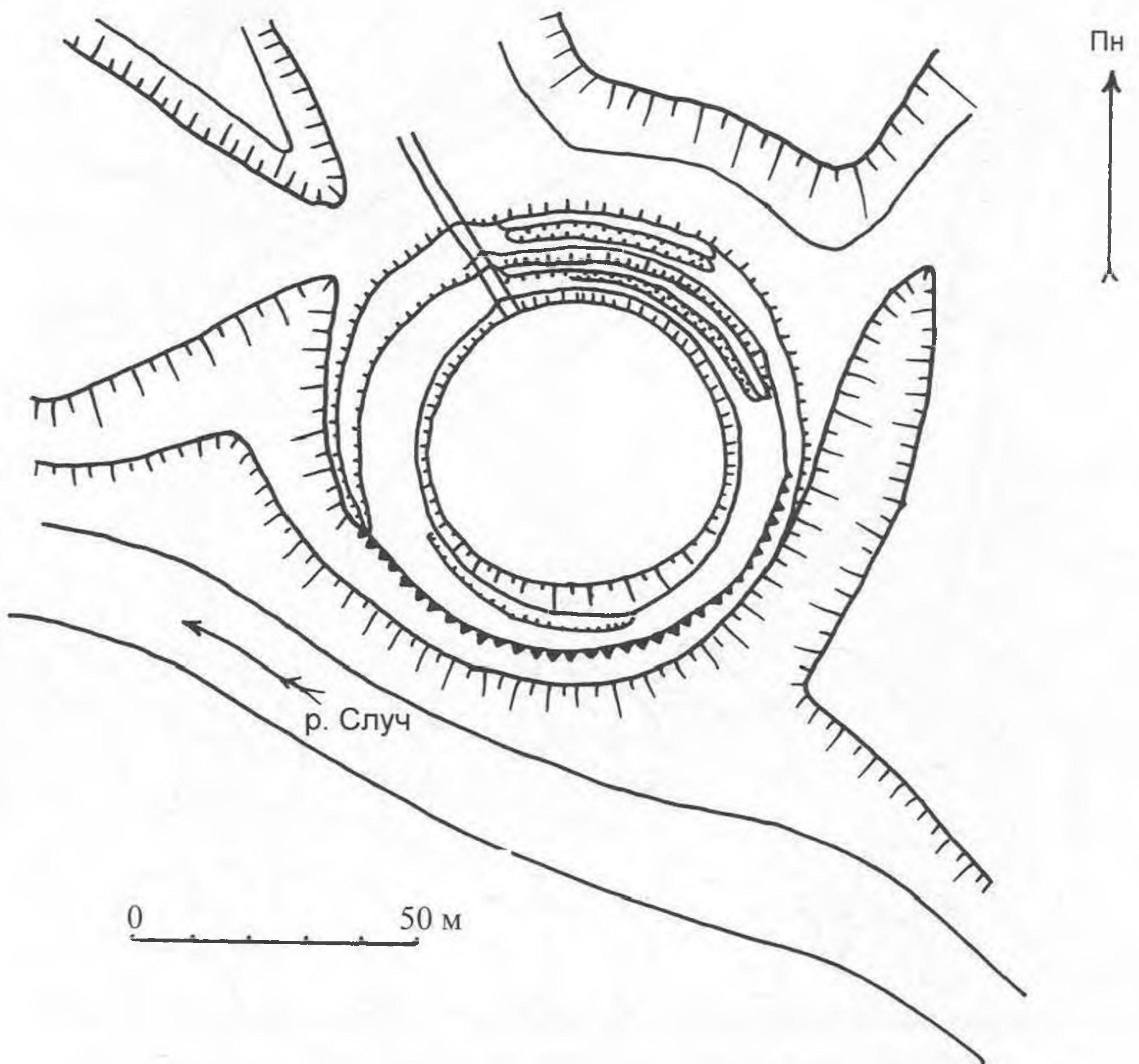
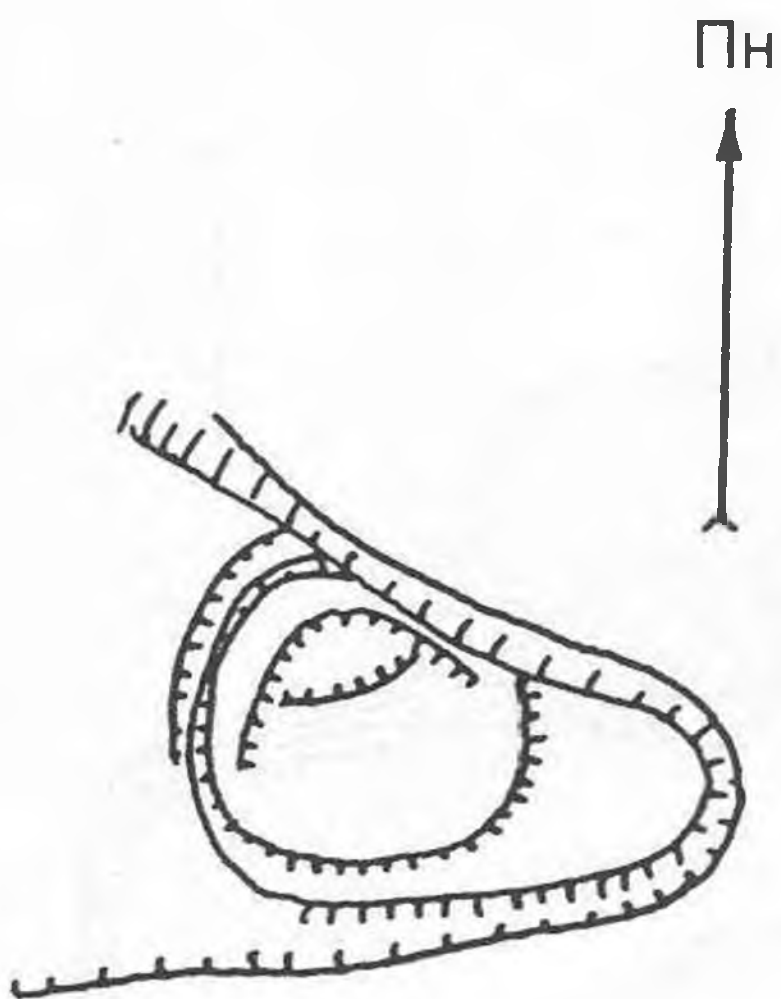

Рис. 39. План городища біля с. Миропіль (за М. П. Кучерою).

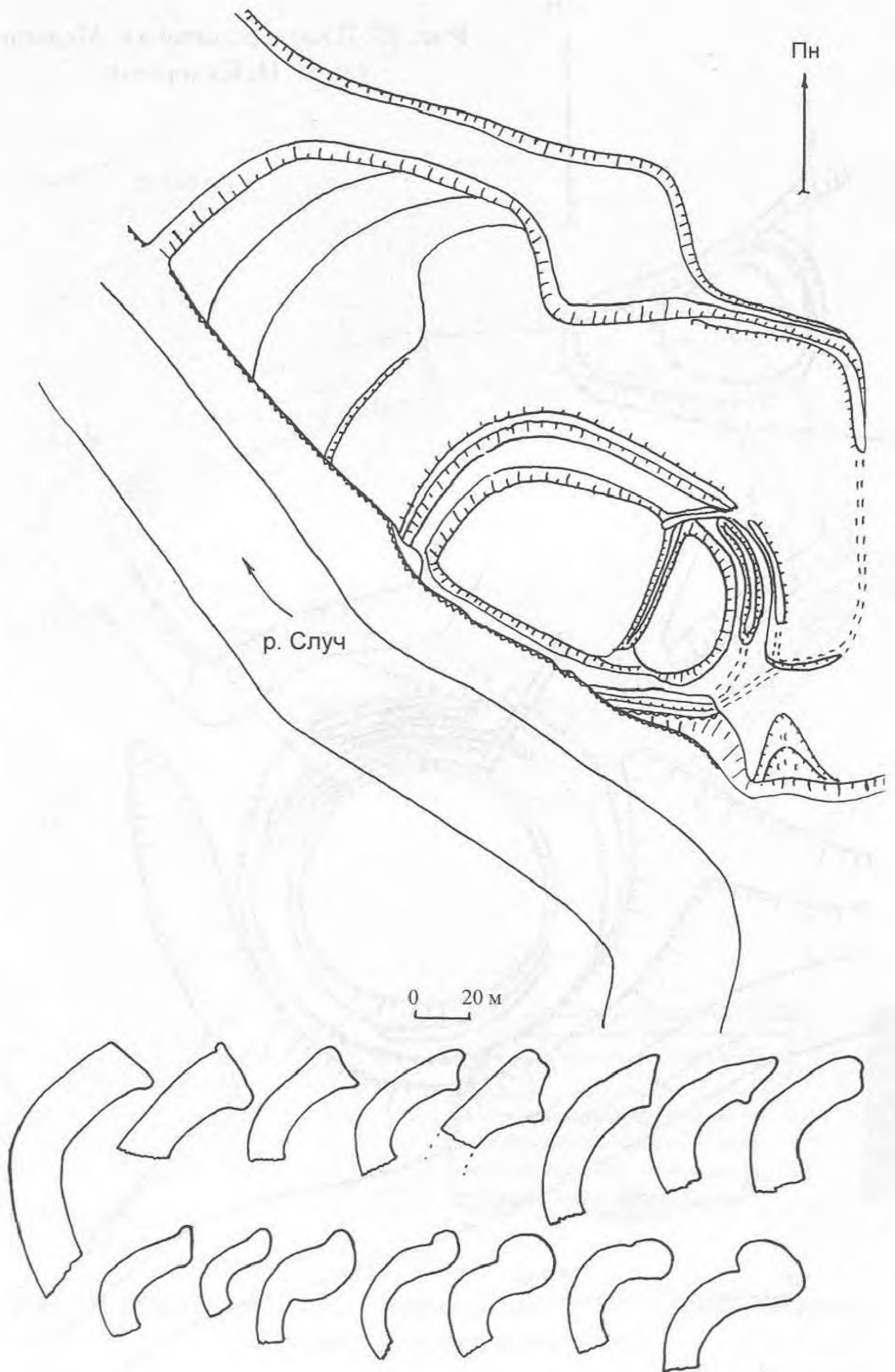

Рис. 40. План Північного городища в м. Новограді-Волинському (за М. П. Кучерою) та кераміка з культурного шару.

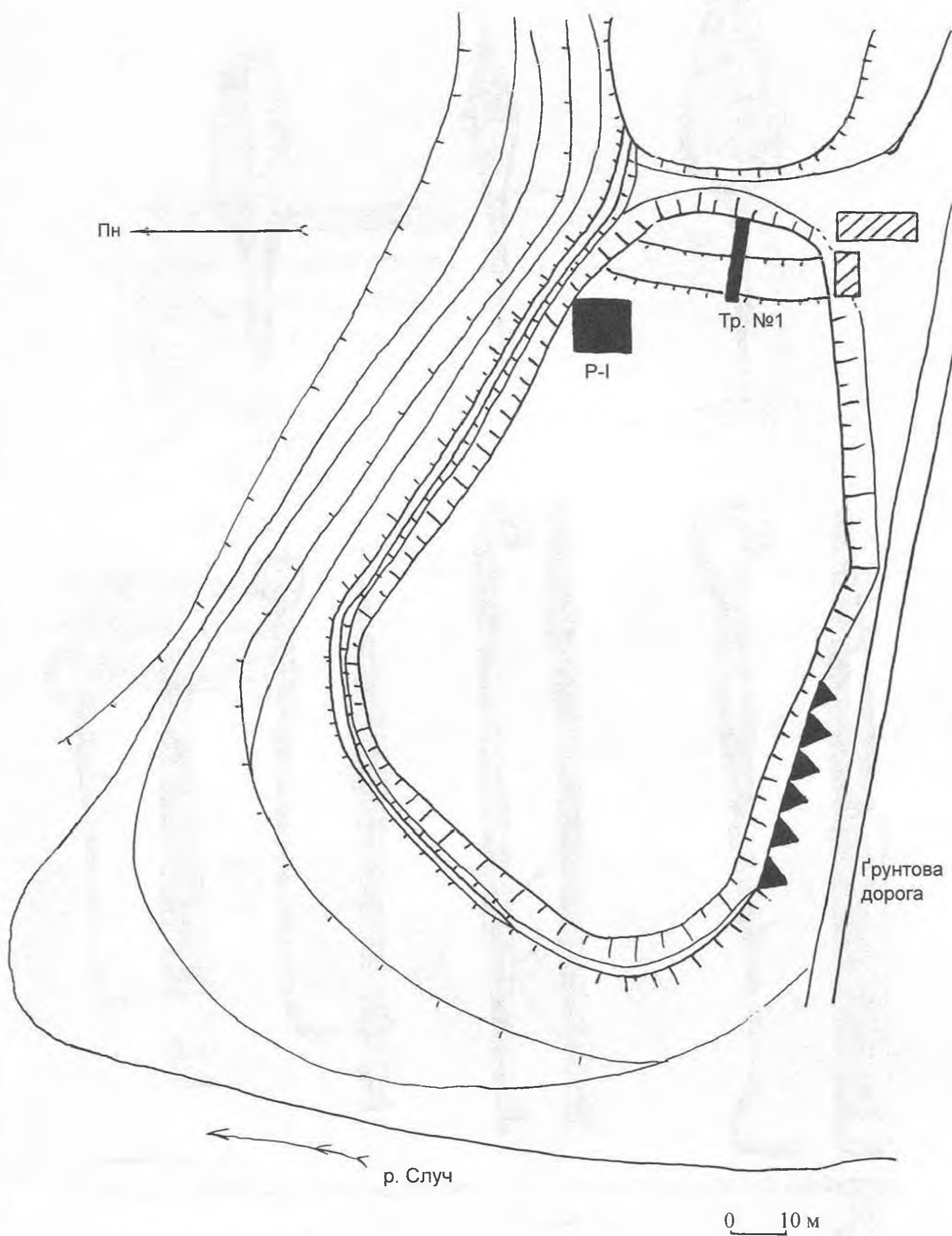

Рис. 41. План Південного городища в м. Новограді-Волинському (зйомка Б. А. Звіздецького) з позначенням розкопів 1988 р.

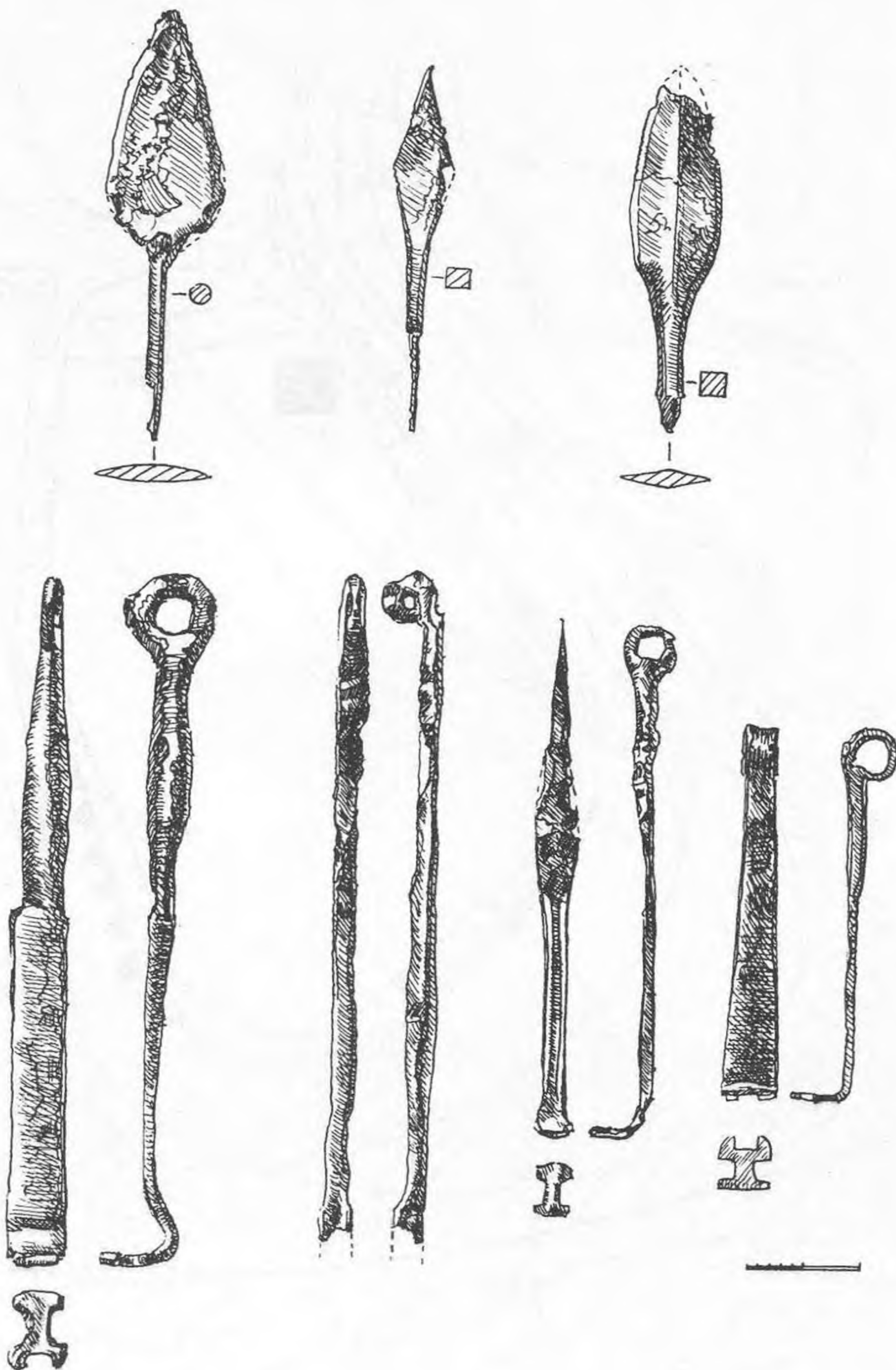

Рис. 42. Залізні речі з розкопок Південного городища
у м. Новограді-Волинському.

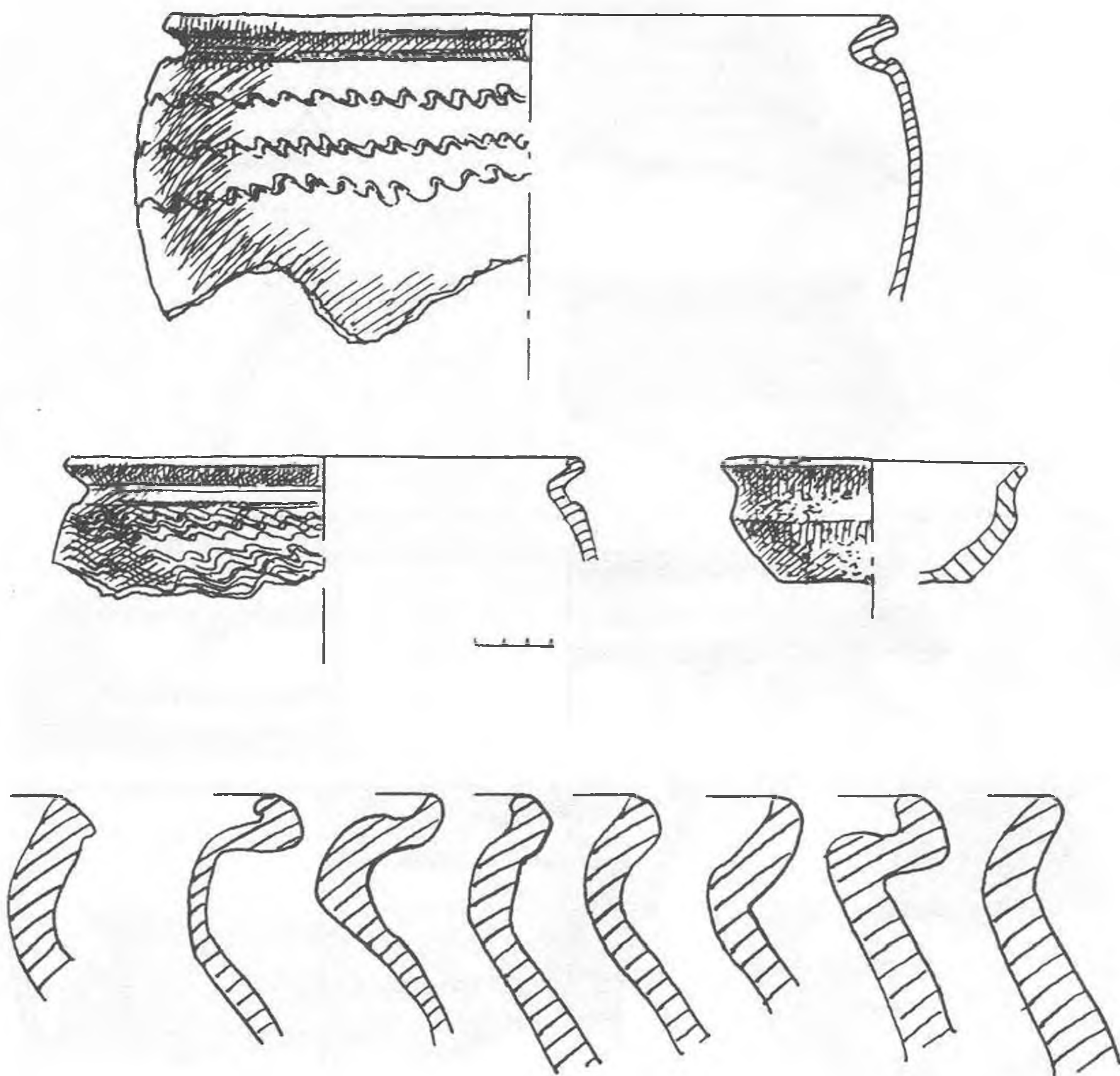

Рис. 43. Давньоруська кераміка з розкопок Південного городища у м. Новограді-Волинському.

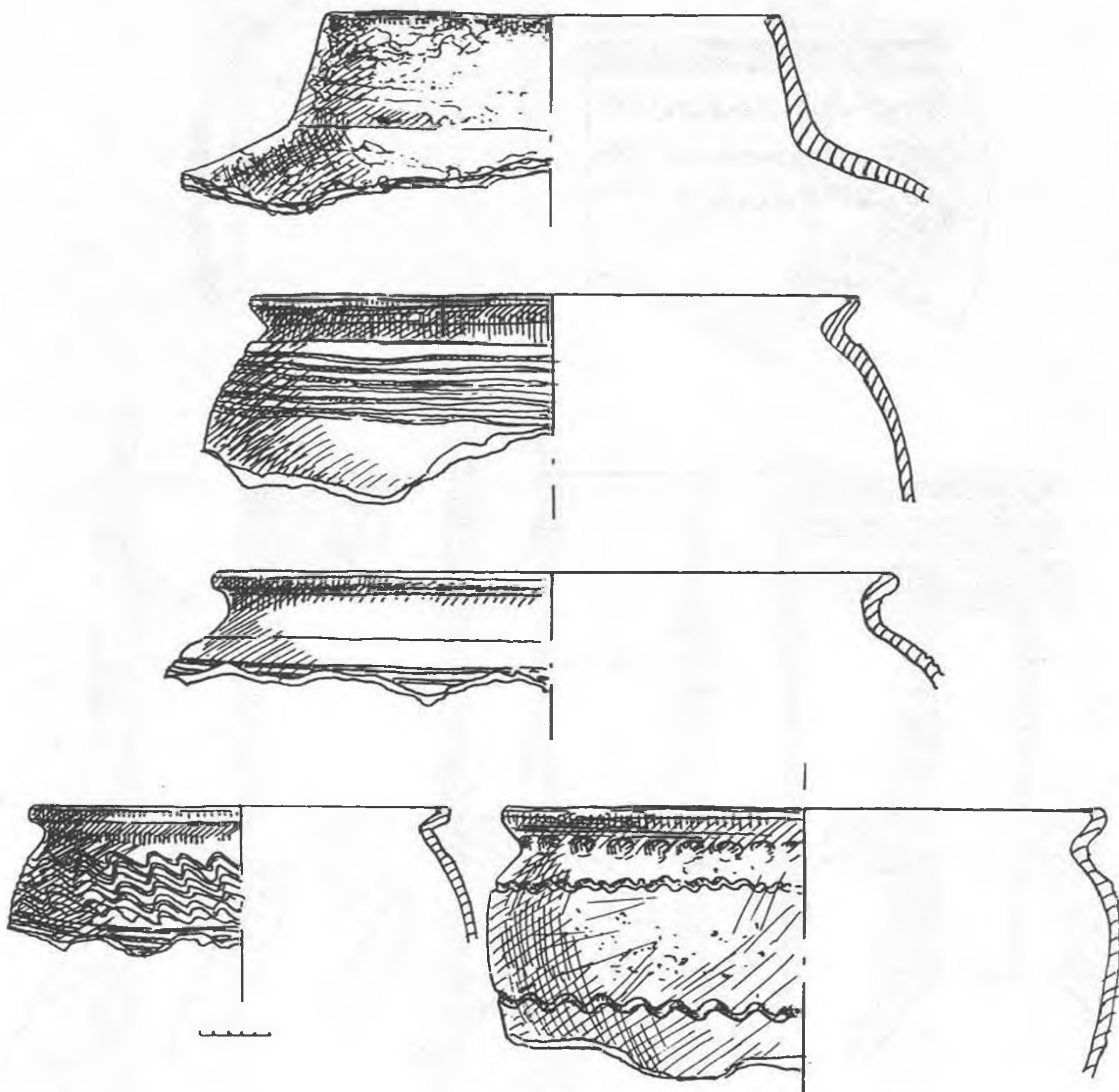

Рис. 44. Давньоруська кераміка з розкопок Південного городища у м. Новограді-Волинському.

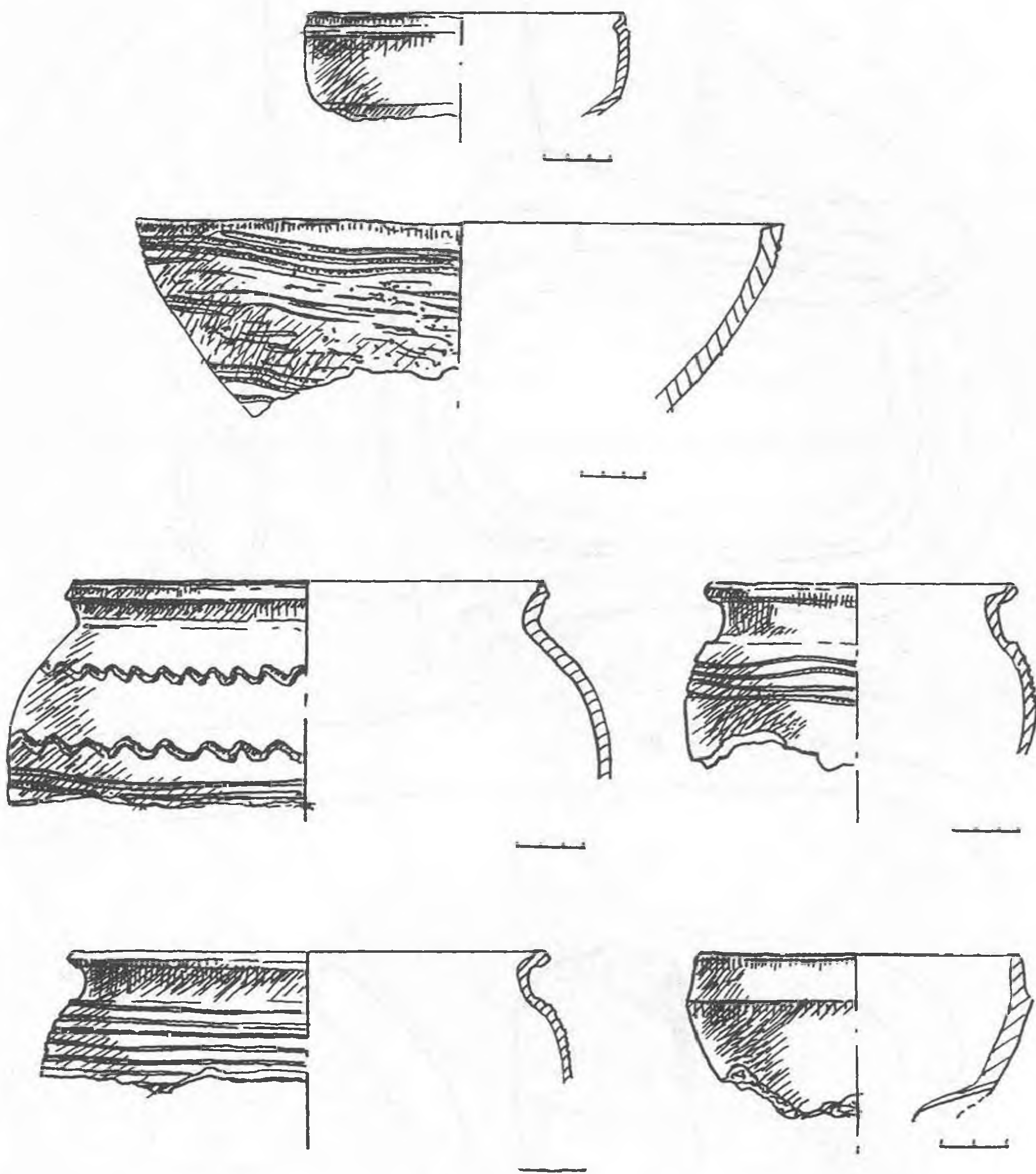

Рис. 45. Кераміка з розкопок Південного городища у м. Новограді-Волинському. Заповнення внутрішньої частини кліті валу.

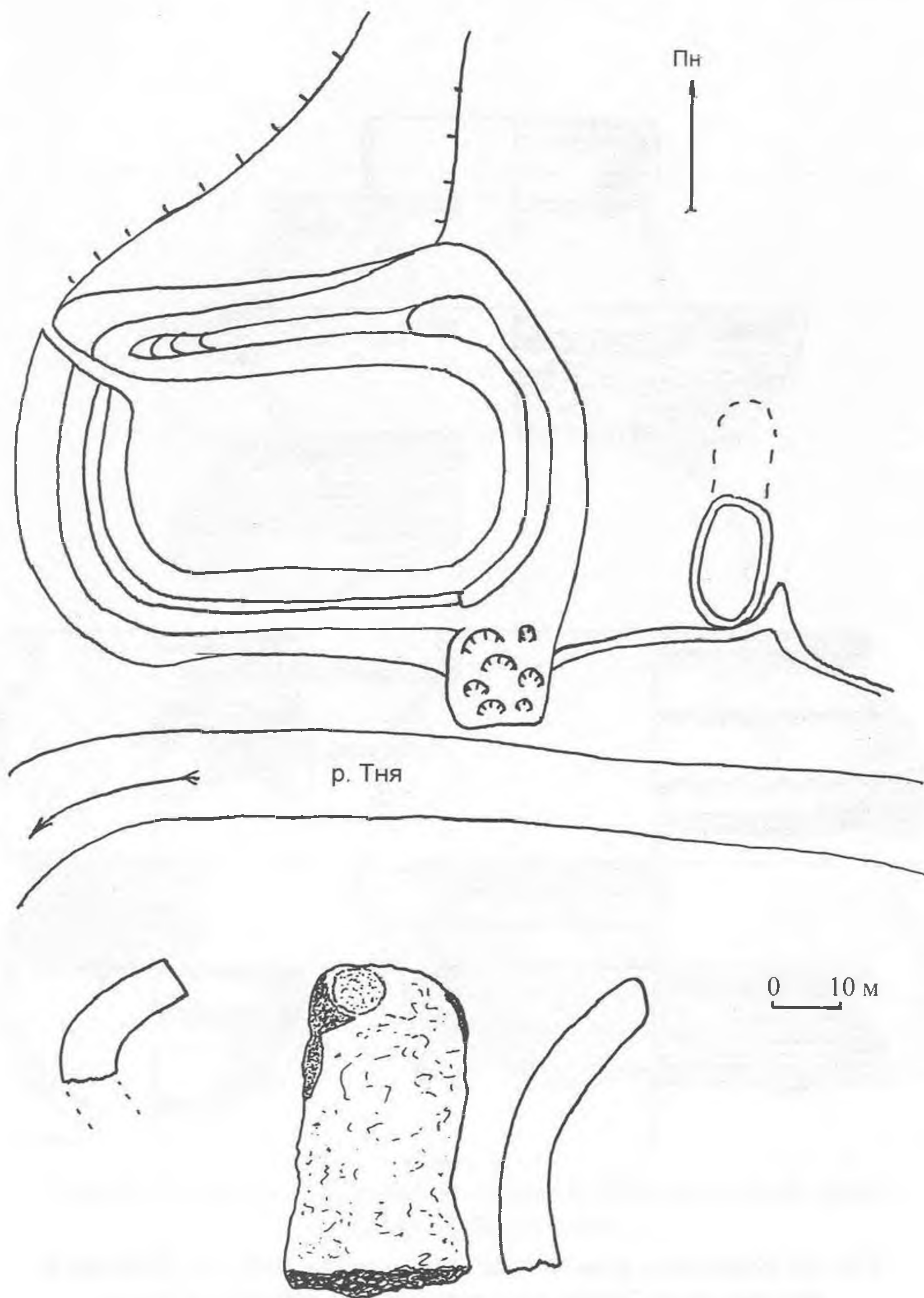

Рис. 46. План городища в с. Несолонь (за М. П. Кучерою)
та профілі вінець кераміки з культурного шару.

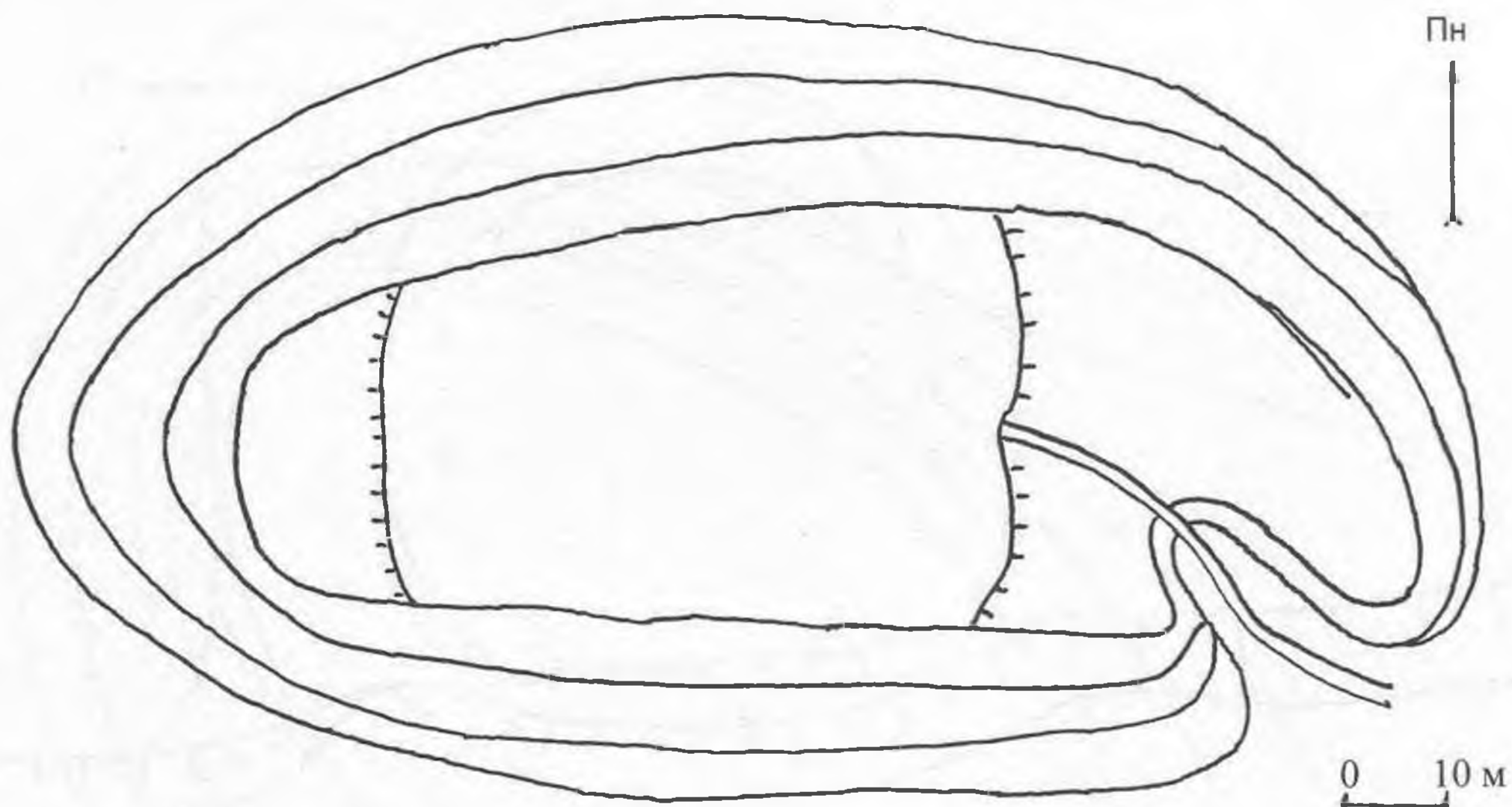

Рис. 47. План городища біля с. Норинськ (за М. П. Кучерою).

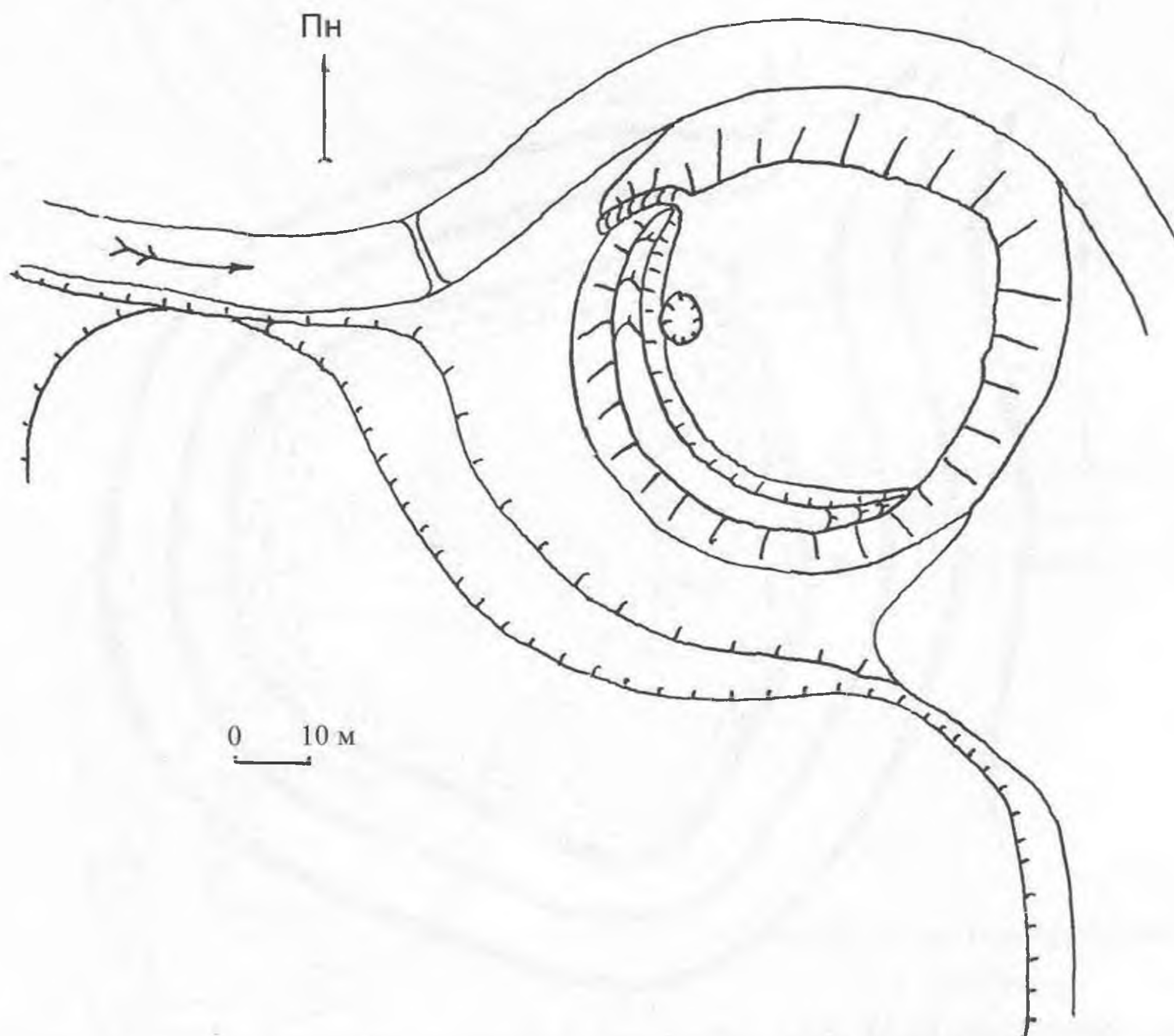

Рис. 48. План городища в м. Олевськ (за М. П. Кучерою).

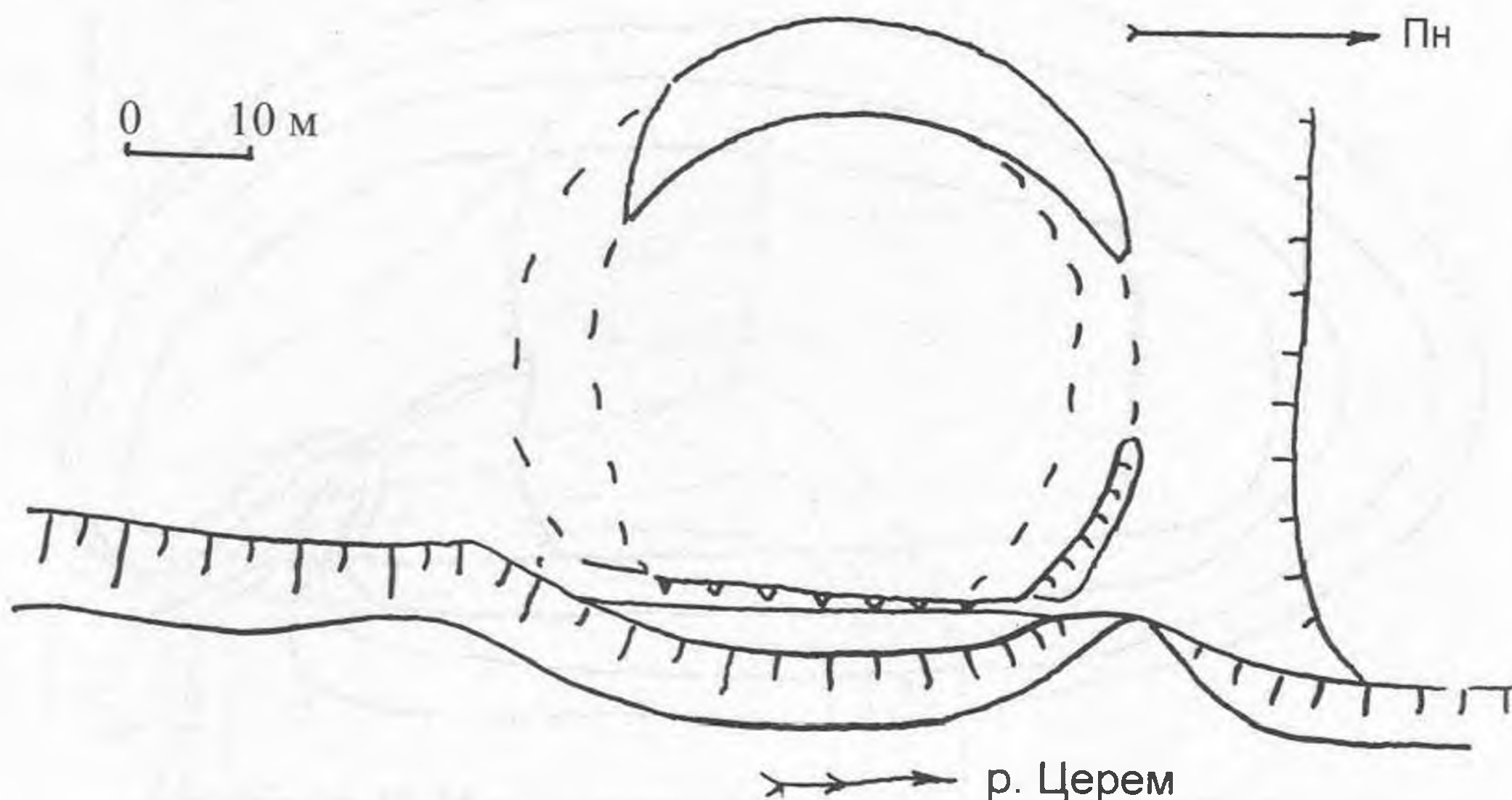

Рис. 49. План городища в с. Пилиповичі (за М. П. Кучерою).

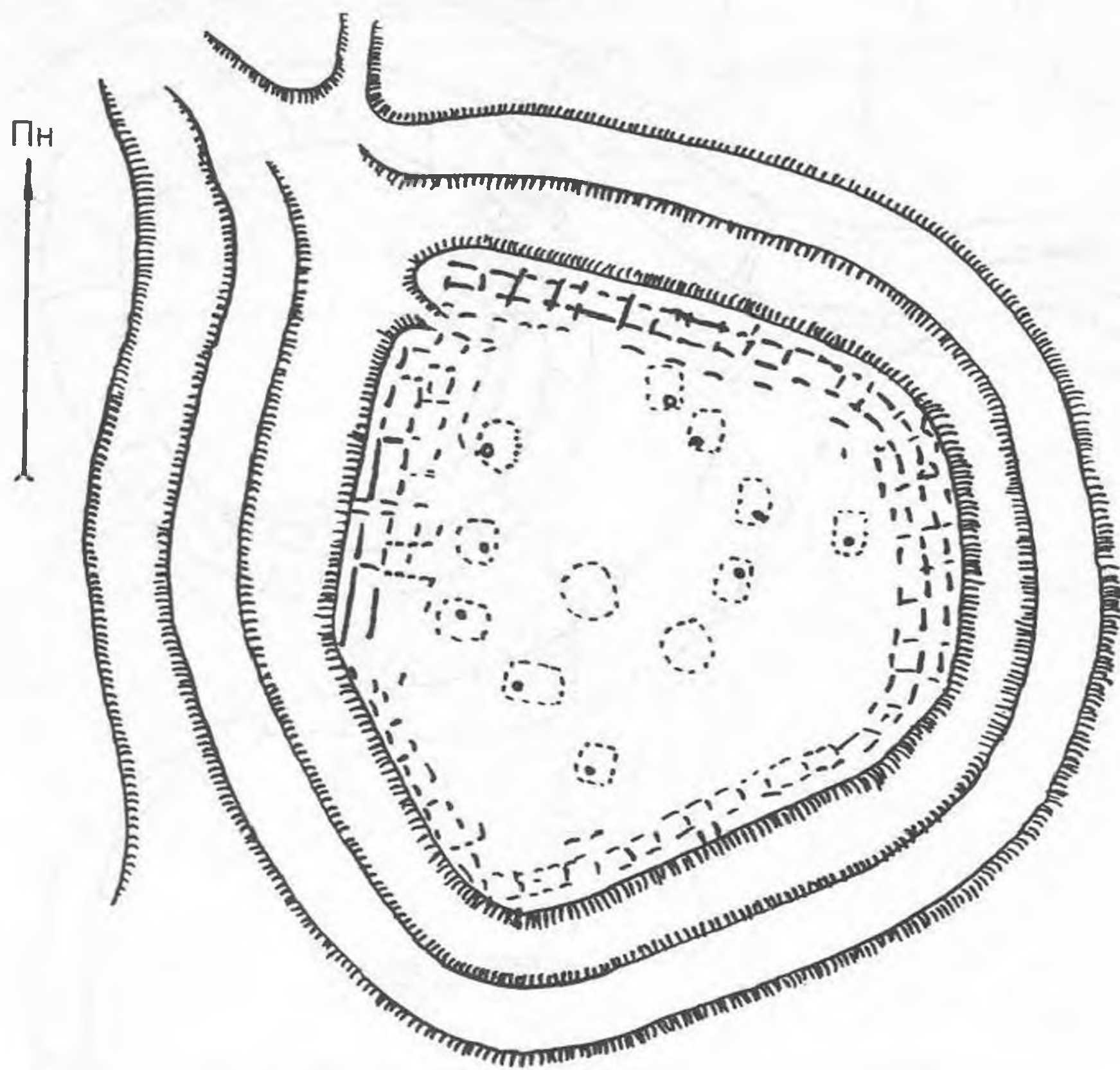
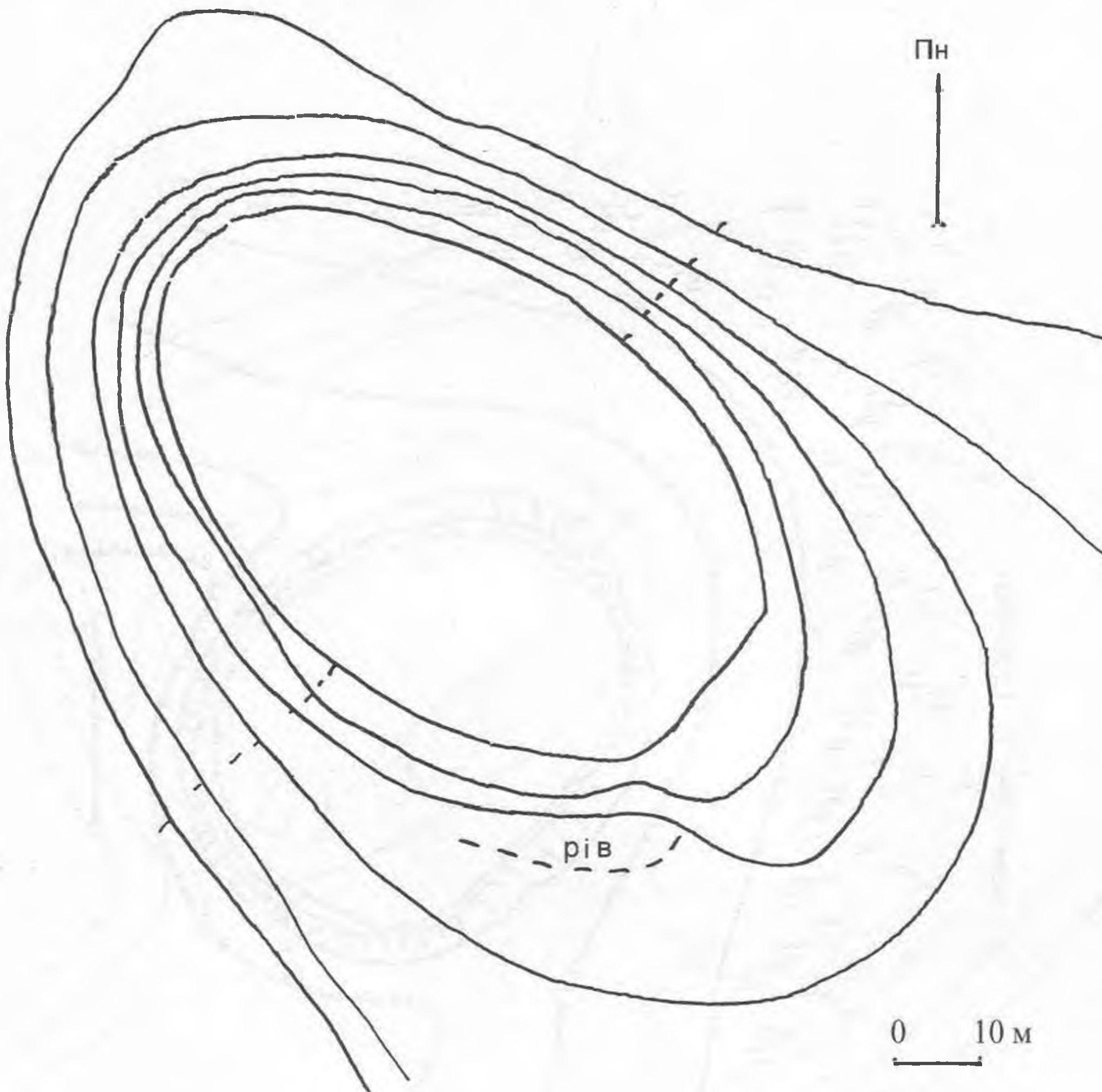
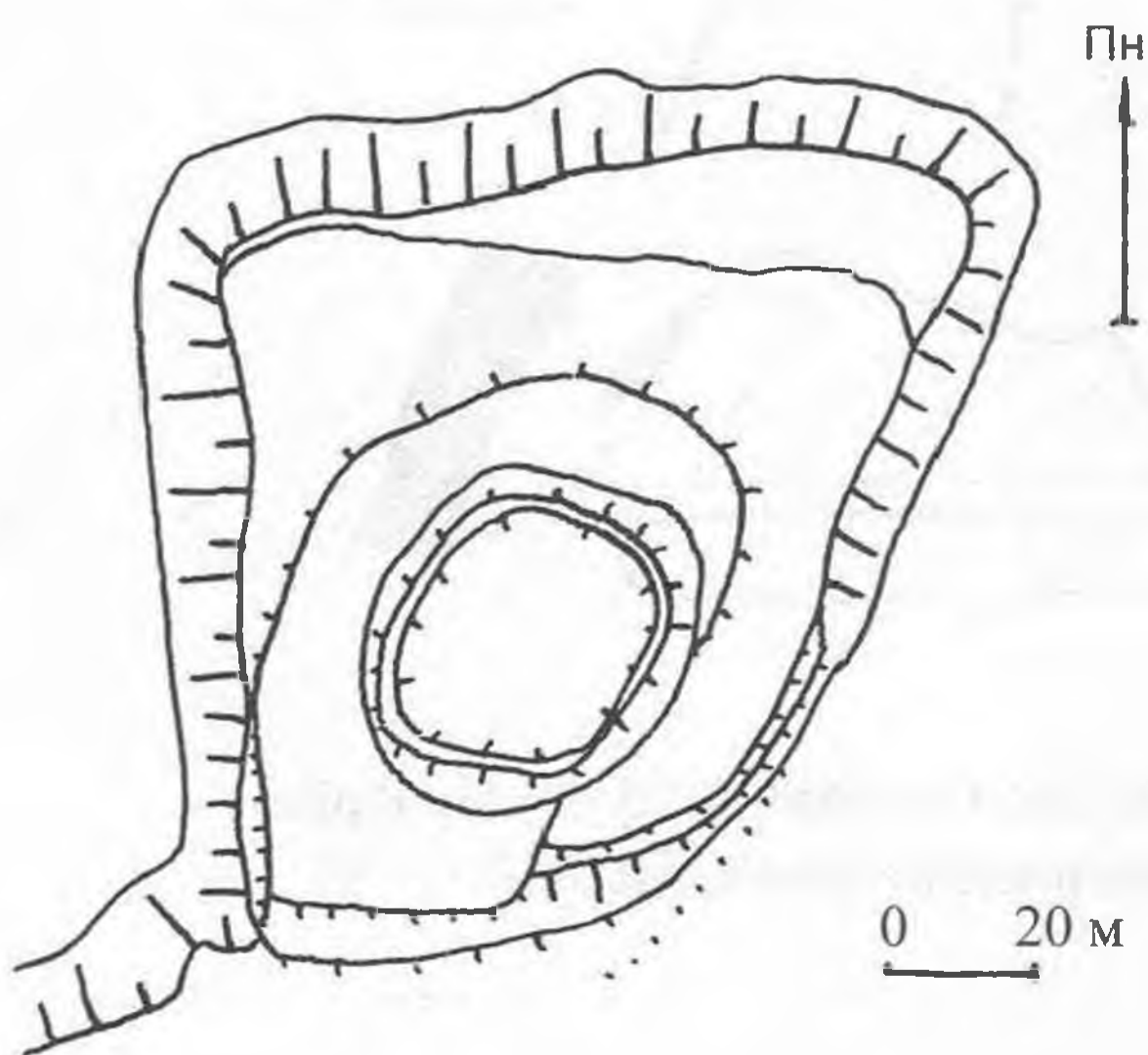

Рис. 50. Схематичний план майданчика Райковецького городища з розкопаними об'єктами XII–XIII ст. (за Ф. А. Козубовським та В. К. Гончаровим).

**Рис. 51. План городища в
с. Рудня-Городище
(за М. П. Кучерою).**

**Рис. 52. План городища біля
с. Станишівка
(за М. П. Кучерою).**

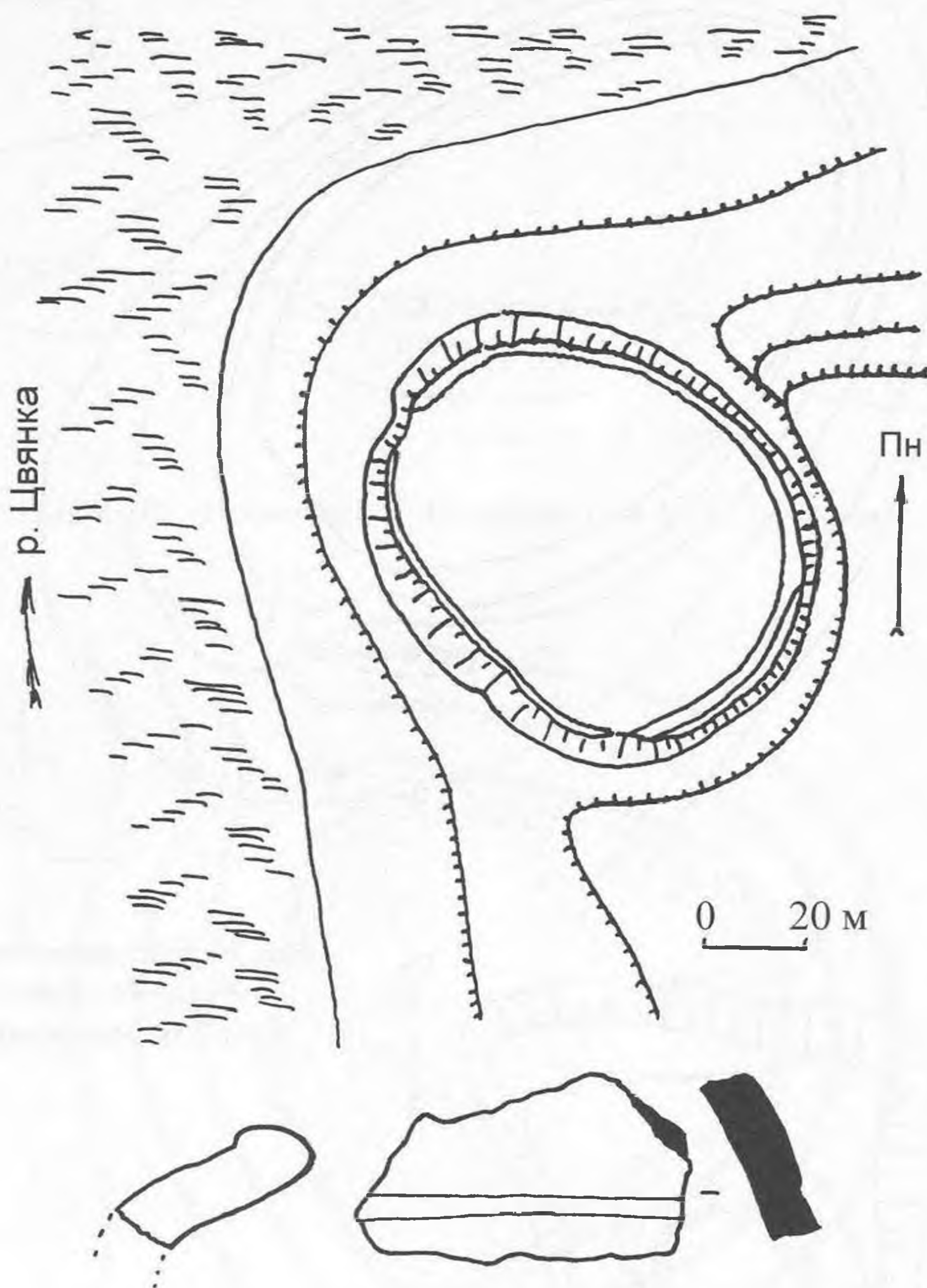

Рис. 53. План городища біля с. Степок (за М. П. Кучерою)
та кераміка з його культурного шару.

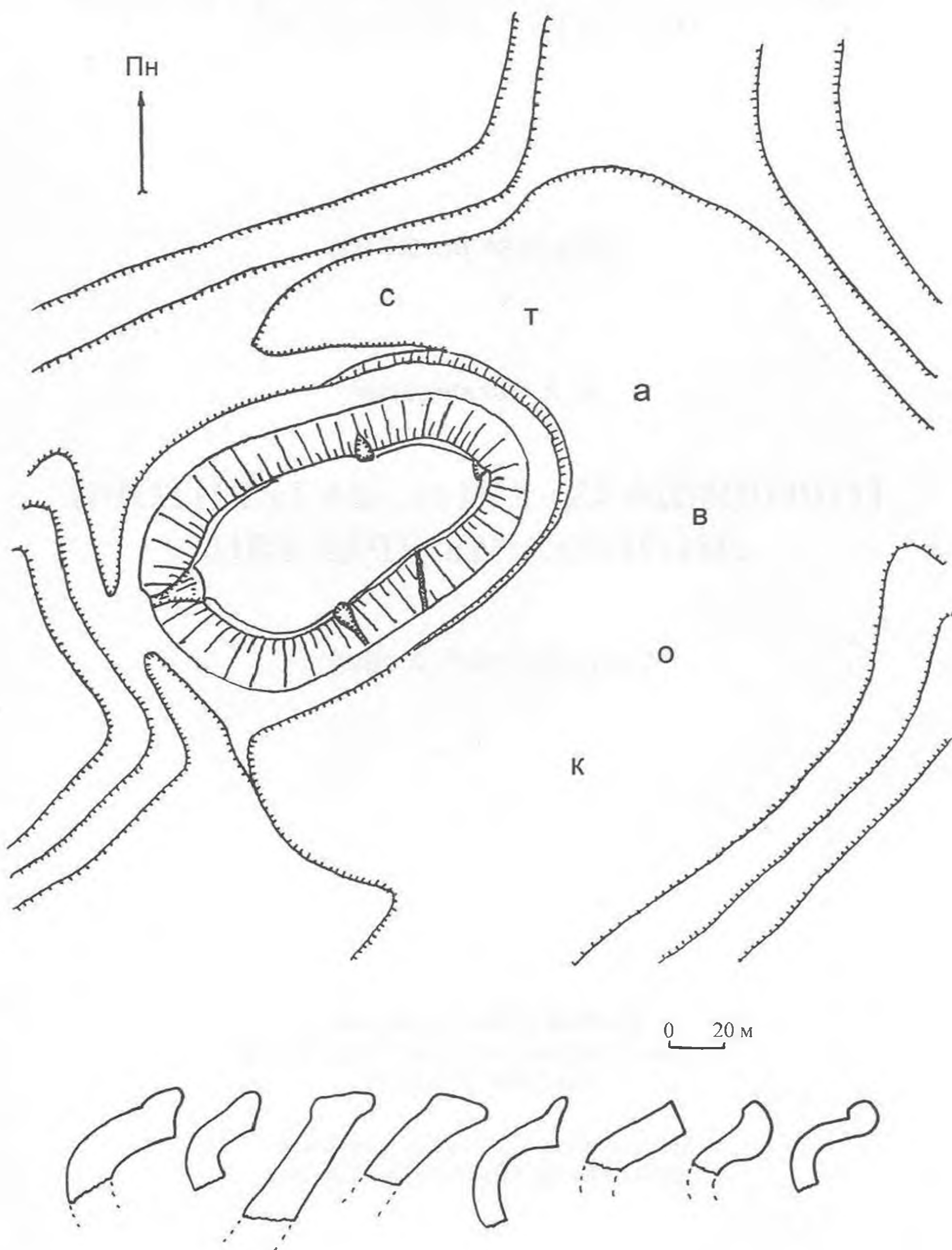

Рис. 54. План городища в с. Яроповичі (за М. П. Кучерою)
та профілі вінець кераміки з його культурного шару.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Наукове видання

Б. А. Звіздецький

**ГОРОДИЩА IX–XIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ
ЛІТОПИСНИХ ДРЕВЛЯН**

(українською мовою)

Фізична особа - підприємець
Корвін-Піотровський Антон Олексійович
тел. (044) 223-13-21

Свідectво про державну реєстрацію
серія ВОЗ №013650 від 09.07.2008 р.

Формат видання 70x100¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Petersburg. Ум.-друк.
арк. 14,8. Обл.-вид. арк. 15,4. Наклад 500 прим.
Зам. 5-08а.